ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ПЕРИОДИКА

Серија
Годишњаци

Департман за психологију
Филозофског факултета у Нишу

Годишњака за психологију

Редакција
Весна Анђелковић
главни и одговорни уредник

Александра Костић
Татјана Стефановић-Станојевић
Небојша Мајсторовић
Вања Ковић
Владимир Хедрих

Međunarodni savet
Philip G. Zimbardo
Cecile Dillon
Andreas Hamburger
Marina Ajduković
Violeta Arnaudova
Dean Ajduković

Секретар редакције
Душан Тодоровић

Адреса
Филозофски факултет у Нишу
18000 Ниш
Ћирила и Методија 2
godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Филозофски факултет у Нишу

Часопис је објављен уз финансијску подршку
Министарства просвете и науке Републике Србије.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

Vol. 10, No. 12, 2013

Ниш 2014.

PERIODIKA

Series
Annuals

Psychology Department
Faculty of Philosophy, Niš

Annual Report - Psychology

Editorial Board
Vesna Anđelković
Editor in Chief

Aleksandra Kostić
Tatjana Stefanović-Stanojević
Nebojša Majstorović
Vanja Ković
Vladimir Hedrih

Međunarodni savet
Philip G. Zimbardo
Cecile Dillon
Andreas Hamburger
Marina Ajduković
Violeta Arnaudova
Dean Ajduković

Editorial Assistance
Dušan Todorović

Address
Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

This annual is financially supported by
Ministry of Education and Science, Republic of Serbia.

SADRŽAJ

Ivana Zubić
Predikcija izraženosti globalnog samopoštovanja na osnovu izraženosti dimenzija partnerske afektivne vezanosti 7

Milica Tošić Radev
Kvalitet braka i determinante porodičnog okruženja 25

Tuce Đenita, Fako Indira
Razlike u percepciji roditeljskog ponašanja s obzirom na spol roditelja i spol adolescenta 41

Olja Jovanović
Uticaj implicitnih nastavničkih uverenja na učenje i razvoj učenika 55

Aleksandra Mihajlović
Slika o sebi i depresivnost gojaznih adolescenata 69

Elvis Vardo, Miroslav Gavrić
Vrsta djelatnosti organizacije i stilovi rukovođenja 89

Džanan Berberović
Razlike u seksualnoj kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti između neheteroseksualnih žena i muškaraca 103

Milica Ristić, Milica Mitrović
Stavovi prema mentalno obolelim osobama i procena osobina ličnosti na osnovu fotografija lica 119

Aleksandra Stojilković, Ivan Anđelković, Jelena Stojiljković
Empatija, optimizam/pesimizam i psihosomatsko reagovanje kod obolelih od ulkusnih bolesti 133

Svetlana J. Čičević, Marjana V. Čubranić Dobrodolac, Milkica Nešić
Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija među studentima 153

CONTENTS

Ivana Zubić
Prediction of the global self-esteem with dimensions of partner affective attachment 7

Milica Tošić Radev
The quality of marriage and the family environment determinants 25

Tuce Đenita, Fako Indira
The differences in the perception of parental behavior of mothers and fathers with respect to gender of parent and adolescent 41

Olja Jovanović
The effects of teachers' implicit beliefs on the students' learning and development 55

Aleksandra Mihajlović
Body image and depression of obese adolescents 69

Elvis Vardo, Miroslav Gavrić
Types of organization and management styles 89

Džanan Berberović
Differences in sexual compulsivity, depressiveness, and anxiety between non-heterosexual females and males 103

Milica Ristić, Milica Mitrović
Attitudes towards mentally ill persons and assessment of personality traits based on photographies of faces 119

Aleksandra Stojilković, Ivan Anđelković, Jelena Stojiljković
Empathy, optimism / pessimism and psychosomatic reactions in patients suffering from peptic ulcer disease 133

Svetlana J. Čičević, Marjana V. Čubranić Dobrodolac, Milkica Nešić
Use of information and communications technologies (ict) among students 153

Годишњак за психологију Vol. 10, No 12, 2013 стр. 7–24

Ivana Zubić[1]
Departman za psihologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

UDK 159.942:159.923.2
Originalni naučni rad
Primljen: 19. 03. 2013.

PREDIKCIJA IZRAŽENOSTI GLOBALNOG SAMOPOŠTOVANJA NA OSNOVU IZRAŽENOSTI DIMENZIJA PARTNERSKE AFEKTIVNE VEZANOSTI[2]

Apstrakt

Osnovi cilj istraživanja je ispitivanje predikcije stepena izraženosti globalnog samopoštovanja, merenim Rosenbergovom skalom globalnog samopoštovanja, na osnovu izraženosti dimenzija partnerske afektivne vezanosti (izbegavanje i anksioznost), operacionalizovanih Upitnikom za procenjivanje partnerske afektivne vezanosti. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 120 studenata Univerziteta u Nišu. Rezultati multiple regresione analize pokazuju da od ukupnog varijabiliteta u pogledu kriterijumske varijable (globalno samopoštovanje) 25% varijabiliteta možemo objasniti na osnovu toga što se ispitanici razlikuju u pogledu dimenzija partnerske afektivne vezanosti/izbegavanja i anksioznosti. Najveći parcijalni doprinos objašnjenju individualnih razlika u pogledu izraženosti globalnog samopoštovanja ima anksioznost sa negativnim predznakom, a zatim i izbegavanje. Rezultati takođe pokazuju viši stepen globalnog samopoštovanja kod ispitanika, sigurnog i odbacujućeg obrasca (pozitivni model sebe) od ispitanika preokupiranog i bojažljivog obrasca (negativni model sebe).

Ključne reči: Dimenzije partnerskog afektivnog vezivanja, globalno samopoštovanje

Teorijski okvir

Teorija afektivnog vezivanja koju je razvio Bowlby (1973, 1980) se fokusira na to da odnosi koji se u ranom detinjstvu formiraju između deteta i roditelja predstavljaju prototip odnosa sa partnerskim figurama, i odlučno tvrdi da najranija iskustva utiču na to kako pojedinci vide sebe, druge i svoje odnose. S obzirom da samopoštovanje predstavlja stav osobe prema njoj samoj u okviru kojeg su i kognitivna i afektivna komponenta uključene, pretpostavlja se da postoji veza između samopoštovanja i internalizovanog radnog modela sebe i drugih (prema Man, Hamid,1998). Stoga je opravdano i interesantno ispitati predikciju stepena izraženosti globalnog samopoštovanja na osnovu izraženosti dimenzija partnerske afektivne vezanosti (izbegavanje i anksioznost). Istraživanjem smo očekivali da osobe sa sigurnim i izbe-

[1] zubicivana@gmail.com

[2] Rad je nastao u okviru rada na projektu br. 179002 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Autorka rada je stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, angažovana na naučno-istraživačkom projektu 179002.

gavajućim obrascem afektivne vezanosti imaju više samopoštovanje nego li osobe sa preokupiranim i bojažljivim obrascem.

Partnersko afektivno vezivanje

Prema teoriji afektivnog vezivanja, između roditelja (prevashodno majke) i deteta, kroz seriju svakodnevnih, repetitivnih i komplementarnih afektivnih razmena, u najranijem detinjstvu se formiraju visoko specifične, individualizovane emocionalne relacije. Kvalitet majčinog odnosa prema detetu u smislu ispoljenje dostupnosti, osetljivosti, responzivnosti i kontinuiteta u reagovanju na signale i potrebe svog potomka, reflektuje se na postepenu izgradnju predstave o sebi, kao i predstave o drugima.

Dete gradi predstavu o sebi kao o biću koje manje ili više zavređuje ljubav i pažnju, kao i predstavu o drugima kao više ili manje dobrim, responzivnim, emocionalno i fizički dostupnim. Ove internalizovane, subjektivne obrasce, koji predstavljaju akumulirana iskustva iz ranog detinjstva, osnivač teorije afektivnog vezivanja, Bowlby (1988), nazvao je unutrašnjim radnim modelima.

Osnovne postavke teorije afektivnog vezivanja upućuju na formiranje unutrašnjih radnih modela na osnovu ponavljanih obrazaca interakcije sa osobama iz okruženja. Ova iskustva stavljaju u fokus dostupnost i senzitivnost drugih osoba značajnih za život deteta, kao i dostojnost deteta da se o njemu brine i njemu pruži pažnja. Ovo je temelj formiranja dve mentalne reprezentacije: modela značajnih drugih – odnosno procena njihove dostupnosti i responsivnosti (na osnovu kojih se formira pozitivan ili negativan model značajnih drugih), i modela sebe - odnosno procene svoje kompetentnosti i vrednosti u odnosu sa drugim ljudima (na osnovu koje se formira pozitivan ili negativan model sebe). Centralna teza teorije afektivnog vezivanja je da jednom formirani unutrašnji radni modeli imaju tendenciju da traju i da su relativno teško podložni promeni, sve do kasne adolescencije i odraslog doba. Funkcija ovih relativno stabilnih modela je da osobama pruže mogućnost da predvide značajne momente u interakcijama sa okruženjem, to jest da im pruže informacije na osnovu kojih se razumeju ponašanja, reakcije i očekivanja drugih i njih samih (Stefanović-Stanojević, 2005). Pozitivan model sebe podrazumeva percepciju sebe kao osobe vredne pažnje i ljubavi od strane drugih, dok pozitivan model drugih podrazumeva percepciju drugih kao osoba kojima se može verovati, na koje se može osloniti. Negativan model sebe podrazumeva percepciju sebe kao manje vrednog podrške i ljubavi drugih, a negativan model drugih podrazumeva shvatanje da se drugima ne može verovati, te da oni mogu odbaciti ili napustiti samu osobu.

Radni modeli poneti iz ranog detinjstva predstavljaju relativno stabilnu organizaciju kognitivnih, emocionalnih i bihejvioralnih karakteristika jedne osobe i pokazuju tendenciju trajanja tokom celog života (Renn, 2010 prema Šakotić, Kurbalija, 2010). Jedna od bazičnih pretpostavki teorije afektivnog vezivanja jeste da odnosi koji se u ranom detinjstvu formiraju između deteta i roditelja predstavljaju prototip odnosa sa partnerskim figurama (Hazan, Shaver, 1990). Mnoga istraživanja

potvrđuju pretpostavku o sličnosti između stilova afektivne vezanosti u detinjstvu i stilova partnerske vezanosti (Cassidy, Shaver, 1999). Istraživanje koje je u našoj sredini sprovela Stefanović-Stanojević (2004) takođe govori u prilog ovoj pretpostavci.

Iz pomenutih Bowlby-evih pretpostavki o tome da postoje dva tipa unutrašnjih radnih modela vezanosti, Kim Bartholomew (1990) je formulisala četvorokategorijalan model vezanosti adolescenata i odraslih. Faktorskom analizom Kim Bartholomew (prema Stefanović-Stanojević, 2005) je identifikovala dimenziju odbacivanja i dimenziju anksioznosti koje su u osnovi ovog modela. Dimenzija odbacivanja ili sposobnost, odnosno nesposobnost za uspostavljanje bliskosti je bipolarna dimenzija i upoređuje aspekte sigurnih i izbegavajućih opisa („Osećam se prijatno kada delim svoje intimne misli ili osećanja sa partnerom“, protiv „Ne osećam se prijatno kada sam otvoren/na prema partneru/partnerki“). Dimenzija koja na jednom polu ima prihvatanje, a na drugom odbacivanje bliskosti i koja reprezentuje unutrašnji radni model drugih. Dimenzija anksioznosti reprezentuje unutrašnji radni model sebe i bavi se centralnim temama koje su mogući povod za razvijanje anksioznosti, kao što su briga oko uzvraćenosti ljubavi, briga zbog mogućeg ostavljanja i potreba za prevelikom bliskošću („Ponekad osećam da prisiljavam partnere da pokažu više osećanja i vezanosti“ ili „Brinem se da ću ostatiti sam/a“). Reč je o dimenziji koja na jednom polu ima nisku, a na drugom visoku anksioznost. Ukrštanjem dobijenih dimenzija i modela dobiju se četiri glavna stila vezanosti: izbegavajući, sigurni, preokupirani i bojažljivi obrazac partnerske afektivne vezanosti.

Izbegavajući obrazac partnerske afektivne vezanosti karakteriše negativan model drugih i odbrambeno pozitivan model sebe. Ove osobe vide sebe toliko superiornim da ih to onemogućava u razvijanju kvalitetnih partnerskih odnosa. Zbog negativnih očekivanja koje imaju u odnosu na druge, osobe ovog tipa afektivne vazanosti izbegavaju bliskost sa ljudima, ali održavaju osećaj sopstvene vrednosti odbrambeno negirajući vrednost bliskih odnosa i naglašavajući značaj nezavisnosti. U partnerske veze ulaze retko i bez očekivanja ili su im partnerske veze česte, površne i kratkotrajne.

Sigurni obrazac partnerske afektivne vezanosti određuje pozitivan model sebe i pozitivan model drugih. Dobra slika kako o sebi tako i o drugima daje šansu osobama ovog tipa da grade autentične, otvorene partnerske odnose. Kod ovih osoba postoji prijatnost zbog ostvarivanja bliskosti u partnerskim odnosima. Otuda se njihove partnerske veze odlikuju poverenjem i postoji ravnoteža između potrebe za pripadanjem i potrebe za autonomijom.

Preokupirani obrazac partnerske afektivne vezanosti je određen negativnim modelom sebe i pozitivnim modelom drugih. Osobe ovog tipa polaze sa pozicije sopstvene manje vrednosti zato se u partnersku vezu investiraju preterano, očekujući da će kvaliteti partnera (pozitivan model drugih), a na osnovu intenzivne vezanosti nadoknaditi njihove lične manjkavosti. Njihove partnerske veze sklone su simbiozi, dramatične su i često upakovane u romantičnu priču o pravoj ljubavi koja ne zna za granice.

Bojažljivi obrazac partnerske afektivne vezanosti definisan je negativnim modelom sebe i negativnim modelom drugih. Osobe sa bojažljivim stilom vezanosti

visoko su zavisne od drugih, jer kroz odnos sa drugima traže potvrdu sopstvene vrednosti. Istovremeno imaju negativna očekivanja od drugih, te su sklone izbegavanju bliskosti da bi izbegle bol zbog potencijalnog gubitka i odbacivanja. Posledično njihove partnerske veze su retke ili haotične.

Osobe sigurnog obrazaca partnerske afektivne vezanosti osećaju se udobno u bliskim vezama iz njih crpu doživljaj sigurnosti, imaju visoko samopoštovanje, poverenje u druge ljude i efikasnu regulaciju afekata. Doživljaj samopoštovanja osoba preokupiranog obrasca preterano zavisi od bliskih odnosa i one zbog toga brinu da će biti ostavljene, dok je za odbacujuće vezane osobe karakteristično upravo suprotno one teže tome da se oslanjanju samo na sebe. Osobe bojažljivog obrasca veoma su vulnerabilne i nestabilne u svom interpersonalnom funkcionisanju. One nemaju samodovoljnost osoba odbacujućeg obrasca, niti su izgradile strategiju korišćenja drugih kao spoljašnjeg regulatora svojih mentalnih stanja poput preokupiranih, što ih često ostavlja bespomoćnim, uplašenim i usamljenim (prema Dimitrijević, Hanak i Milojević, 2011).

Samopoštovanje

U literaturi postoje različite definicije samopoštovanja. Coopersmith (1967) jedan od najistaknutijih autora u ovoj oblasti, definiše samopoštovanje kao skup kvaliteta koje pojedinac opaža kod sebe.

Tradicionalna konceptualizacija samopoštovanja, koja potiče od Rosenberga (prema Sassaroli i Ruggiero, 2005), kaže da je to globalan i jednodimenzionalan konstrukt koji se odnosi na procenu sopstvene vrednosti i poštovanja prema sebi. Rosenbergov pristup samopoštovanju ima interpersonalni karakter. On je definisao samopoštovanje kao „pozitivan ili negativan stav prema određenom objektu, odnosno prema selfu“, usmerio pažnju na važnost socijalnih faktora za samopoštovanje i pokazao uticaj samopoštovanja na socijalno važne stavove i ponašanja (Mruk, 2006). Rosenberg je isticao razumevanje slike o sebi ili samopoštovanja kao fenomena stava, kreiranog od strane socijalnih i kulturnih faktora. Smatrao je da ovakav pristup nudi mnoge prednosti. Najvažnija među njima je to što socijalne nauke već imaju na raspolaganju različita sredstva za merenje stavova i njihovih manifestacija, što bi značilo da je moguće primeniti iste tehnike na razumevanje nas samih. Na primer: ima dosta sličnosti između eksternih stavova i internih stavova odnosno stavova osobe prema samoj sebi koji se tiču sadržaja (predmet stava), pravca (pozitivne ili negativne vrednosti), intenziteta (snaga stava ili koliko ga čvrsto držimo) i stabilnosti (koliko dugo traje). Ako bismo mogli da okarakterišemo sliku o sebi kod neke osobe, a na osnovu svake od ovih dimenzija onda bismo imali dobar iako i dalje nekompletan opis strukture predstave o sebi za tu datu osobu. Naravno, Rosenberg je bio svestan da izučavanje samopoštovanja na ovaj način ima svoje probleme. Jedan od problema je, kako ga je on nazvao, refleksivnost selfa jer je samoprocenjivanje mnogo kompleksnije od procenjivanja spoljašnjih objekata zbog toga što je self uključen u evaluaciju samog sebe. Još jedan problem je što stavovi prema sebi imaju

i izvestan motivacioni kvalitet što prodrazumeva i određen stepen pristrasnosti, što se ne sreće u takvoj meri kod stavova prema drugim objektima jer osobe teže da imaju pozitivan stav prema sebi (Mruk, 2006). Još jedna važna dimenzija Rosenbergovog viđenja samopoštovanja je da se stav koji se tiče vrednosti osobe vidi kao „osovinska varijabla“ u ponašanju, zato što radi za nas ili protiv nas u bilo kojoj situaciji. Visoko samopoštovanje ukazuje na to da osoba ima pozitivnu percepciju i evaluaciju sebe, tj. da oseća da je dovoljno dobra i vredna da poštuje sebe zbog toga što jeste. S druge strane nisko samopoštovanje implicira negativnu samoevaluaciju i nezadovoljstvo sobom i samoprezir (Rosenberg, Kaplan, 1982; prema Mruk, 2006). Osobe sa visokim samopoštovanjem su manje osetljive na kritiku i neuspeh jer ih ne doživljavaju kao pretnju, lakše podnose stresne situacije jer imaju veru u svoje sposobnosti, imaju osećaj kontrole i optimizma. Takve osobe se trude da gospodare situacijom što sve smanjuje negativne emocije, one preuzimaju aktivnosti orijentisane na problem, dok osobe sa niskim samopoštovanjem izražavaju samosažaljenje i potrebu za podrškom. Kempbel kaže da ove osobe nemaju jasnu predstavu o sebi, pa traže mišljenje drugih pri čemu su jako osetljive na kriticizam (Todorović, 2005).

Pregled ranijih istraživanja povezanosti partnerske afektivne vezanosti i samopoštovanja

Samopoštovanje i obrasci afektivne vezanosti su suštinski povezani sa time kako se osobe osećaju u vezi sa sobom (prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997). Svaki stil afektivne vezanosti karakteriše različit vid emocionalne regulacije i interpersonalnog ponašanja. Kako se stilovi afektivne vezanosti razvijaju iz pozitivnih i negativnih radnih modela sebe i drugih koje ljudi konstruišu kroz iskustva sa osobama koje su o njima brinule, svaki stil afektivne vezanosti ima različite ciljeve i motive, verovanja, stavove i očekivanja u vezi sebe i drugih, kao i različite bihejvioralne planove i strategije koje su usmerene ka postizanju određenih ciljeva. S obzirom da samopoštovanje predstavlja stav osobe prema njoj samoj u okviru kojeg su i kognitivna i afektivna komponenta uključene, pretpostavlja se da postoji veza između samopoštovanja i internalizovanog radnog modela sebe i drugih (prema Man, Hamid, 1998). Postoji razlika između radnog modela sebe i samopoštovanja (prema Man, Hamid, 1998). Samopoštovanje kao stav prema samom sebi uključuje evaluaciju sebe i baziran je na afektivnim procesima posebno pozitivnim i negativnim osećanjima u vezi sa sobom (prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997). Radni modeli su kognitivne reprezentacije sebe i drugih koje se razvijaju kroz iskustava sa figurama za koje se osoba vezuje i povezane su sa ispunjenjem potreba za vezanošću. Oni predstavljaju organizovane predstave reprezentacije ranijih ponašanja i iskustava koja pružaju okvir za razumevanje novih iskustava i mogu da vode socijalne interakcije. Za razliku od samopoštovanja, radni modeli naglasak stavljaju na predstave motivacionih i ponašajnih tendencija i sadrže nesvesne elemente koje je teško izraziti. Shaver (1996) je istakao da su kognitivne šeme radnih model usko povezane sa željama, ciljevima, brigama, psihološkim odbaranama i tendencijama

u ponašanju. Treba naglasiti da načini merenja samopoštovanja nisu ekvivalentni načinima merenja radnih modela.

Bartholomew i Horowitz (1991) su utvrdili viši stepen globalnog samopoštovanja kod ispitanika koji su bili sigurnog ili odbacujućeg obrasca (pozitivni model sebe) nego li ispitanici preokupiranog ili bojažljivog obrasca (negativni model sebe). Studijom sprovedenom od strane Griffin-a i Bartholomew-a (1994, prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997) utvrđena je povezanost na nivou latentnih varijabli između pozitivanog radnog modela sebe i self-koncepta. Slični rezultati postoje i u literaturi koja je proučavala afektivno vezivanje dece (prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997). Na primer: Cassidy (1988, 1990) nalazi korelaciju umerenog intenziteta između sigurnog obrasca afektivnog vezivanja i samopoštovanja kod šestogodišnjaka (intenzitet korelacije se kretao od .29 do .40).

Mikulincer (1995, prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997) potvrđuje istraživanjem da postoji veza između internalizovanih afektivnih iskustava i strukture selfa. On je utvrdio da osobe sigurnog obrasca imaju u većoj meri balansiranu, kompleksniju i koherentniju strukturu selfa nego li osobe odbacujućeg i preokupiranog obrasca. Rezultati u njegovim istraživanjima takođe pokazuju da osobe sigurnog i odbacujućeg obrasca afektivne vezanosti imaju više samopoštovanje nego li preokupiranog i bojažljivog obrasca, odnosno oni imaju dva različita izvora samopoštovanja.

Autori Brennan i Morris (1997, prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997) otkrili su da je samopoštovanje kod osoba sigurnog obrasca afektivne vezanosti povezano sa internalizovanim pozitivnim ocenama i pohvalama od drugih. Dok je samopoštovanje osoba odbacujućeg obrasca povezano sa self kompetentnošću odnosno zavisno od procene posedovanja različitih atributa i sposobnosti. Svi ovi nalazi pružaju podršku tvrdnji da je različit stepen samopoštovanja kod obrazaca afektivnog vezivanja povezan sa različitim kvalitetom u kognitivnoj strukturi svakog obrasca afektivne vezanosti.

Osobe sigurnog obrasca karatkteriše internalizovan osećaj samovrednovanja, prijatnost u vezi intimnosti u partnerskim odnosima, visoko samopoštovanje za razliku od osoba nesigurnih obrazaca kao što su one koje pripadaju preokupiranom i bojažljivom obrascu afektivne vezanosti. Iako su osobe koje grade odbacujuće afektivne veze nesigurno vezane i izbegavaju bliskost sa drugim osobama pre svega zbog negativnih očekivanja, one teže da održe visok nivo samovrednovanja kroz defanzivno poricanje vrednosti bliskih veza i kroz naglašavanje važnosti nezavisnosti. Zato osobe odbacujućeg obrasca imaju veće samopoštovanje od osoba preokupiranog i bojažljivog obrasca. Kako su osobe bojažljivog i preokupiranog obrasca jako zavisne od drugih u pogledu građenja sopstvenog samovrednovanja, one imaju niže samopoštovanje nego li osobe sigurnog i odbacujućeg obrasca (prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997). Brojne studije su pokazale da su obrasci afektivne vezanosti povezani sa samopoštovanjem (npr. Collins, Read, 1990; Feens i Noller, 1990, prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997).

Astrid Šuc (Schutz, 1998, prema Todorović, 2004) je istraživala ulogu samopoštovanja u partnerskim relacijama. Tom prilikom je ustanovila da nestabilne od-

nose pune ambivalencije imaju osobe sa niskim samovrednovanjem. Takvi partneri sumnjaju u svoje sposobnosti i imaju veću potrebu za podrškom u zajedničkim odnosima. U različitim konfliktnim situacijama sa partnerima oni se ophode na osvetoljubiv način, sa stalnim pritužbama ili indukujući krivicu kod partnera, vide sebe manje sposobnim. Uglavnom, ove osobe različite situacije doživljavaju veoma lično i ophode se tako da sami sebe devalorizuju (gube samokontrolu, postaju impulsivni, osećaju krivicu). Osećanje duboke povređenosti ispoljavju na hostilan način. Oni teže da uzvrate udarac, dok osobe sa visokim samopoštovanjem u partnerskim sukobima razmatraju dugoročne konsekvence i reaguju racionalnije i kooperativno. Ljudi sa visokim samopoštovanjem mnogo više veruju sebi i pristupaju problemima samopouzdano i optimistički. Manje brinu oko različitih problema, jer su kadri da unapred vide moguće (realno) rešenje, a u partnerskim relacijama reaguju mirno i sa poverenjem.

Ovim istraživanjem se takođe ispituje mogućnost predikcije stepena izraženosti globalnog samopoštovanja na osnovu izraženosti dimenzija partnerske afektivne vezanosti. Specifičnost ovog istraživanja je uzorak koji čine studenti Univreziteta u Nišu.

Metodološki okvir

Predmet istraživanja:

Predmet istraživanja je ispitivanje predikcije stepena izraženosti globalnog samopoštovanja na osnovu izraženosti dimenzija partnerske afektivne vezanosti.

Instrumenti istraživanja:

- Rosenbergova skala globalnog samopoštovanja – RSE (The Rosenberg Self-Esteem Scale, Rosenberg, 1965) je jednodimenzionalna skala i meri globalno samopoštovanje ili opštu vrednosnu orijentaciju pojedinca prema samom sebi. Skala sadrži 10 tvrdnji, pet u pozitivnom i pet u negativnom smeru (primer tvrdnje: Uopšteno govoreći zadovoljan/na sam sobom). Ispitanici na petostepenoj skali Likertovog tipa procenjuju u kolikoj se meri tvrdnje odnose ili ne odnose na njih. Teorijski raspon skorova je od 0 do 40. Veći rezultat znači veći stepen samopoštovanja. Pouzdanost skale (RSE) u ovom istaživanju je na zadovoljavajućem nivou i iznosi Cronbachs α = ,809.
- Upitnik za procenjivanje partnerske afektivne vezanosti-PAV (Brenan, Clark i Shaver 1995). Reč je o upitniku koji sadrži 18 stavki, skorovanih sedmostepenom Likertovom skalom (primer stavke: Ne osećam se prijatno kada sam emotivno otvoren/a prema partneru/partnerki). Upitnik operacionalizuje dve dimenzije – izbegavanje i anksioznost. Dimenzija izbegavanja reprezentuje unutrašnji radni model drugih. Bipolarna je i upoređuje aspekte sigurnih i izbegavajućih opisa. Dimenzija anksioznosti reprezentuje unutrašnji radni model sebe i bavi se centralnim temama

ambivalentnog ponašanja. Bipolarna je i upoređuje aspekte preokupiranih i bojažljivih opisa. Preko odnosa ovih dimenzija svrstavamo ispitanike u četiri obrasca partnerske afektivne vezanosti koji mogu biti zastupljeni u različitoj meri: izbegavajući, sigurni, preokupirani i bojažljivi. Pouzdanost skale partnerskog afektivnog vezivanja (PAV) je visoka (Cronbachs α = .816) kao i pouzdanost njenih subskala odnosno za izbegavanje (Cronbachs α = .811), i anksioznost (Cronbachs α = .790).

- Upitnik o sociodemografskim varijablama ispitanika koji je kreiran posebno za namene ovog istraživanja za prikupljanje osnovnih podataka o strukturi uzorka

(pol, godina studija).

Hipoteze:

Očekuje se da na osnovu stepena izraženosti dimenzija partnerskog afektivnog vezivanja možemo predvideti izraženost globalnog samopoštovanja.

Očekuje se da postoje statistički značajne razlike u izraženosti globalnog samopoštovanja zavisno od tipa partnerskog afektivnog vezivanja (sigurni i nesigurni).

Očekuje se da postoje statistički značajne razlike u izraženosti globalnog samopoštovanja između podgrupa ispitanika koji pripadaju različitim obrascima partnerskog afektivnog vezivanja.

Uzorak:

Uzorak je ujednačen po polu i čine ga 120 studenata treće (N = 52) i četvrte (N = 68) godine studija Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

Rezultati istraživanja i analiza rezultata

Kao što je rečeno, istraživanje je sprovedeno s ciljem da se ispita mogućnost predikcije stepena izraženosti globalnog samopoštovanja na osnovu izraženosti dimenzija partnerske afektivne vezanosti. Prikaz rezultata sadrži distribuciju obrazaca afektivnog vezivanja, distribuciju obrazaca po polu, aritmetičku sredinu na skali globalnog samopoštovanja, zatim grafik prosečnih vrednosti na skali samopoštovanja ispitanika koji pripadaju različitim obrascima afektivne vezanosti, a kraj prikaza sledi redosled napred navedenih hipoteza.

Tabela 1. Distribucija obrazaca afektivnog vezivanja

Obrazac vezivanja ispitanika	Učestalost	Procenat
sigurni obrazac	82	68.3
preokupirani obrazac	23	19.2
odbacujuci obrazac	8	6.7
bojazljivi obrazac	7	5.8
Total	120	100.0

Iz tabele 1 jasno je da u ispitivanom uzorku prevladava sigurni obrazac afektivne vezanosti (68.3%), sledi preokupirani (19.2%) pa odbacujući obrazac (6.7%) i na kraju bojažljivi (5,8%). Rezultat koji ukazuje na sigurni obrazac afektivne vezanosti kao najzastupljeniji u skladu je sa rezultatima ranijih istraživanja u Srbiji (prema Stefanović-Stanojević, Vidanović, Anđelković 2009, Stefanović-Stanojević, 2007; Želeskov-Đorić, 2007).

Tabela 2. Distribucija obrazaca afektivnog vezivanja po polu

Obrazac vezivanja ispitanika	Muški pol	Ženski pol
sigurni obrazac	39	43
preokupirani obrazac	11	12
odbacujuci obrazac	6	2
bojazljivi obrazac	4	3
Total	60	60

x2 = 2.381 ; df = 3 ; p = 0,497

Nađena razlika u distribuciji obrazaca afektivne vezanosti prema polu u ovom istraživanju nije statistički značajna ($p > 0,05$). Istraživački nalazi Hazanove i Shaver (1987) takođe pokazuju da nema razlike u distribuciji obrazaca afektivne vezanosti s obzirom na pol. Nasuprot tome, kod nekih drugih istraživanja utvrđeno je da postoji određena nepravilnost u distribuciji obrazaca afektivne vezanosti između polova (Bartholomew i Horowitz, 1991; Brenan, Shaver i Tobey, 1991, Kirkpatrick i Davis, 1994, prema Kokorić, Gabrić, 2009).

Na interesantne nalaze o polnim i kulturološkim razlikama u distribuciji obrazaca afektivne vezanosti romantičnim vezama odraslih ukazalo je i novije istraživanje Davida Schmitta (2008). Na uzorku od 17.804 osobe iz 56 različitih država utvrđeno je da uprkos tome što su razlike prema polu u afektivnoj vezanosti evidentne u većini kultura, one variraju zavisno o posmatranih obeležja okoline, a najmanje su izražene u zemljama s visokim stresom i visokom stopom fertiliteta.

Potvrđeno je da je u kulturama gde su porodice izložene većim stresorima u svom okruženju, te gde raspolažu s manje resursa, prisutno više nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti u romantičnim odnosima nego što je to slučaj u kulturama s nižim stepenom stresa i bogatijim resursima (Belsky, 1997, Schmitt, 2008; prema Kokorić, Gabrić, 2009).

Tabela 3. Aritmetička sredina na skali globalnog samopoštovanja

	Minimum	Maximum	AS	SD
Globalno samopoštovanje	18	50	41.1167	6.30217

Podaci u tableli 3 pokazuju da je srednja vrednost globalnog samopoštovanja studenata iz uzorka (AS = 41,11, SD = 6,30) nešto niža od teorijskih očekivanja (AS = 50,37, prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997).

Grafik1. Aritmetičke sredine globalnog samopoštovanja podgrupa ispitanika koji pripadaju različitim obrascima partnerskog afektivnog vezivanja

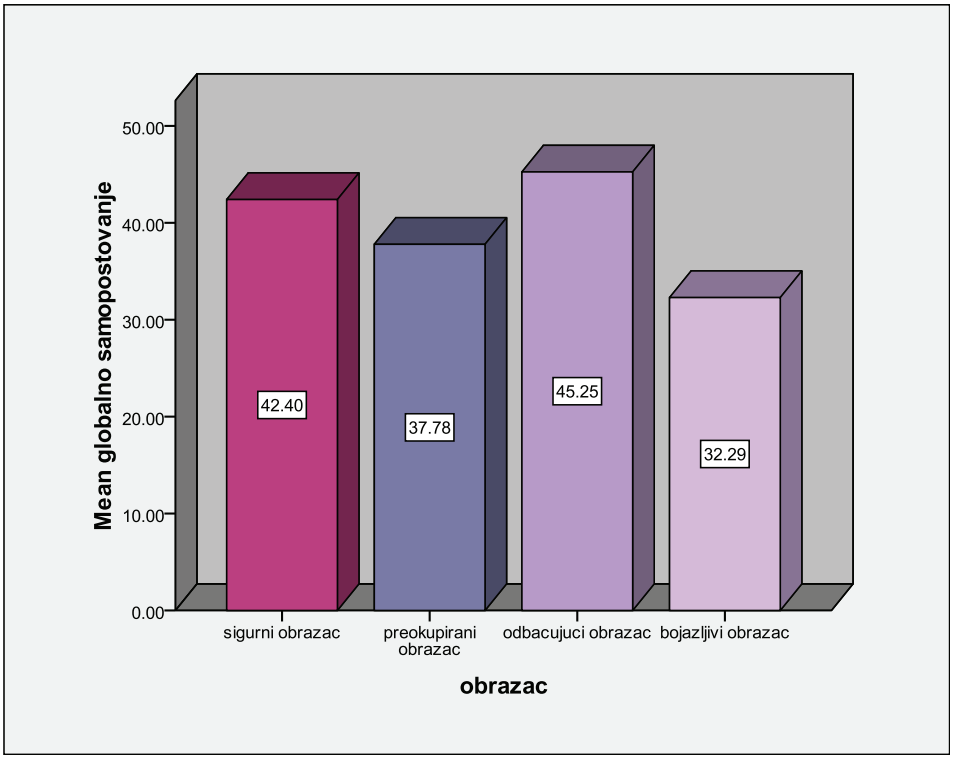

Predikcija stepena izraženosti globalnog samopoštovanja na osnovu izraženosti dimenzija partnerske afektivne vezanosti

Kako bismo ispitali mogućnost predikcije stepena izraženosti globalnog samopoštovanja na osnovu izraženosti dimenzija partnerske afektivne vezanosti urađen je postupak Multiple regresione analize.

Tabela 4: Regresiona analiza povezanosti globalnog samopoštovanja i dimenzija partnerske afektivne vezanosti kod ispitanika

Model summary			
R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
.504	.254	.242	5.48782
Model	Df	F	Sig.
Regression	2	19.969	**.000**
Residual	117		

Prediktorske varijable:	Standardized Coefficients Beta	T	Sig.
Izbegavanje	-.175	-2.111	**.037**
Anksioznost	-.430	-5.197	**.000**

Iz tabele 4 vidimo da je koeficijent multiple korelacije (R = .504) statistički značajan (Sig = .000). U skladu s tim, evidentno je da između skupa prediktora uzetih zajedno i izraženosti globalnog samopoštovanja postoji linearna povezanost kod ispitanika. Od ukupnog varijabiliteta u pogledu ove kriterijumske varijable 25% varijabiliteta (R Square = .254) možemo objasniti na osnovu toga što se ispitanici razlikuju u pogledu dimenzija partnerske afektivne vezanosti/izbegavanja i anksioznosti.

Ukoliko pogledamo parcijalne standardizovane regresione koeficijente (kolona Beta u tabeli 4), možemo zaključiti da najveći parcijalni doprinos objašnjenju individualnih razlika u pogledu izraženosti globalnog samopoštovanja ima anksioznost, ali sa negativnim predznakom, a zatim i izbegavanje.

Najveći parcijalni doprinos objašnjenju individualnih razlika u pogledu izraženosti globalnog samopoštovanja pruža aksioznost, zbog toga što ova dimenzija reprezentuje unutrašnji radni model sebe odnosno skup očekivanja i verovanja o samom sebi.

Razlike u izraženosti globalnog samopoštovanja zavisno od tipa partnerskog afektivnog vezivanja (sigurni i nesigurni)

Tabela 5: T-test – razlike u izraženosti globalnog samopoštovanja zavisno od tipa partnerskog afektivnog vezivanja (sigurni i nesigurni)

T-test				
		AS	SD	p
Globalno samopoštovanje	Sigurni obrazac	42.40	5.57	**.001**
	Nesigurni obrasci	38.34	6.93	

U tabeli 5 prikazani su podaci o razlici u izraženosti globalnog samopoštovanja zavisno od tipa partnerskog afektivnog vezivanja (sigurni i nesigurni) kod ispitanika. Može se videti da je utvrđena razlika u izraženosti globalnog samopoštovanja između ispitanika sigurnog i nesigurnih afektivnih obrazaca. Osobe sigurnog obrasca imaju veće skorove globalnog samopoštovanja od osoba nesigurnih obrazaca.

Razlike izraženosti globalnog samopoštovanja između podgrupa ispitanika koji pripadaju različitim obrascima partnerskog afektivnog vezivanja

Rezultati dobijeni analizom varijanse pokazali su da postoje statistički značajne razlike u izraženosti globalnog samopoštovanja između podgrupa ispitanika koji pripadaju različitim obrascima partnerskog afektivnog vezivanja (F (3) = 11.367, p = .000).

Tabela 6: Analiza varijanse – razlike u stepenu izraženosti globalnog samopoštovanja između podgrupa ispitanika koji pripadaju različitim obrascima partnerskog afektivnog vezivanja

(I) obrazac	(J) obrazac	Razlike AS (I-J)	SD	P
sigurni obrazac	preokupirani obrazac	4.61983	1.32402	.001
	odbacujuci obrazac	-2.84756	2.07845	.173
	bojazljivi obrazac	10.11672	2.20958	.000
preokupirani obrazac	sigurni obrazac	-4.61983	1.32402	.001
	odbacujuci obrazac	-7.46739	2.30325	.002
	bojazljivi obrazac	5.49689	2.42224	.025
odbacujuci obrazac	sigurni obrazac	2.84756	2.07845	.173
	preokupirani obrazac	7.46739	2.30325	.002
	bojazljivi obrazac	12.96429	2.90417	.000
bojazljivi obrazac	sigurni obrazac	-10.11672	2.20958	.000
	preokupirani obrazac	-5.49689	2.42224	.025
	odbacujuci obrazac	-12.96429	2.90417	.000

Tabela 6 daje prikaz između kojih obrazaca partnerskog afektivnog vezivanja postoje statistički značajne razlike u stepenu izraženosti globalnog samopoštovanja. Osobe sigurnog obrasaca afektivnog vezivanja imaju veće globalno samopoštovanje od osoba preokupiranog i bojažljivog obrasca. Dok ispitanici odbacujućeg obrasca imaju statistički značajno više skorove na upitniku globalnog samopoštovanja od ispitanika preokupiranog i bojažljivog obrasca. Na kraju, studenti u našem uzorku preokupiranog obrasca afektivnog vezivanja pokazuju veće globalno samopoštovanje od studenata bojažljivog obrasca. Pri analizi ovih rezultata moramo imati u vidu ograničenje koje se odnosi na neravnomernu distribuciju ispitanika po obrascima partnerskog afektivnog vezivanja odnosno neujednačenost broja ispitanika u određenim kategorijama.

Diskusija

Razvoj samopoštovanja suštinski je povezan s radnim modelima vezanosti odnosno sa iskustvom primarnog odnosa deteta s roditeljem jer na osnovu tih iskustava dete interpretira ponašanje i spremnost roditelja da reaguju na njegove potrebe kao nešto što ono zaslužuje, te da je briga ili nebriga roditelja zapravo odraz njegove (ne)vrednosti. Dete koje doživljava da se pouzdano i dosledno reaguje na njegove potrebe oseća da je vredno pažnje njemu značajnih osoba, razviće pozitivan model sebe. Za razliku od toga, dete čije se potrebe ignorišu ili odrasli na njih ne reaguju na odgovarajući način razviće trajni negativni unutarašnji radni model prema kojem će sebe doživljavati kao nevrednu osobu koja ne zaslužuje pažnju značajnih drugih (Notarius i sar., 1997; prema Kokorić B., 2005). Rano formirani radni modeli perzistiraju kroz godine odrastanja i utiču na formiranje osobina odrasle ličnosti, oblikuju ponašanja i osećanja osobe prema partneru odnosno određuju individualne razlike u ponašanju afektivnog vezivanja odraslih. Primarna iskustva vezanosti, na njima zasnovani unutrašnji radni modeli i partnersko afektivno vezivanje važan su činilac za razvoj samopoštovanja kod svake osobe.

U naznačenom teorijskom kontekstu zanimalo nas je da ispitamo mogućnost predikcije stepena izraženosti globalnog samopoštovanja na osnovu izraženosti dimenzija partnerske afektivne vezanosti, te smo koristili postupak multiple regresione analize.

Dobijeni koeficijent multiple korelacije ukazuje da između skupa prediktora (dimenzije anksioznosti i izbegavanja) uzetih zajedno i izraženosti globalnog samopoštovanja postoji linearna povezanost kod ispitanika. Od ukupnog varijabiliteta u pogledu ove kriterijumske varijable 25% varijabiliteta možemo objasniti na osnovu toga što se ispitanici razlikuju u pogledu dimenzija partnerske afektivne vezanosti/izbegavanja i anksioznosti.

Najveći parcijalni doprinos objašnjenju individualnih razlika u pogledu izraženosti globalnog samopoštovanja ima anksioznost, ali sa negativnim predznakom, a zatim i izbegavanje.

Najveći parcijalni doprinos objašnjenju individualnih razlika u pogledu izraženosti globalnog samopoštovanja pruža anksioznost, zbog toga što ova dimenzija reprezentuje unutrašnji radni model sebe odnosno skup očekivanja i verovanja o samom sebi.

Upoređujući sigurni i nesigurne obrasce afektivne vezanosti u odnosu na izraženost globalnog samopoštovanja utvrdili smo statistički značajne razlike. Osobe sigurnog obrasca imaju veće skorove globalnog samopoštovanja od osoba nesigurnih obrazaca na statistički značajnom nivou.

Osobe sigurnog obrasca karatkteriše internalizovan osećaj samovrednovanja i prijatnost u vezi intimnosti u partnerskim odnosima, a imaju više samopoštovanje nego li nesigurne osobe kao što su one koje pripadaju preokupiranom i bojažljivom tipu afektivne vezanosti.

Sledeća hipoteza odnosi se na statistički značajne razlike izraženosti globalnog samopoštovanja između podgrupa ispitanika koji pripadaju različitim obrascima partnerskog afektivnog vezivanja.

Osobe sigurnog obrasaca afektivnog vezivanja imaju veće globalno samopoštovanje od osoba preokupiranog i bojažljivog obrasca. Dok ispitanici odbacujućeg obrasca imaju statistički značajno više skorove na upitniku globalnog samopoštovanja od ispitanika preokupiranog i bojažljivog obrasca. Na kraju, studenti u našem uzorku preokupiranog obrasca afektivnog vezivanja pokazuju više globalno samopoštovanje od studenata bojažljivog obrasca.

Dakle, rezultati pokazuju viši stepen globalnog samopoštovanja kod ispitanika, sigurnog i odbacujućeg obrasca (pozitivni model sebe) od ispitanika preokupiranog i bojažljivog obrasca (negativni model sebe).

Pozitivnost modela sebe pokazuje stepen u kojem je osoba internalizovala osećaj vlastite vrednosti, nasuprot osećaju anksioznosti i nesigurnosti u to koliko zaslužuje ljubav drugih. Dok pozitivnost modela drugih pokazuje stepen u kojem se od partnera u bliskom odnosu u načelu očekuje da bude dostupan i podređen.

Osobe sigurnog obrasca vezivanja čiji je model sebe i drugih pozitivan, pokazuju visoku intimnost u odnosima i imaju visoko samopoštovanje.

Osobe preokupiranog obrasca čiji je model sebe negativan a model drugih pozitivan, imaju dubok osećaj da ne vrede, preokupirani su odnosima, strahom od samoće i imaju veliku potrebu za bliskošću, kao i niže samopoštovanje.

Osobe bojažljivog obrazaca koje imaju negativan model sebe i drugih, karakteriše nisko samopoštovanje, nedostatak poverenja i u sebe i u partnera. Ove osobe izbegavaju intimnost zbog straha od odbacivanja i povređivanja.

Kod osoba odbacujućeg obrasca afektivnog vezivanja model sebe je pozitivan, a model drugih je negativan. Osobe odbacujućeg obrasca su nesigurno vezane i izbegavaju bliskost s drugim osobama zbog negativnih očekivanja koja imaju, održavaju osećaj vlastite vrednosti kroz kompulzivno samooslanjanje i kroz defanzivno poricanje vrednosti bliskih veza, naglašavajući važnost nezavisnosti.

Zato osobe odbacujućeg obrazaca imaju veće samopoštovanje od preokupiranih i bojažljivih osoba. Kako su i bojažljive i preokupirane osobe jako zavisne od drugih u pogledu građenja sopstvenog samovrednovanja, imaju niže samopoštovanje nego li sigurne i odbacujuće (prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997).

Zaključak

Teorija partnerskog afektivnog vezivanja nesumljivo pruža korisni okvir za razumevanje razvoja samopoštovanja.

Pri analizi rezultata potrebno imati na umu određena ograničenja ovog istraživanja. Pojedina ograničenja se odnose na uzorak odnosno način uzorkovanja, veličinu i uzrasnu strukturu uzorka, broj ispitanika u pojedinim kategorijama obrazaca afektivne vezanosti. U buduća istraživanja bilo bi interesantno uključiti kao kontrolne varijable ranija iskustva u partnerskim vezama ili postojanje aktuelne partnerske veza.

Teorija pretpostavlja da se obrasci afektivnog vezivanja razvijaju ranije od fenomena selfa (prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997). Veliki broj longitudinalnih istraživanja o afektivnom vezivanju podržava predpostavku da radni modeli pred-

stavljaju trajni kapital osobe. Radni modeli perzistiraju kroz čitav životni vek, uključujući oblikovanje svih naših odraslih relacija i povezanost sa brojnim različitim fenomenima koji vremenski u odrastanju nastaju kasnije kao što je i samopoštovanje (Belsky, Cassidy, 1994; Rothbard, Shaver, 1994; prema Bylsma, Cozzarelli i Sumer, 1997).

Dobijeni rezultati istraživanja idu u prilog potkrepljenja dosadašnjih istraživačkih sazananja u ovom području koja naglašavaju da su jedan od važnih činilaca razvoja samopoštovanja unutrašnji radni modeli vezanosti i partnerska afektivna vezanost.

Literatura

1. Ajduković, M., Kregar Orešković, K., Laklija M. (2007). Teorija privrženosti i suvremeni socijalni rad, *Ljetopis socijalnog rada*, 14 (1), 59–91;
2. Bowlby, J. (1988). *A secure base.* New York: Basic Book;
3. Blažeka Kokorić, S., Gabrić M., (2009). Razlike u ljubavnim vezama studenata sa sigurnim i nesigurnim stilovima privrženosti, *Ljetopis socijalnog rada*, 16 (3), 551–572;
4. Bylsma, W., Cozzarelli C., Sumer N. (1997). Relation Between Adult Attachment Styles and Global Self-Esteem, *Basic and applied social psychology*, 9 (l), 1–16;
5. Cassidy, J., Shaver, P. R. (1999). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications.* New York: Guilford Press.
6. Dimitrijević, A., Hanak, N., Milojević, S. (2011). Psihološke karakteristike budućih pomagača;empatičnost i vezanost studenata psihologije, *Psihologija*, Vol. 44 (2), 97–115 UDK 159.923.2.072-057.875;
7. Dosković, M. (2011). Kombinacije obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima, *Godišnjak za psihologiju*, Vol. 8, No 10, 2011 str. 169–182;
8. Hazan, C., Shaver, P. (1990). Love and work an attachment-theoretical perspective. Journal of Personality and Social pszchology, 59 (2), 270–280;
9. Huntsinger, E., Luecken, L. (2004). Attachment relationships and health behavior: The mediational role of self-esteem, *Psychology and Health*, Vol. 19, No. 4, pp. 515–526;
10. Man, K., P. Hamid, N., (1998). The relationship between attachment prototypes, self-esteem, loneliness and causal attributions in Chinese trainee teachers, Person. indicid. Diff: Vol. 24, No. 3. pp. 357–371;
11. Mićanović-Cvejić, Ž, Šakotić-Kurbalija, J., Kurbalija, D. (2009). Ambivalentna afektivna vezanost u bračnim odnosima. *Psihijatrija danas*, 41 (1–2), 43–53;
12. Mruk, C. (2006): Self-Esteem Research, Theory, and Practice.Preuzeto sa: http://books.google.com/books?id=saKuReD1_VEC&pg=PP1&dq=christopher+mruk
13. Mihić, I., Zotović, M., Petrović J. (2007). Stresna iskustva u odrastanju i afektivna vezanost adolescenata, *Psihologija*, Vol. 40 (4), str. 527-542 UDC 159.922.8.072-053.6;

14. Rosenberg, M., Kaplan, H. (1982). *Social Psychology of the Self-Concept*, Illinois, Harlan Davidson;
15. Sassaroli, S., Ruggiero, G.M. (2005): The Role of Stress in the Association between Low Self-Esteem, Perfectionism, and Worry, and Eating Disorders. *International, Journal of Eating Disorders,* 37 (2), 135–141;
16. Stefanovic – Stanojevic, T. (2002). Bliske partnerske veze, *Psihologija*, Vol. 35, No. 1–2, str. 81–97;
17. Stefanović-Stanojević, T. (2005). *Emocionalni razvoj ličnosti*. Niš, Prosveta;
18. Stefanovic – Stanojevic, T. (2006). Partnerska afektivna vezanost i vaspitni stilovi, *Godišnjak za psihologiju*, Vol. 4, No. 4–5, ISSN 1451-5407;
19. Stefanović-Stanojević, T. (2007), Afektivna vezanost kao kroskulturni fenomen. U: Matejić-Đuričić, Z. (ur.), *Afektivno vezivanje. Teorija, istraživanje, psihoterapija.* Beograd: Centar za izdavačku delatnost Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 45–65.
20. Stefanović-Stanojević, T.,Vidanović S., Anđelković, V. (2009). "Privrženost, agresivnost i potreba za traženjem uzbuđenja", *Ljetopis socijalnog rada*, 17 (1), 71–92;
21. Stefanović-Stanojević, T. (2011). *Afektivna vezanost-razvoj, modaliteti i procena*. Niš, Filozofski fakultet u Nišu;
22. Todorović, J. (2004). Vaspitni stilovi u porodici i stabilnost samopoštovanja adolescenata, *Psihologija*, Vol. 37, br. 2, 183–195;
23. Todorović J. (2005). Porodični činioci stabilnosti samopoštovanja adolescenata, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja,* Vol 1*,* ISSN 0579-6431, 88–106;
24. Šakotić-Kurbalija J. (2010). Karakteristike afektivne vezanosti osoba sa depresivnim poremećajima, *Psihijatrija danas*, 42/2/157-168/.
25. Želeskov-Đorić, J. (2007). Self concept i obrasci partnerske afektivne vezanosti. U: Matejić-Đuričić, Z. (ur.), *Afektivno vezivanje. Teorija, istraživanje, psihoterapija.*Beograd: Centar za izdavačku delatnost Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 117–131.

Ivana Zubić

PREDICTION OF THE GLOBAL SELF-ESTEEM WITH DIMENSIONS OF PARTNER AFFECTIVE ATTACHMENT

Summary

The main objective of the research is to examine the prediction of global self-esteem measured by The Rosenberg Self-Esteem with the dimensions of partner affective attachment (avoidance and anxiety) operationalized by questionnaire PAV. The results

of multiple regression analysis showed that from total variability in terms of the criterion variable (global self-esteem) 25% of the variability can be explained on account that the respondents differ in terms of the affective attachment dimensions avoidance and anxiety. The largest partial contribution to the explanation of individual differences in terms of expression of global self-esteem has dimension anxiety but with a negative sign, and then dimension avoidance. The results also show that respondents with secure attachment pattern and dismissing pattern (positive inner working model of self) have a higher degree of global self-esteem than respondents with disorganized pattern and preoccupied pattern (negative inner working model of self).

Key words: the dimensions of partner affective attachment, global self-esteem

Годишњак за психологију Vol. 10, No 12, 2013 стр. 25–40

Milica Tošić Radev[1]
Departman za psihologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

UDK 159.942:173.1
Originalni naučni rad
Primljen: 23. 02. 2013.

KVALITET BRAKA I DETERMINANTE PORODIČNOG OKRUŽENJA[2]

Rezime

Brak i porodica su dve socijalne institucije komplementarne jedna drugoj. Naime, kvalitet bračnog odnosa je potencijalno od ključnog značaja za sveukupni doživljaj porodičnog života partnera. Sa druge strane, i mnogi aspekti same porodice imaju svoj uticaj na doživljeni kvalitet bračnog odnosa. U ovom radu rezimirali smo nalaze brojnih istraživanja koji ukazuju na značaj pojedinih varijabli porodničnog okruženja za doživljaj kvaliteta braka supružnika i to: strukture primarne porodice bračnih partnera u detinjstvu, etape i faze porodičnog života i postojanja dece, kao i broja dece u braku. Konkretno, nepovoljna iskustva iz primarne porodice imaju negativan uticaj na kasniji doživljaj kvaliteta braka osobe. Kvalitet braka zavisi i od faze porodičnog ciklusa u kome se porodica nalazi, i po pravilu se percipirani kvalitet braka smanjuje sa njegovim trajanjem. Postojanje dece u porodici takođe narušava kvalitet bračnih odnosa, ili pak doprinosi njegovoj stabilnosti.

Ključne reči: Kvalite bračnog odnosa, deca, faza porodičnog ciklusa, porodica porekla

1. Kvalitet braka

Brak je društvena, verska i zakonska zajednica muža i žene, uz imanje u vidu savremenih promena u formalno-pravnom izjednačavanju bračne i vanbračne veze, kao i tendencije legalizacije brakova istog pola u nekim razvijenim zemljama Zapada (Milić, 2001). Brak je osnovan od strane ljudskog društva s ciljem da kontroliše i reguliše seksualni život ljudskog bića i podrazumeva društveno odobrenu seksualnu i ekonomsku uniju između žene i muškarca i društveno odobren način stvaranja porodice (Ubesekera & Jiagiang, 2008). I ne samo da predstavlja osnovu porodice, već u složenoj porodičnoj dinamici, bračni odnos nastavlja da bude jezgro porodice i ključni element u određivanju kvaliteta porodičnog života.

Kvalitet braka je važna tema socijalne psihologije i sociologije braka, kao i psihologije porodice, budući da su uzroci kvaliteta bračnih odnosa mnogostruki, a posledice važne i za bračne partnere, decu, kao i za društvo u najširem smislu.

[1] psi736@gmail.com

[2] Rad je nastao u okviru rada na projektu br. 179002 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Autorka rada je stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, angažovana na naučno-istraživačkom projektu 179002, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Postoje različiti načini njegovog određenja, kao subjektivnog osećaja zadovoljstva partnera u braku, kao međusobne prilagođenosti bračnih partnera ili kao partnerove procene kvaliteta bračnih odnosa (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Za našu dalju diskusiju, važno je naglasiti da su kvalitet braka i bračna stabilnost različiti pojmovi. Bračna stabilnost se pre svega odnosi na veću ili manju verovatnoću razvoda u percepciji jednog ili oba partnera. Pritom, kvalitet bračnih odnosa ima važnu ulogu za stabilnost braka, ali nije jedini činilac koji na nju utiče (Karney & Bradbury, 1995).

2. Determinante kvaliteta bračnih odnosa

Bez obzira na način definisanja kvaliteta bračnih odnosa veliki se broj istraživanja bavi varijablama koje utiču na kvalitet braka. Sve te odrednice kvaliteta braka se u najširem smislu mogu podeliti na: karakteristike bračnih partnera (osobine ličnosti, pol, obrazovanje partnera, zdravstveno stanje, relgioznost i sl.), karakterisike braka (redosled braka, trajanje i etape braka, podela kućnih obaveza, raspodela moći, postojanje predbračne kohabitacije i trudnoće ili ne i sl.), interpersonalne odnose u braku ili bračne procese (ljubav, veština komunikacije, seksualni odnosi, sukobi i zlostavljanje) i uže i šire bračno okruženje (struktura porodice u detinjstvu i bračni odnosi roditelja partnera, emocionalni odnosi partnera i roditelja u detinjstvu, deca u braku, rad izvan porodice, ekonomske i političke prilike u kojima živi porodica i razni oblici stresa) (Obradović i Čudina Obradović, 1998).

U našem radu, mi ćemo se fokusirati pre svega na činioce vezane za sam porodični život i pokušaćemo da sumiramo nalaze različitih istraživanja o tome kako na kvalitet braka osobe deluju iskustva iz njene primarne porodice, kvalitet bračnih odnosa roditelja i odnosi sa roditeljima u detinjstvu, zatim samo trajanje braka i različite faze bračnog, te porodičnog života i deca u braku. Nadamo se da ćemo na ovaj način ukazati na važnost varijabli porodičnog života, primarne i sekundarne porodice i na percepciju i doživljaj kvaliteta bračnih odnosa.

2.1. Struktura primarne porodice bračnih partnera u detinjstvu

Porodica u kojoj su bračni partneri odrastali utiče na doživljeni kvalitet braka partnera, a najbolje je ispitan uticaj poremećene porodične strukture do koje dolazi razvodom roditelja. Obimna literatura dosledno pokazuje da roditeljski razvod povećava verovatnoću razvoda njihove odrasle dece, i to čak za 70% (Webster et al., 1995) u odnosu na pojedince koji su odrasli u potpunim porodicama. Pored toga, nađeno je da pojedinci razvedenih roditelja izveštavaju i o nižoj bračnoj sreći, više bračnih problema i bračnih nesuglasica (Booth & Edwards, 1990). Deca razvedenih roditelja češće doživljavaju svoje brakove kao u nevolji i problemima, bez obzira na njihov ukupni nivo bračnog zadovoljstva (Webster et al., 1995) i više su sklona da svoju vezu okončaju razvodom ako odnosi nisu zadovoljavajući ili ako su bračni problemi prisutni (Feng et al., 1999).

Prethodne studije imaju tendenciju da se fokusiraju na posledice roditeljskog razvoda, pre nego na uticaj kvaliteta braka roditelja na decu. Međutim, niz studija ukazuje na činjenicu da razvod roditelja ima negativan uticaj na percepciju braka kod potomaka, jedino ako postoje sukobi pre i nakon razvoda, i pad u kvalitetu odnosa roditelj–dete (Booth et al., 1984), a sam po sebi može biti manje štetan nego odrastanje u netaknutim, ali nesrećnim porodicama u kontekstu nekvalitetnih brakova roditelja (Amato & Booth, 1991). Odrasli koji smatraju da su im roditelji imali nekvalitetan i nesrećan brak imaju tendenciju da izveštavaju o relativno velikom broju problema u svojim brakovima. Nađeno je da je bračna nesloga roditelja u negativnoj vezi sa bračnom harmonijom kod potomstva, a u pozitivnoj sa bračnim nesuglasicama. I mali broj longitudinalnih studija, koje direktno ispituju obe generacije, potvrđuje da je više sukoba, problema i nestabilnosti u braku roditelja bilo povezano sa manje sreće, manje interakcija, više sukoba i problema i većom nestabilnosti u brakovima potomaka sedamnaset godina kasnije (Amato & Booth, 2001). Tako zapravo, postoji mogućnost da sukobi među roditeljima dovedu do nižeg kvaliteta braka kod potomaka kasnije (Conger et al., 2000), a neki autori navode i roditeljska ponašanja koja najverovatnije mogu da predvide problematične brakove potomstva, kao što su: ljubomora, dominacija, razdražljivost i skolonost besu, kriticizam i nerazgovaranje sa partnerom (Amato & Booth, 2001).

U stvari, mnogo značajnije nego projedinačni događaji kakav je razvod roditelja, za predviđanje kvalieteta braka dece, pa i stabilnosti, mogu biti procesi i interakcije u porodici porekla (Larson & Holman, 1994).

Pored samog kvaliteta bračnog odnosa roditelja, za koje je uglavnom potvrđeno da postoji međugeneracijski prenos, jedna druga linija istraživanja naglašava rane odnose roditelj–dete i porodične veze kao prediktore zadovoljstva u intimnim odnosima u odraslom dobu (Bowen, 1978; Bowlby, 1969; Cohn et al., 1992; Shaver et al., 1988, prema Lavee et al., 2005). Nalazi ukazuju da postoji jaka povezanost između porodične kohezije i funkcionisanja porodice u detinjstvu i bračnog zadovoljstva pojedinca u odraslom dobu (Fisiloglu & Lorenzetti, 1994). Takođe, sigurna emotivna veza sa roditeljima u detinjstvu je prediktivna za budući kvalitet braka osobe (Hazan & Shaver, 1987). Pojedinci koji su sa svojim roditeljima uspostavili sigurnu vezanost lakše stupaju u kontakt sa partnerom, lakše se poveravaju i ređe intenzivno emocionalno reaguju od onih koji nisu ostvarili ovakav odnos sa svojim roditeljima. Nasuprot tome, problematični odnosi roditelj–dete povezani su sa većom količinom bračne napetosti i nevolja i manjim doživljajem kvaliteta braka (Ward & Spitze, 1998), kao i sa povećanim bračnim konfliktima (Suitor & Pillemer, 1988). Na primer, žene koje se razvode u ranim godinama braka dolaze iz porodica sa tenzijom, manje bliskih i nestabilnih porodica od žena koje nisu razvedene ili onih koje se razvode nakog bračnog staža dužeg od 20 godina (Kelly & Conley, 1987, prema Larson & Holman, 1994). Naime, sve je više dokaza da stresna iskustva iz detinjstva ostavljaju trajne negativne efekte na blagostanje dece tokom života i da emocionalni problemi koje ljudi donose u svoj brak povećavaju verovatnoću nezadovoljstva i sukoba u kasnijem bračnom odnosu.

Vilant (Vaillant, 1978, prema Larson & Holman, 1994) naglašava da porodica porekla nije samo jednostavna pozadinska varijabla, već stalna i trajna veza

sa roditeljima i nakon stupanja u brak predstavlja i trenutni kontekst i može uticati na stabilnost i kvalitet braka dece. Konkretno, odrasli se mogu osloniti na roditelje kao izvore podrške u vreme stresa, npr. posao, briga o deci, čime mogu uticati na poboljšanje kvaliteta bračnog života svoje dece. Nasuprot tome, zategnute međugeneracijske veze mogu biti značajan izvor stresa za odraslu decu, a opšte je poznato da spoljašnji stresori podrivaju kvalitet bračnog života. Tako kvalitet braka roditelja nema samo dugoročne efekte, već i trenutne, i deca zauvek ostaju pod uticajem svoje primarne porodice, do te mere da deca u svojim brakovima imaju bolje odnose kada je brak roditelja harmoničan, a pate u svom braku kada harmonični odnosi roditelja postaju nepodesni (Amato & Booth, 2001).

Budući da smo pokazali da kvalitet porodičnog života u detinjstvu i iskustva iz primarne porodice deluju na kvalitet braka dece kasnije, postavlja se pitanje mehanizama na koji način ovi faktori ostvaruju ovaj uticaj.

Pre svega se navodi da deca prihvataju određene uzore ponašanja posmatrajući svoje roditelje i njihov odnos, a kasnije ponavljaju takvo ponašanje sa svojim partnerom (Bandura, 1973). Konkretno, deca iz konfliktnih i nekvalitetnih brakova roditelja imaju manje prilike od druge dece da posmatraju i da se uče pozitivnim obrascima ponašanja kao što su pokazivanje podrške, kompromis, rešavanje nesuglasica mirnim putem, a koji omogućavaju obostrano zadovoljstvo i dugoročne veze sa drugima. Suprotno, kada su roditelji topli i podržavajući jedan prema drugom, potomci su takođe topli i podržavajući prema njihovim romantičnim partnerima, a ova ponašanja su, zauzvrat, povezana sa većim zadovoljstvom u odnosu (Conger et al., 2000). Slično ovome Rosi i Rosi (Rossi & Rossi, 1990) su utvrdili da odrasla deca čiji su roditelji bili zadovoljni vlastitim brakom imaju tendenciju da pokazuju više naklonosti i saradnje u svojim intimnim odnosima. Suprotno njima, deca iz hronično konfliktnih domova odrastaju sa slabo razvijenim repertoarom veština interpersonalnog ponašanja koje kasnije podrivaju bračnu satisfakciju i stabilnost (Amato & DeBoer, 2001, prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). U mnogim istraživanjima (Amato & Booth, 1991) pokazano je da su po uzoru na roditelje, naučeni neadekvatni obrasci interpersonalnog ponašanja i komunikacije glavni posrednik između niskog kvaliteta braka dece i nekvalitetnih brakova roditelja, bilo da su intaktni ili razvedeni. U slučaju razvoda, pored manje adekvatnih interpersonalnih veština, autori navode još tri načina na koje razvod utiče na potomstvo, preko životnog kursa, socioekonomskih varijabli i stavova prema razvodu. Naime, deca iz razvedenih porodica na ranijem uzrastu stupaju u brak, imaju niže obrazovanje i socioekonomska dostignuća i češće su kohabitacije sa partnerom pre braka, a potvrđeno je da niži socioekonomski status, rani ulazak u brak i predbračni suživot povećavaju rizik od razvoda (Feng et al., 1999). Razvod roditelja liberalizuje i stavove dece prema razvodu, i mladi koji su odrasli u porodicama razvedenih više su pesimistični oko šanse doživotnog braka i razvod procenjuju manje negativno u odnosu na druge mlade (Amato & Booth, 1991).

Pored toga, roditelji koji doživljavaju bračne nesuglasice obezbeđuju manje konzistentne discipline i imaju tendenciju da koriste manje adekvatne tehnike roditeljstva nego roditelji koji nemaju bračnih problema (Margolin, 1981, prema Erel &

Burman, 1995). Kada je reč o odnosima roditelj–dete kao prediktoru kasnijeg doživljaja kvaliteta braka dece, nađeno je da uopšte bliski odnosi roditelja i deteta jesu od presudnog značaja za oblikovanje sposobnosti dece da regulišu emocije kao što su anksioznost i bes, za koje je pokazano da stvaraju više problema u odnosima (Contreras et al., 2000, prema Amato & Booth, 2001). Pored toga, u skladu sa teorijom vezanosti, odnos roditelj–dete čini osnovu za detetovu internalizovanu sliku drugih i bliskih odnosa. Neodgovarajući odnos između deteta i roditelja, bilo da je posledica narušenih bračnih odnosa, ili ne, može dovesti decu do toga da razvijaju osobine kao što je nedostatak poverenja u druge, usled čega će se verovatno ponašati kritički ili posesivno prema partneru, što može remetiti intimne veze.

Tako zapravo ukupna mera predbračne porodične okoline koja uključuje kvalitet braka roditelja, kvalitet odnosa roditelj–dete i uopšte kvalitet kućnog okruženja značajna je za predviđanje kvaliteta braka dece (Holman et al., 1994, prema Larson & Holman, 1994).

2.2. Trajanje braka, etape i faze porodičnog života

Od prvih studija o kvalitetu braka, načinu na koji se zadovoljstvo i doživljaj kvaliteta braka menjaju tokom života, važno je polje interesovanja među istraživačima psihologije porodice.

Brojna istraživanja su pokazala da između dužine trajanja braka i doživljaja kvaliteta bračnih odnosa postoji zakrivljen odnos u obliku slova U (Glenn, 1989; Glenn, 1995; McLanahan & Adams, 1989; Obruch et al., 1996, prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). To zapravo znači da je u početku doživlaj kvaliteta braka i zadovoljstvo brakom vrlo visoko, zatim nakon kratkog vremena opada, nakon čega percepcija kvaliteta braka stagnira duže vreme na određenom nivou, dok se na kraju ponovo povećava zadovoljstvo u braku. Novija i longitudinalna istraživanja ovog tipa ne potvrđuju ovaj odnos već govore o stalnom padu kvaliteta braka. Nakon nekog kratkog početnog perioda, procenjeni kvalitet braka i zadovoljstvo u njemu opada naglo tokom prvih deset godina braka, a zatim nastavlja da opada, iako sporije, tokom narednih četrdeset godina (Glenn, 1998). Naime, u longitudinalnim studijama većina rezultata ne ukazuje na rast u doživljaju kvaliteta braka u kasnijem životu, već nalaze da se ovaj doživljaj nikada ne oporavlja i pokazuje blag ali stalan i kontinuiran pad sa vremenom (Glenn, 1998, Vaillant & Vaillant, 1993).

Na osnovu trajanja braka, neki autori dele celokupan brak na etape. Vreme od početka zasnivanja porodice stupanjem u brak, preko podizanja i vaspitanja dece do vremena kada su partneri ponovo sami, do neizbežne smrti jednog partnera, naziva se porodični ciklus (Duval, 1971). Duvall-ova podela predstavlja opšteprihvaćenu podelu porodičnog životnog ciklusa na faze, a u njoj je porodični razvoj podeljen na sledećih osam faza: bračni par bez dece, porodica sa sasvim malim detetom, porodica sa predškolskim detetom, porodica sa školskim detetom, sa adolescentom, odlazak dece od roditelja, postroditeljska porodica i porodica koja stari.

Veliki broj studija poprečnog preseka, koje porede kvalitet braka kod ljudi različitog bračnog staža, su ukazale na krivolinijsku vezu između faze porodičnog

života i kvaliteta bračnih odnosa, tj. da je prosečni kvalitet viši u preroditeljskoj i postroditeljskoj fazi (Ade-Ridder & Brubaker, 1983, prema Glenn, 1990). Naime, visok kvalitet braka i zadovoljstvo brakom postoji u ranoj fazi, ili periodu bez dece, smanjeno zadovoljstvo u periodu roditeljstva, koji obuhvata period rađanja dece, njihovo detinjstvo, školsko doba i adolescenciju, i ponovni porast zadovoljstva i kvaliteta bračnih odnosa u braku u postroditeljskom periodu. Verovanje u ovaj obrazac je široko rasprostranjeno i brojna istraživanja sprovedena tokom 1970-ih i 1980-ih godina (VanLaningham, et al., 2001) potvrđuju nađeni odnos i smatraju da je ova veza između stadijuma braka i njegovog kvaliteta tako dobro utvrđena kao skoro ništa drugo u društvenim naukama.

Međutim, i u slučaju ispitivanja povezanosti faza porodičnog ciklusa i doživljaja kvaliteta braka, novije longitudinalne studije ukazuju na to da kvalitet braka ili opada kontinuirano ili stagnira posle dugog perioda opadanja. Čini se, naime, da je oblik slova U, odnos između etapa braka i njegovog kvaliteta artefakt ispitivanja metodom poprečnog preseka (VanLaningham, et al., 2001). U slučaju ovakvog načina paralelnog ispitivanja supružnika različitih po dužini trajanja braka, javljaju se brojni nedostaci. Same etape interferiraju sa dužinom braka, mnogi brakovi koji su bili slabijeg kvaliteta razvedeni su, što dovodi do „povećanja“ u procenjenoj sreći među parovima dugoročnih brakova. Vrlo je korisno i objašnjenje koje nudi Glen (Glenn, 1998) koji kaže da krivolinijska veza između bračnog staža i bračne sreće u studijama poprečnog preseka može biti i zbog različitih karakteristika supružnika, vremena i stavova za određeno vreme u odnosu na brak. Ranije rođeni partneri socijalizovani su da vide svoj brak više konvencionalno, imaju pragmatičnije stavove o braku, podrška braku spolja bila je jača i parovi su bili posvećeni normama doživotnog braka, što sve mogu biti prednosti koje su im omogućavale da se održi visok nivo kvaliteta u braku. U stvari, čak ni sve studije poprečnog preseka ne potvrđuju krivolinijski odnos. U studiji Bluda i Volfa (Blood & Wolfe, 1960, prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006) nađeno je postepeno smanjene bračnog zadovoljstva tokom odgajanja dece godinama, blagi porast nakon odlaska dece, ali ponovni i dalji pad kroz godine penzionisanja. Poboljšanje u vezi sa odlaskom dece od kuće je privremeno, i u najboljem slučaju ono usporava, a ne zaustavlja opšti pad sreće (VanLaningham et al., 2001). I niz drugih studija nalazi kontinuirani pad u doživljaju kvaliteta braka i bračnom zadovoljstvu tokom životnog ciklusa porodice, posebno u kasnijoj fazi kada su deca već odrasla (Blood & Wolf, 1960, prema Burr, 1970).

U svakom slučaju sa trajanjem braka i fazama bračnog ciklusa doživljaj kvaliteta braka opada, i to vrlo brzo nakon venčanja, posebno nakon rođenja prvog deteta (Spanier et al., 1975). Takva promena, međutim, ne može se pripisati samo deci, jer je pokazano da kvalitet braka ima tendenciju da pada, bez obzira ima li par dete ili ne (Belsky et al., 1983; McHale & Huston, 1985; White & Booth, 1985). Bajt i But (White & Booth, 1985) poredeći parove sa i bez dece nakon tri godina braka, u longitudinalnoj studiji, nalaze sličan pad u šest mera kvaliteta braka u ovom periodu, i kod roditelja i kod partnera koji u tom periodu nisu dobili dete. Slično su Mekhejl i Hjuston (McHale & Huston, 1985) uporedivši grupe parova, sa decom i bez, nakon godinu dana braka pronašli da obe grupe doživljavaju sličan pad u zadovoljstvu bra-

kom i osećanju ljubavi jedno prema drugom. Pritom, parovi sa detetom doživeli su promene u stepenu međusobne interakcije i obrascima bračnih uloga koje oni koji nisu roditelji nisu doživeli, što ukazuje na važne efekte prelaska u roditeljstvo, ali takođe sugeriše da su brojne promene koje se pripisuju ovoj tranziciji, ipak posledice samog trajanja braka.

Najrasprostranjeniji konceptualni model koji objašnjava promene u doživljaju kvaliteta braka sa njegovim trajanjem, fokusira se na promene u porodičnoj strukturi i ulogama (VanLaningham et al., 2001). Pretpostavka je da deca kreiraju nove zahteve roditeljima, koji povećavaju osećanje stresa i smanjuju vreme koje je roditeljima na raspolaganju da se uključe u zajedničke aktivnosti. Međutim, smanjenje kvaliteta braka tokom prvih godina braka, kao što smo pokazali, ne može se pripisati samo dodavanju dece domaćinstvu i promenama koje nastaju u vezi sa tim. Prve godine braka su teške za sve parove, usled odgovornosti bračnog života, suočavanja sa mnogim izazovima, uključujući usaglašavanje podele rada u kući, redefinisanje odnosa sa rodbinom, kao i učenje kako da se rešavaju konflikti. Takođe, očekivanja mladenaca su nerealna i većina brakova ne mogu da ih ispune, te ubrzo bivaju ublažena stvarnošću bračnog života (prema VanLaningham et al., 2001). Slično, supružnici najčešće brak sklapaju u vreme kada su najviše kompatibilni jedno sa drugim. Ali, kako vreme prolazi, pojedinci stiču nova iskustva, menjaju se, što dovodi do slabijeg poklapanja. Sa gledišta sociologije, zbog toga što je šire socijalno okruženje postalo manje gostoljubivo za brak, pad u kvalitetu braka ustanovljen u longitudinalnim studijama može odražavati posledice perioda pre nego razvojnih procesa unutar samog braka. Poslednjih decenija brak je postao teži aranžman, uključujući: rastuće ekonomske nejednakosti, povećanje posla i porodičnih sukoba u vezi sa zaposlenošću žene, široko neslaganje o odgovarajućim rodnim ulogama u braku i porast više individualističkih stavova prema porodičnom životu (VanLaningham et al., 2001).

Kada je reč o kontradiktornim rezultatima efekta postroditeljstke faze na bračni par, postoji nekoliko objašnjenja. Jedno objašnjenje naglašava „sindrom praznog gnezda“, u kojem je pogled na ovu fazu kao usamljeni, depresivni period, pogotovo za majku, kojoj uloga roditelja nije više centralna za par (Bart, 1970, 1971; prema Schram, 1979), naglašavajući i sam proces starenja, penzionisanja i slično, što sve dovodi do stalnog pada u doživljaju kvaliteta braka. Sa druge strane, postoje i objašnjenja za nalaze o ponovnom rastu zadovoljstva brakom u ovoj fazi. Ovde se naglašava da smanjenje odgovornosti roditeljstva, povećanje privatnosti i više mogućnosti za zajedničke slobodne aktivnosti dovode do ponovnog uspostavljanja boljeg kvaliteta bračnih odnosa (Deutscher, 1964, prema Schram, 1979). Takođe, bračna sreća se može povećati u kasnijim godinama braka kako parovi postaju finansijski stabilni, poseduju sopstvene kuće i slično.

U svakom slučaju, doživljeni kvalitet bračnih odnosa sigurno je najviši na početku, a kasnije kontinuirano opada ili stagnira na nižem nivou. Ovo je karakteristika većine brakova i posledica je neminovnih razvojnih promena.

2.3. Deca u braku

Već razmatrajući efekat faza porodičnog ciklusa na kvalitet braka, primećeno je da jednostavno odsustvo ili prisustvo dece u porodici jeste jači prediktor kvaliteta braka nego što je faza ciklusa porodičnog života (Nock, 1979, prema Anderson et al., 1983).

Najzanimljiviji nalaz odnosi se na činjenicu da deca oduzimaju, a ne doprinose bračnoj sreći (Hicks & Platt, 1970, prema Gottman & Notarius, 2002). Brojne starije i novije, transverzalne i longitudinalne studije ukazuju da se rođenjem deteta značajno menja doživljaj kvaliteta braka jednog ili oba partnera, posebno žene (Belsky et al., 1983), i to, do te mere, da žene sa malom decom procenjuju čak i niži kvalitet svog života nego u bilo kojoj drugoj fazi životnog ciklusa (Campbell et al., 1976, prema Waite & Lillard, 1991). Prelazak u roditeljstvo prekida bračnu čaroliju, i 83% parova prolazi kroz umerenu krizu u periodu tranzicije (LeMasters, 1957), a pad u doživljaju kvaliteta braka nađen je kod 40–70% parova (Cowan i Cowan, 1998). Roditelji imaju češće smetnje u braku, ili čak prekide, od 5% do 8%, dve godine nakon rođenja prvog deteta (Waite et al., 1985, prema Waite i Lillard, 1991).

Međutim, dok istraživački rezultati jasno ukazuju na promene u doživljaju kvaliteta braka u vezi sa postojanjem dece u porodici uopšte, nema mnogo podataka koji govore o tome kako se menja percepcija kvaliteta bračnih odnosa kao posledica povećanja broja dece u porodici, njihovog uzrasta ili pak pola. Ono što je nađeno jeste da je pad u doživljenom kvalitetu braka najveći neposredno nakon rođenja deteta i u periodu koji sledi, mada ima autora koji najveći pad u kvalitetu braka dobijaju nešto kasnije, kada su deca adolescenti (Vaillant & Vaillant, 1993).

Kada je reč o broju dece i njihovom efektu na kvalitet braka, mali broj studija koji se bavio ovim pitanjem ukazuje da je u proseku najbolje procenjen kvalitet bračnih odnosa kod parova bez dece, a značajno niže kod parova sa decom, pri čemu nema razlike u doživljaju kvaliteta braka između parova sa jednim detetom i onih sa dvoje ili više dece, što je u skladu i sa ranijim nalazima da broj dece i razmak između njih ne mogu imati jak uticaj na razlike u kvalitetu brakova roditelja (Figley, 1973). Međutim, neki autori ipak nalaze vezu između broja dece i bračnog zadovoljstva. Ustvari, postoji negativna veza između broja dece i veličine porodice i druženja partnera, vremena koje partneri provode zajedno, što zauzvrat može negativno uticati na bračno zadovoljstvo i kvalitet braka (Luckey & Bain, 1970).

Kada je reč o diferencijalnom uticaju pola deteta na kvalitet braka, retke su studije ove vrste, a rezultati kontradiktorni. Naime, postoje nalazi da smanjenje nivoa bračne prilagođenosti u vezi sa decom nije karakteristika uopšte, već je specifična za majke sa muškom decom, dok se majke ženske dece, posebno beba, ne razlikuju u svojoj proceni kvaliteta braka u poređenju sa ženama bez dece (Abbott & Brody, 1985), ali i nalazi da je manja verovatnoća razvoda za žene sa muškom decom i da muška deca brak čine stabilnijim, budući da je angažovanje oca i njegova figura značajnija u podizanju muške dece (Katzev et al., 1994).

Kada je reč o stabilnosti braka i prisustva dece, odnos je u potpunosti drugačiji, prisustvo dece čini brak stabilnijim. Rođenje deteta, posebno prvog, drastično

smanjuje verovatnoću da se brak rasturi u narednom periodu. I dalje, manja deca, sve do šeste godine efikasno inhibiraju bračne prekide jer zahtevaju više vremena, truda i troškova nego starija deca. Ovaj efekat opada sa starijom decom 6–12 godina, uz tendenciju da postane pozitivan u tinejdžerskim godinama.

Ovakvi nalazi su logični i objašnjivi postojećim teorijama. Pre svega, prisustvo zavisne dece u kući stavlja na iskušenje vreme, energiju i ekonomske resurse roditelja (Rollins & Galligan, 1978, prema Spanier & Lewis, 1980). Deca imaju tendenciju da snize kvalitet braka utičući na smanjenje bračnih interakcija, spontanost seksualnih odnosa, stvarajući dodatne izvore nezadovoljstva u vezi sa finansijama i podele posla i pomeranjem podele rodnih uloga ka tradicionalnim idejama (Glenn, 1990), a njihovo prisustvo u porodici stvara potencijal za ljubomoru i takmičenje za ljubavlju, vreme i pažnju (Glenn & McLanahan, 1982).

Može biti da glavni razlog za negativan odnos između prisustva dece i kvaliteta braka leži upravo u tome što deca doprinose stabilnosti braka, odvraćajući na taj način mnoge nesrećno venčane od razvoda, bar za neko vreme. Zbog uverenja da je poželjno da roditelji ostanu zajedno za dobrobit dece, deca zaista mogu mnoge brakove držati zajedno (White et al., 1986). Ovo potkrepljuju nalazi o tome da su deca primarno, ako ne i jedino zadovoljstvo u brakovima koje karakteriše niži kvalitet i nizak stepen bračnog zadovoljstva, a da je kohezija, druženje, posvećenost kao faktor zadovoljstva mnogo veći kod parova koji svoje brakove procenjuju dobro. Moglo bi se zaključiti da bi čak i bez dece zadovoljni parovi godinama želeli biti zajedno, dok parovi sa niskim stepenom zadovoljstva ostaju u braku pre svega zbog dece (Luckey & Bain, 1970).

Sa druge strane pozitivan uticaj dece u porodici na stabilnost braka može se objasniti na više načina. U skladu sa ekonomskim teorijama o braku (prema Waite & Lillard, 1991) bračno-specifični kapital, kao što su deca, smanjuje verovatnoću da će se bračni par razvesti, povećanjem privlačnosti aktuelnog braka i troškova odlaska iz istog. Sociološke teorije, takođe, ukazuju na mrežu obaveza – pravne, finansijske, socijalne i emotivne prirode kojima deca vezuju roditelje zajedno, i za sebe, čime predstavljaju značajnu barijeru za razvod braka. Na kraju, budući da prethodno udate žene imaju manju verovatnoću da se ponovo venčaju ako imaju decu (Teachman & Heckert, 1985), alternative trenutnom braku verovatno su manje nego za majke bez dece. U sociološkim teorijama fokus je i na efektu dece na rodne podele rada unutar porodice, podeli koja povećava veze između partnera na osnovu specijalizacije.

Ustvari, glavni zaključak velikog broja istraživanja pokazuje da deca imaju paradoksalan efekat, povećavaju stabilnost braka, bar kada su relativno mala, a istovremeno umanjuju njegov kvalitet (Waite & Lillard, 1991).

Diskusija

Polazeći od pretpostavke da je partnerstvo zasebna i važna dimenzija ličnog postignuća i porodičnog funkcionisanja, od čijeg kvaliteta suštinski zavisi održavanje ili rušenje cele porodične konstrukcije (Bobić, 2008), u radu smo rezimirali na-

laze brojnih studija koje se bave pojedinim dimenzijama porodice koje mogu biti od značaja za kvalitet braka partnera: strukturom i kvalitetom porodice porekla bračnih partnera, fazom porodičnog ciklusa i prisustva dece.

Rezultati brojnih studija ukazuju na to da iskustva doživljena u porodici porekla, uključujući kvalitet braka roditelja, kvalitet odnosa roditelj–dete i uopšte kvalitet kućnog okruženja pojedinca jesu značajna za predviđanje kvaliteta braka osobe (Holman et al., 1994, prema Larson & Holman, 1994). Razlog zašto je ovaj nalaz posebno značajan leži u tome da se kako u svetu, tako i kod nas sve više smanjuje udeo stanovništva koji sklapa brak, a povećava celibat, procenat izvanbračnih partnerskih zajednica i udeo razvedenog stanovništva (prema Bobić, 2004). Posmatrano iz ove perspektive, ukoliko postoji povezanost kvaliteta braka roditelja i njihove dece kasnije, čini se da će brak kao institucija, vremenom imati sve manju vrednost i biti sve manje poželjan, a sve teži aranžman za pojedince. Ovo posebno ističemo, s obzirom na važnost institucije braka, posebno njegovog kvaliteta za blagostanje pojedinca i porodice, kao i pogodnosti u društvu koje se akumuliraju kada je brak dobar (prema Bradbury et al., 2000).

Kada je reč o doživljaju kvaliteta braka tokom faza porodičnog ciklusa, najveći broj nalaza ukazujue na to da je brak doživljen kao najkvalitetniji na samom početku, a nakon toga opada percepcija kvaliteta braka, u početku naglo, a kasnije postepeno (Glenn, 1998, Vaillant & Vaillant, 1993). I druge promene povezane sa samim trajanjem braka kao što su dobijanje dece, širenje porodice, budući da nose nove zahteve i zahtevaju prilagođavanje obično dovode do privremenog, a često i trajnog smanjenja doživljaja kvaliteta bračnih odnosa (Hicks & Platt, 1970, prema Gottman & Notarius, 2002). Ovaj nalaz je takođe važan, posebno za mlade koji tek ulaze u brak. Možda ne bi bilo toliko razvoda i razočaranja kod savremenih bračnih parova kada bi bilo manje nerealnih očekivanja, a više znanja o tome šta sve brak podrazumeva, i uz svest o navedenoj tendenciji ka postepenom smanjenju kvaliteta braka i bračnog zadovoljstva paralelno sa fazama kroz koje prolazi porodica u svom razvoju. Ovaj zaključak može izgledati pesimistično, ali reč je naravno o centralnoj tendenciji, a zadatak budućih istraživanja može biti da se eventualno identifikuju karakteristike osoba kod kojih kvalitet braka održava kontinuirano visok nivo.

Pored navedenih i ispitanih determinanti kvaliteta braka, naravno postoji ogroman broj i drugih činilaca, kako individualnih, tako i interpersonalnih i socijalnih za koje istraživanja ukazuju da imaju svoj uticaj na doživljaj kvaliteta braka. Na prmer, nalazi brojnih studija ukazuju da je za kvalitet braka posebno nepovoljna emocionalna nestabilnost (neuroticizam), dok su saradljivost, savesnost i ekstraverzija poželjne osobine (Gattis i Berns, 2004, prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Pored karakteristika partnera i interakcije u braku jesu važne odrednice percepcije kvaliteta braka, kao što su: veština komuniciranja, seksualno zadovoljstvo, podela kućnih poslova, međusobna podrška, sukobi i zlostavljanje (Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Svim navedenim faktorima i brojnim drugim se u našim razmatranjima nismo bavili, a valjalo bi to učiniti u budućim analizama. Takođe, sve ove varijable od značaja, u svakoj konkretnoj bračnoj dijadi različite su, interferiraju jedna sa drugom i tek u svojoj kombinaciji određuju percepciju kvaliteta braka. Ipak, uz svu opasnost

od generalizovanja, korisno je ukazati na određene činioce koji mogu pozitivno ili pak negativno delovati na brak, njegov kvalitet i stabilnost.

Budući da je tema rada bila kvalitet braka, u radu smo se bavili samo pojedincima koji su u braku. Korisno bi bilo u narednim istraživanjima, po uzoru na naše, ispitati i alternativne forme braka, kohabitacije, razvedene pojedince i slično, budući da postoji verovatnoća da ove podgrupe imaju svoje specifičnosti, da za njih ne važe navedene tendencije, ili da ih pak neki faktor od navedenih i određuje. Ovo može biti i posebno važno budući da se u današnje vreme brak sve više kreće od institucije ka partnerstvu, kao čistom odnosu, i sa, u velikoj meri, različito definisanim rodnim ulogama među partnerima (Bobić, 2003).

Zaključak

Funkcionisanje bračnog podsistema u porodici predstavlja temelj porodice i važan faktor za porodični život u celini, a mi smo ukazali na nalaze istraživanja koji pokazuju da je sa druge strane, brak svake osobe donekle određen sociološkim varijablama vezanim za porodicu i to: porodičnom istorijom pojedinca u detinjstvu i karakteristikama aktuelnog porodičnog sistema, fazom porodičnog života i veličinom i strukturom porodice.

Rezultati brojnih studija ukazuju na to da porodična struktura samih partnera i njihova porodična istorija i pozadina suštinski utiču na brak odraslih. Odrasla deca iz razvedenih porodica imaju veću stopu razvoda od dece iz potpunih porodica, ili pak pokazuju u svojim brakovima niži stepen zadovoljstva. Takođe, i druge intaktne roditeljske porodične strukture, u kojima su poremećeni odnosi roditelja ili odnosi roditelj–dete, mogu imati značajne negativne efekte po kvalitet braka odrasle dece.

Takođe, gotovo po pravilu, brak je doživljen kao najkvalitetniji na samom početku, a nakon toga naglo opada percepcija kvaliteta braka i zadovoljstvo u njemu. Nakon ovog početnog pada, bračna sreća ili nastavlja da opada ili stagnira, eventualno pokazujući u kasnim godinama blagi porast, ali se nikada u potpunosti ne oporavlja.

Već sam pad u kvalitetu braka u prvih nekoliko godina, često se dovodi u vezu sa rođenjem deteta. Ovo je delimično i tačno, jer prisustvo dece u porodici na sve načine menja porodičnu dinamiku i uloge. I dok brojne studije ukazuju na to da deca u braku povećavaju stabilnost braka, njihovo prisustvo umanjuje njegov kvalitet.

Na taj način može se zaključiti da su brak i porodica usko isprepletene institucije. I dok je bračni odnos temelj porodice, a njegov kvalitet osnov kvaliteta celokupnog porodičnog funkcionisanja, može se tvrditi i suprotno. Naime, čini se da je brak uronjen u porodicu isto koliko i porodica u brak.

Literatura

1. Abbott, D. A., Brody, G.H. (1985). The relation of child age, gender, and number of children to the marital adjustment of wives, *Journal of Marriage and Family* 47 (1): 77–84.
2. Amato, P. R., Booth, A. (1991). Consequences of parental divorce and marital unhappiness for adult well-being, *Social Forces* 69 (3): 895–914.
3. Amato, P. R., Booth, A. (2001). The legacy of parents' marital discord: consequences for children's marital quality, *Journal of Personality and Social Psychology* 81 (4): 627–638.
4. Anderson, S. A., Russell, C. S., Schumm, W. R. (1983). Perceived marital quality and family life-cycle categories: A further analysis, *Journal of Marriage and Family* 45 (1): 127–139.
5. Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
6. Belsky, J., Spanier, G. & Rovine, M. (1983). Stability and change in marriage accross the transition to parenthood, *Journal of Marriage and the Family* 45 (3): 567–577.
7. Bobić, M. (2003). *Brak ili partnerstvo; demografsko-sociološka studija*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
8. Bobić, M. (2008). O intimnosti u partnerstvu/braku – ljubav, konflikti, odlučivanje u bitnim domenima svakodnevnice U *Društvo rizika: promene, nejednakosti, socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
9. Booth, A., Brinkerhoff, D. B., White, L. K. (1984). The impact of parental divorce on courtship, *Journal of Marriage and Family* 46 (1): 85–94.
10. Booth, A., Edwards, J. N. (1990). Transmission of marital and family quality over the generations: The effects of parental divorce and unhappiness, *Joumnal of Divorce* 13: 41–58.
11. Bradbury, T. N., Fincham, F. D., Beach, S. R. H. (2000) Research on the Nature and Determinants of Marital Satisfaction: A Decade in Review. *Journal of Marriage and Family*, Vol. 62 (4), 964–980.
12. Burr, W. R. (1970). Satisfaction with various aspects of marriage over the life-cycle: A random middle-class sample, *Journal of Marriage and the Family* 32 (1): 29–37.
13. Conger, R. D., Cui, M., Bryant, C. M., & Elder, G. H. (2000). Competence in early adult romantic relationships: A developmental perspective on family influences, *Journal of Personality and Social Psychology* 79 (2): 224–237.
14. Cowan, C. P., Cowan, P. A. (1995). Interventions to ease the transition to parenhood: Why there are needed and what they can do, *Family relations* 44 (4): 412–423.
15. Čudina- Obradović, M i Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.
16. Duvall, Evelyn M. (1971). *Family Development (4th ed.)*. Philadelphia: J. B. Lippincott.

17. Erel, O., Burman, B. (1995). Interrelatedness of marital relations and parent-child relations: A meta-analytic review, *Psychological Bulletin* 118 (1): 108–132.
18. *Feng, D., Giarrusso, R., Bengston, V. L., & Frye, N. (1999).* Intergenerational transmission of marital quality and marital instability, *Journal of Marriage and Family* 61 (2), 451–463.
19. Figley, C. R. (1973). Child density and the marital relationship, *Journal of Marriage and the Family* 35 (2): 272–282.
20. Fisiloglu, H., & Lorenzetti, A. F. (1994). The relation of family cohesion to marital adjustment, *Contemporary Family Therapy* 16 (6): 539–552.
21. Glenn, N. D., McLanahan, S. (1982). Children and marital happiness: A further specification of the relationship, *Journal of Marriage and Family* 44 (1): 63–72.
22. Glenn, N. D. (1990). Quantitative research on marital quality in the 1980s: A critical review, *Journal of Marriage and the Familiy* 52 (4): 818–831.
23. Glenn, N. (1998). The course of marital success and failure in five American 10-year marriage cohorts, *Journal of Marriage and the Family* 60 (3): 569–577.
24. Gottman, J. M., Notarius, C. I. (2002). Marital research in the 20th cetury and a research agenda for the 21th centry, *Family process* 41 (2): 159–197.
25. Hazan, C. & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process, *Journal of Personality and Social Psyychology* 52 (3): 511–524.
26. Karney, B. R. & Bradbury, T. N. (1995). The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method and research, *Psychological Bulletin* 118 (1): 13–34.
27. Katzev, A. R., Warner, R. L., Acock, A. C. (1994). Girls or boys? Relationship of child gender to marital instability, Journal *of Marriage and Family* 56 (1): 89–100.
28. Larson, J. H., Holman, T. B. (1994). Premarital predictors of marital quality and stability,
29. *Family Relations* 43 (2): 228–237.
30. Lavee, Y., Katz, R., Ben-Dror, T. (2005). Parent-child relationships in childhood and adulthood and their effect on marital quality: A comparison of children who remained in close proximity to their parents and those who moved away, *Marriage & Family Review* 36 (3–4): 95–113.
31. LeMasters, E. E. (1957). Parenthood as a crises, *Marriage and Family living* 19 (4): 352–355.
32. Luckey , E. B., Bain, J. K. (1970). Children: A factor in marital satisfaction, *Journal of Marriage and Family* 32 (1): 43–44.
33. McHale, S. M., Huston, T. L. (1985). The effect of the transition to parenthood on the marriage relationship: A longitudinal study, *Journal of Family Issues* 6 (4): 409–434.
34. Milić, A. (2001). *Sociologija porodice – kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
35. Obradović, J. i Čudina Obradović, M. (1998). Bračna kvaliteta: poimanje, uzroci i posledice, *Društvena istraživanja*, 7: 659–682.
36. Rossi, A. S., & Rossi, P. H. (1990). *Of human bonding: Parent-child relations across the life course*. New York: Aldine de Gruyter.

37. Schram, R.W. (1979). Marital satisfaction over the family life cycle: A critique and proposal, *Journal of Marriage and Family* 41 (1): 7–12.
38. Spanier, G., Lewis, R. A., Cole, C. L. (1975). Marital adjustment over the family life cycle: The issue of curvilinearity, *Journal of Marriage and the Family* 37 (2): 263–275.
39. Spanier, G. B., Lewis, R. A. (1980). Marital Quality: A Review of the Seventies, *Journal of Marriage and Family* 42 (4): 825–839.
40. Suitor, J. J. & Pillemer, K. (1994). Family caregiving and marital satisfaction: Findings from one-year panel study of women caring for parents with dementia, *Journal of Marriage and the Family* 56 (3): 681–690.
41. Teachman, J. D., & Heckert, A. (1985). The impact of age and children on remarriage, *Journal of Family Issues.* 6 (2): 185–203.
42. Ubesekera, D. M., Jiaojiang, L. (2008). Marriage and family life satisfaction: A literature review, *Sabaramuwa University Journal*. 8 (1): 1–17.
43. Vaillant, C. O. & Vaillant, G. A. (1993). Is the U-curve of marital satisfaction an illusion? A 40-year study of marriage, *Journal of marriage and family* 55 (1): 230–239.
44. VanLaningham, J., Johnson, D.R., Amato, P. (2001). Marital happiness, marital duration, and the U-shaped curve: Evidence from a five-wave panel study, *Social Forces* 79 (4): 1313–1341.
45. Waite, L. J., Lillard, L. A. (1991). Children and marital disruption, *The American Journal of Sociology* 96 (4): 930–953.
46. Ward, R. A. & Spitze, G. (1998). Sandwiched marriages: The implications of child and parent relations for marital quality in midlife, *Social Forces* 77 (2): 647–666.
47. White, L. K., Booth, A. V. (1985). The transition to parenthood and marital quality, *Journal of Family Issues* 6 (4): 435–450.
48. White, L. K. , Booth, A., & Edwards, J. N. (1986). Children and marital happiness: Why the negative correlation? *Journal of Family Issues* 7 (2): 131–147.
49. Webster, P. S., Orbuch, T. L., House, J. S. (1995). Effects of childhood family background on adult marital quality and perceived stability, *The American Journal of Sociology* 101 (2): 404–432.

Milica Tošić Radev

THE QUALITY OF MARRIAGE AND THE FAMILY ENVIRONMENT DETERMINANTS

Abstract

Marriage and family are two social institutions which are complementary to one another. Namely, the quality of marital relations is potentially crucial to the overall experience of the family life of a partner. On the other hand, many aspects of the family itself also have their own impact on the perceived quality of marital relationships. This

paper indicates the significance of the particular variables of family environment for the spouse's perception of the quality of marriage, especially: the structure of the primary family of the spouse in their childhood, phases and stages of the family life and children in marriage. Specifically, we have shown that the negative experience from the primary family has negative impact to a person's later perception of the quality of marriage. The quality of marriage also depends on the phase of the family cycle in which the family is, and by default the perceived quality of marriage decreases with its duration.The existence of children in marriage also lessens the quality of marital relations, but it contributes to its stability.

Key words: marital quality, children, phase of the family cycle, origin family

Годишњак за психологију Vol. 10, No 12, 2013 стр. 41–54

Tuce Đenita
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet

Fako Indira
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet

UDK 159.922.8
Originalni naučni rad
Primljen: 29. 05. 2013.

RAZLIKE U PERCEPCIJI RODITELJSKOG PONAŠANJA S OBZIROM NA SPOL RODITELJA I SPOL ADOLESCENTA

Apstrakt

Cilj rada je prikaz istraživanja koje je imalo za cilj ispitati kako adolescenti procjenjuju ponašanje svojih roditelja, odnosno percipiraju li razlike u roditeljskom ponašanju majki i očeva. Također, u sklopu ovog istraživanja nastojali smo ispitati postoje li razlike u percepciji roditeljskog ponašanja majki i očeva s obzirom na spol adolescenta. Procjena roditeljskog ponašanja majki i očeva od strane adolescenata vršena je na tri dimenzije: prihvaćanje, psihološka kontrola i bihevioralna kontrola. Istraživanje je provedeno na uzorku od 425 ispitanika (200 djevojaka i 225 mladića). Prosječna dob ispitanika je M = 18 (SD = .72). Podaci su prikupljeni metodom grupnog rada, a u istraživanju su primijenjeni sljedeći psihološki mjerni instrumenti: Upitnik o sociodemografskim karakteristikama i Upitnik za mjerenje roditeljskog ponašanja. Rezultati dobiveni ovim istraživanjem naglašavaju dominatniju ulogu majke, ali i različit doživljaj roditeljskog ponašanja majki i očeva od strane djevojaka i mladića.

Ključne riječi: Percepcija roditeljskog ponašanja, emocionalnost, psihološka kontrola, bihevioralna kontrola

Uvod

Kada je riječ o psihosocijalnom razvoju djece i adolescenata, čini se da niti jedan faktor razvoja ne pobuđuje toliko pažnje među istraživačima, koliko uloga roditelja, odnosno roditeljskih odgojnih postupaka. To nije iznenađujuće s obzirom na činjenicu da je porodica prva socijalna grupa kojoj dijete pripada nakon rođenja i u kojoj razvija svoje lične potencijale i interpersonalne odnose. Porodica je značajan faktor razvoja i zbog svog dugoročnog uticaja na dijete, te i stoga što je porodica gotovo jedini faktor socijalizacije u ranom periodu dječijeg života kojeg većina autora smatra najznačajnijim za cjelokupni razvoj ličnosti (Lacković-Grgin, 2006).

Od sredine dvadesetog vijeka do danas, u području psihologije roditeljstva provedena su brojna istraživanja s ciljem da se utvrde stabilne karakteristike rodi-

telja i njihovih odgojnih postupaka na temelju kojih se mogu predvidjeti relativno stabilne karakteristike i obrasci prilagodbe kod djece. Jedno od temeljnih pitanja u tom području, bilo je pitanje broja dimenzija koje leže u osnovi velikog broja specifičnih roditeljskih ponašanja i postupaka (Tokić i sar., 2008). Danas preovladava stajalište prema kojem se roditeljsko ponašanje može opisati sa dvije bipolarne dimenzije: *emocionalnošću* (koja se još naziva i prihvaćanje, toplina, podrška, ljubav, responzivnost ili njegovanje) i *kontrolom* (Darling i Steinberg, 1993; Maccoby i Martin, 1983; Peterson i Rollins, 1987; prema Kuterovac-Jagodić i Keresteš, 1997). Dimenzija emocionalnosti odnosi se na emocije koje roditelj doživljava i pokazuje u interakciji s djetetom. To je bipolarna dimenzija, na čijem se jednom kraju nalazi emocionalna toplina, a na drugom emocionalna hladnoća (Keresteš, 2001b). Dimenzija kontrole odnosi se na promjenu ponašanja i unutrašnjih stanja djeteta. Na jednom kraju ove dimenzije nalaze se postupci čvrste kontrole, a na drugom postupci slabe kontrole. Ipak, kada je u pitanju dimenzija kontrole, nužno je napraviti razliku između dvije vrste kontrole djeteta, a to su *psihološka kontrola*, koja se odnosi na kontrolu djetetovog unutrašnjeg, psihološkog svijeta, te *bihevioralna kontrola*, koja predstavlja stepen u kojem roditelj postavlja pravila i granice dječijim aktivnostima (Keresteš, 2001b). Istraživanja roditeljstva iz različitih istraživačkih perspektiva pokazuju relativno visok stepen slaganja oko povezanosti emocionalne dimenzije roditeljstva, to jest, podrške, topline, responzivnosti i prihvaćanja, s pozitivnom prilagodbom u djetinjstvu i adolescenciji (Maccoby i Martin, 1983; prema Maccoby, 2000). Uloga roditeljske kontrole, kao druge najprisutnije dimenzije u konceptualizaciji roditeljstva kod prilagodbe djece i adolescenata, međutim, nešto je složenija i čini se da zavisi od vrste kontrole (Barber, 1996). Tako, dok se bihevioralna kontrola uglavnom povezuje s mnogim pozitivnim ishodima, rigidna ili psihološka kontrola smatra se nepovoljnom za zdravu prilagodbu djeteta (Laible i Carlo, 2004).

Sve do početka 90-ih godina u psihologiji se pod roditeljstvom podrazumijevalo „majčinstvo“, odnosno, roditeljstvo se izjednačavalo s doživljajem, brigom, postupcima i odgojem majke (Martin i Colbert, 1997; Stevenson-Hinde, 1998; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Tek se tokom posljednje dvije decenije, zasebno od pojma majčinstva proučava pojam „očinstvo“ (NICHD, 2002). Počeci tog zanimanja rezultat su povećanja broja porodica samohranih majki, pa se ističe mogući „odgojni deficit“ zbog odsutnosti oca. Takođe, zbog sve većeg broja porodica u kojima je i majka zaposlena, uključivanje oca u odgoj i brigu za dijete postaju sve važnije pitanje preživljavanja porodice. U skladu s tim, danas se pred očeve postavlja sve snažniji zahtjev za što obuhvatnijim preuzimanjem brige za dijete (NICHD, 2002).

Istraživanja majčinog i očevog uključenja i bavljenja djecom pokazuju da se ta dva oblika roditeljstva razlikuju prema količini uključenosti, vrsti dominantnih aktivnosti, prema vrsti i načinu odnosa prema djetetu i specifičnim i različitim učincima i posljedicama koje imaju za dijete (Stenberg i Silk, 2002). Majčinska je praksa jednoličnija, slična za sve majke, i uglavnom uključuje aktivnosti potrebne za održavanje i tjelesni razvoj djeteta. Očevi se međusobno više razlikuju prema pristupu i

uključenosti u odgoj, ali ono što bi se moglo smatrati zajedničkim u očinskoj praksi jest njihova uloga mentora i partnera u igri, a najveći doprinos očinske prakse jest poticanje djetetove nezavisnosti i samostalnog uključivanja u svijet izvan porodice (Grossman i sar., 2002; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Kada su u pitanju razlike u aktivnosti i ponašanju majke i oca u brizi, njezi i ostalim postupcima s djetetom, prva uočljiva razlika znatno je veća uključenost majke nego oca i potvrđena je u većini kultura. No, u novije vrijeme ti se odnosi mijenjaju, te se povećava očeva uključenost pod uticajem različitih i promjenljivih životnih uslova, kao što su majčina i očeva zaposlenost/nezaposlenost, dostupnost različitih društvenih oblika podrške, a djelimično i zbog proširenja ravnopravnih stavova o rodnoj raspodjeli zaduženja u porodici. Ipak, i novija istraživanja pokazuju još uvijek znatno veću uključenost majke u brigu za djecu i to bez obzira na njeno obrazovanje i zaposlenost izvan kuće (Wood i Repetti, 2004; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Posebno važan doprinos majčinog ponašanja u djetetovu odgoju ogleda se u njenom uticaju na sposobnost emocionalne regulacije. Odgovaranje majke na potrebe djeteta, majčina vedrina i emocionalna dostupnost razvit će sposobnost djeteta da vlada emocijama, da se umiruje i utješi kada je ljuto ili tužno, a ta se osobina, čini se, razvija u prvih nekoliko mjeseci života. Privrženost s majkom olakšava djetetu da uspostavi adekvatne društvene odnose izvan porodice, što znatno olakšava početak i prilagodbu školi, a time djelimično i školsku uspješnost (Bernard i Solchany, 2002). Rezultati istraživanja Vulić-Prtorić i saradnika (2008) pokazuju kako je majčino emocionalno prihvaćanje nužno za pozitivan emocionalni razvoj djeteta, dok se odbacivanje dovodi u vezu s nizom poremećaja, poput povlačenja i agresije. Doživljaj majke kao tople i brižne štiti dijete od delinkvencije i u adolescentskoj dobi (Mak, 1994; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Zbog toga, u bavljenju majke s djetetom nije samo važna vrsta aktivnosti, nego takođe način bavljenja i odnos majke prema djetetu. Općenito se pokazalo da su interakcije između djeteta i majke češće, više okrenute usmjeravanju, naredbama i prepiranju, ali i ispunjene bliskošću (Laible i Carlo, 2004).

Baš kao i majčino, i očevo bavljenje djetetom pozitivno djeluje na djetetov razvoj. Djeca koja imaju zainteresovanog i angažovanog oca pokazuju manje problema u ponašanju, manje su izložena raznim oblicima rizičnog ponašanja, manje izostaju i napuštaju školu i imaju veće obrazovne ambicije (Fluori, 2005). No, mnogi podaci govore i o specifičnom dobitku kojim očevi doprinose razvoju djeteta, za razliku od majke. Očev „opušteniji“ pristup i manja briga za pojedinosti svakodnevnice može potaknuti djetetova školska postignuća i kreativnost, a očeva igra s djetetom, poticanje djeteta i razgovaranje o njegovim problemima znatno poboljšava djetetovu psihološku prilagodbu, te socio – emocionalni i intelektualni razvoj (Brayfield, 1995; prema Fluori, 2005). Za očinsku praksu naročito je korisno otkriće tzv. odgođenog učinka očeve uključenosti. Naime, pokazalo se da očevo bavljenje djetetom tokom njegovih prvih 30 mjeseci života znatno utiče na djetetovu inteligenciju u kasnijem djetinjstvu (Yogman i sar., 1996; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006) i dje-

tetovu privrženost u adolescenciji (Grossman i sar., 2002; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Kada je u pitanju percepcija odnosa između roditelja i djeteta, Barnes i Olson (1985; prema Maccoby, 2000) ističu da postoji tendencija da su roditelji nešto optimističniji u odnosu na dijete kada procjenjuju različite aspekte njihova međusobnog odnosa. Spomenuti fenomen Fitzharris i Werner-Wilson (2004; prema Tokić, 2008) nazivaju *Rašomonski efekat*, prema filmu *Rašomon* koji ukazuje da je interpretacija događaja subjektivno iskustvo. Zbog toga je u istraživanjima bilo kojeg aspekta odnosa roditelj – dijete od izuzetne važnosti prikupiti podatke od oba člana dijade, kako bi se dobio sveobuhvatniji uvid. Ipak, kada to nije moguće, Schludermann i Schludermann (1970; prema McElhaney i sar., 2008) sugerišu da je značajnije ispitati djetetovu percepciju interakcije s roditeljima, budući da dječija percepcija ponašanja njegovih roditelja može biti relevantnija za njegovu prilagodbu, nego aktuelno roditeljsko ponašanje. Naime, percepcija i doživljaj pojedinca ne samo da predstavljaju njegovu svijest i spoznaju, nego su i osnova za njegovu akciju i djelovanje. Pojedinac reaguje na neki događaj u skladu sa vlastitom percepcijom i interpretacijom tog događaja. Pri tome, čovjekova percepcija svijeta nije odraz onoga kakav taj svijet jeste, nego ovisi o načinu na koji taj svijet opaža i interpretira svaki pojedinac (Fulgosi, 1987).

S obzirom na važnost percepcije kao subjektivne interpretacije odnosa roditelj – dijete, ovim se istraživanjem željelo utvrditi kako adolescenti procjenjuju ponašanje svojih roditelja. Naime, u društvu u kojem živimo i iz kojeg potiču ispitanici ovog istraživanja, majka je još uvijek osoba koja preuzima veću brigu o djeci. Pri tome, mnogi istraživački nalazi ukazuju da su majke općenito sklonije većem ispoljavanju topline i podrške, ali ujedno i većem psihološkom kontrolisanju djece, dok su očevi više usmjereni na kontrolu djetetova ponašanja (Keresteš, 2001a). Što se tiče roditeljskog ponašanja prema djeci različitog spola, neka istraživanja ukazuju i na interakciju spola roditelja i spola djeteta, međutim istraživači vrlo rijetko uspijevaju dokazati taj uticaj (Keresteš, 2001a). U skladu s tim, ovim istraživanjem smo nastojali ispitati da li adolescenti percipiraju razlike u ponašanju svojih majki i očeva, te postoji li razlika u percepciji roditeljskog ponašanja s obzirom na spol adolescenta.

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je ispitati kako adolescenti procjenjuju ponašanje svojih roditelja, odnosno, percipiraju li razlike u roditeljskom ponašanju majki i očeva na dimenzijama emocionalnosti, te psihološke i bihevioralne kontrole. Takođe, ispitati postoji li razlika u percepciji roditeljskog ponašanja majki i očeva na pomenutim dimenzijama s obzirom na spol adolescenta.

Metodologija

Uzorak

U istraživanju je učestvovalo 425 učenika III i IV razreda srednjih škola na području Kantona Sarajevo (225 mladića i 200 djevojaka). Prosječna dob ispitanika je M=18 (SD=.72). Starosni raspon kreće se od 16 do 20 godina, ali može se reći da je skupina s obzirom na godine ipak homogena jer je 98% ispitanika starosti između 17 i 19 godina.

Instrumenti

Upitnik o sociodemografskim karakteristikama – ciljno je konstruisan za potrebe ovog rada.

Upitnik za mjerenje roditeljskog ponašanja – za potrebe ovog rada korištena je prilagođena i skraćena hrvatska verzija upitnika CRPBI-57 autorice Gordane Keresteš (1999), koji predstavlja adaptiranu hrvatsku verziju upitnika *Children's Report of Parental Behavior Inventory - CRPBI* autora Schaefera (1965), a jedan je od najčešće korištenih upitnika za mjerenje roditeljskog ponašanja u svijetu. Upitnik uključuje 57 čestica raspoređenih u devet skala. Četiri skale čine *dimenziju emocionalnosti* koja se odnosi na prihvaćanje, usmjerenost na dijete i prihvaćanje individuacije djeteta (pozitivan pol ovog faktora), te neprijateljska udaljenost (negativan pol ovog faktora). Tri skale ovog upitnika čine *dimenziju psihološke kontrole* i uključuju intruzivnost, hostilnu kontrolu i usađivanje anksioznosti. Dvije skale predstavljaju *dimenziju bihevioralne kontrole* i odnose se na slabu disciplinu i ekstremnu autonomiju. Ispitanik ispunjava dva identična oblika upitnika, jedan je za procjenu majčina, a jedan za procjenu očeva ponašanja prema njemu. Koeficijenti pouzdanosti dobiveni u ovom istraživanju za pojedine dimenzije su zadovoljavajući i kreću se u rasponu od .71 do .85, što je u skladu sa nalazima do kojih su došli i drugi autori (Keresteš, 2001a; Vulić-Prtorić i sar., 2008).

Postupak

U svrhu prikupljanja podataka koristila se metoda grupnog rada, a ispitivanje je obavljeno u vrijeme redovnog odvijanja nastave. Tokom prikupljanja podataka zadovoljeni su etički principi i standardi koji se odnose na psihološka istraživanja.

Rezultati

Kako bismo odgovorili na postavljeni cilj istraživanja, t-testom smo ispitali razlike među aritmetičkim sredinama. Ispitivanje razlika u percepciji roditeljskog ponašanja majki i očeva provedeno je zasebno za poduzorak djevojaka i poduzorak mladića a rezultati provedenih analiza prikazani su u Tabelama 1. i 2.

Tabela 1. Razlike u percepciji roditeljskog ponašanja majki i očeva kod djevojaka

RODITELJSKO PONAŠANJE	M	SD	t	df	p
Emocionalnost_majka	2.21	.23	3.79**	199	.00
Emocionalnost_otac	2.14	.26			
Psihološka kontrola_majka	1.32	.12	6.37**	199	.00
Psihološka kontrola_otac	1.28	.12			
Bihevioralna kontrola_majka	1.93	.37	1.11	199	.27
Bihevioralna kontrola_otac	1.97	.39			

*Napomena: ** p<.01*

Tabela 2. Razlike u percepciji roditeljskog ponašanja majki i očeva kod mladića

RODITELJSKO PONAŠANJE	M	SD	t	df	p
Emocionalnost_majka	2.16	.21	6.27**	224	.00
Emocionalnost_otac	2.07	.25			
Psihološka kontrola_majka	1.35	.13	2.55**	224	.01
Psihološka kontrola_otac	1.34	.13			
Bihevioralna kontrola_majka	2.04	.36	2.77**	224	.00
Bihevioralna kontrola_otac	1.96	.38			

*Napomena: ** p<.01*

Analizom razlika u percepciji roditeljskog ponašanja majki i očeva, vrijednosti t-testa su se pokazale značajne na dimenzijama emocionalnosti i psihološke kontrole i u skupini djevojaka (t_{EM}=3.79, p<.01; t_{PK}=6.37, p<.01) i u skupini mladića (t_{EM}=6.27, p<.01; t_{PK}=2.55, p<.01), a dobiveni rezultati ukazuju da i mladići i djevojke percipiraju veće prihvaćanje od strane majki, ali i veći stepen psihološke kontrole u odnosu na očeve. Kada je u pitanju percepcija roditeljskog ponašanja na dimenziji bihevioralna kontrola, nalazi za ove dvije skupine se razlikuju. Naime, dok djevojke ne percipiraju razliku u bihevioralnoj kontroli između majki i očeva, u skupini mladića ta razlika se pokazala statistički značajna (t=2.77, p<.01), a rezultati pokazuju da mladići percipiraju veću bihevioralnu kontrolu od strane majke, to jest, doživljavaju da majka više nego otac kontroliše njihovo ponašanje.

Osim ispitivanja razlika u percepciji roditeljskog ponašanja s obzirom na spol roditelja, u sklopu ovog rada nastojali smo ispitati i postoje li razlike u percepciji roditeljskog ponašanja s obzirom na spol adolescenta. Analiza je provedena na cjelokupnom uzorku adolescenata, a rezultati provedene analize prikazani su u Tabeli 3.

Tabela 3. Razlike u percepciji roditeljskog ponašanja majki i očeva između mladića i djevojaka

RODITELJSKO PONAŠANJE	Spol	M	SD	t	df	p
Emocionalnost_majka	M Ž	2.16 2.21	.21 .23	2.36*	423	.02
Psihološka kontrola_majka	M Ž	1.35 1.32	.13 .12	2.48**	423	.01
Bihevioralna kontrola_majka	M Ž	2.04 1.93	.36 .37	2.71**	423	.00
Emocionalnost_otac	M Ž	2.07 2.14	.25 .26	2.91**	423	.00
Psihološka kontrola_otac	M Ž	1.34 1.28	.13 .12	5.01**	423	.00
Bihevioralna kontrola_otac	M Ž	1.96 1.97	.38 .39	.09	423	.92

*Napomena: * p<.05; ** p<.01*

Dobiveni rezultati pokazuju da djevojke i mladići različito percipiraju ponašanje svojih roditelja, pri čemu se pokazalo da djevojke u odnosu na mladiće percipiraju veće prihvaćanje kako od strane majke (t=2.36, p<.05), tako i od strane oca (t=2.91, p<.01), dok mladići percipiraju veću psihološku kontrolu od strane oba roditelja (t_M=2.48, p<.01; t_O=5.01, p<.01). Kada je u pitanju kontrola djetetova ponašanja od strane majke, mladići u odnosu na djevojke percipiraju da ih majke više kontrolišu (t=2.71, p<.01), dok se razlika u percepciji kontrole djetetova ponašanja od strane oca nije pokazala statistički značajnom za ove dvije skupine.

Diskusija

Utvrđene razlike u percepciji roditeljskog ponašanja majki i očeva na dimenzijama emocionalnosti i psihološke kontrole u skladu su sa rezultatima drugih istraživanja iz ovog područja. Naime, rezultati brojnih istraživanja, provedenih na djeci širokog dobnog raspona, pokazuju kako tokom čitavog srednjeg i kasnog djetinjstva, te adolescencije majke pokazuju više razumijevanja i topline u interakciji s djecom (Armentrout i Burger, 1972; Burger i sar., 1975; Deković i Raboteg-Šarić, 1997; Kuterovac-Jagodić i Keresteš, 1997; Shek, 1995; Collins i Russell, 1991; prema Keresteš, 2001a), ali su općenito i sklonije psihološkoj kontroli djeteta u odnosu na očeve (Burger i sar., 1975; Litovsky i Dusek, 1985; Russell i Russell, 1987; prema Laible i sar., 2004; Keresteš, 1999; prema Keresteš, 2001b). Međutim, kada je u pitanju percepcija bihevioralne kontrole, rezultati istraživanja nisu tako konzistentni. Premda neki autori ukazuju da su ovom obliku kontrole djeteta skloniji očevi (npr. Collins i Russell, 1991; Shek, 1995; prema Laible i Carlo, 2004), postoje i nešto drugačiji nalazi. Tako je autorica Keresteš (2001a) u istraživanju na hrvatskim adolescentima, suprotno ovim nalazima, utvrdila da adolescenti percipiraju veću bihevioralnu kon-

trolu od strane majki nego od očeva. Slični nalazi dobiveni su i ovim istraživanjem, premda se razlika pokazala statistički značajnom samo u skupini mladića.

Socijalne promjene koje su se desile tokom posljednje dvije decenije, dovele su do velikih promjena u roditeljstvu (Youniss, 1992; prema Peterson, 2005). Zaposlenost žene promijenila je porodičnu dinamiku, te se odnos između muškarca i žene u porodici sve više izjednačava. Pa ipak, premda tradicionalna podjela uloga u porodici postaje manje izražena, te se govori o sve većem približavanju uloge majke i oca (Peterson i Rollins, 1987; prema Keresteš, 2001a), istraživački nalazi pokazuju da se u sadašnjem trenutku ponašanja majke i oca prema djeci još uvijek razlikuju, a uloga majke se i dalje navodi kao primarna. U skladu sa ovim teorijskim razmatranjima su i rezultati našeg istraživanja, koji ukazuju na to da se majka na svim dimenzijama roditeljskog ponašanja percipira kao primarni izvor brige i podrške, ali i kontrole, u poređenju sa ocem.

Jedno od mogućih objašnjenja veće uključenosti majki u odgoj djece u odnosu na očeve su različite uloge i očekivanja koja društvo nameće roditeljima različitog spola. Naime, kulturalni uticaji snažno doprinose načinima na koje roditelji brinu o svojoj djeci. Premda se posljednjih nekoliko decenija sve više ističe važnost uloge oca u odgoju djece, društvo u kojem živimo još uvijek vrši veći pritisak na žene, u njihovim ulogama majki, da se ponašaju u skladu sa rodnim zahtjevima kulture u kojoj žive i prve su koje bivaju okrivljene kada se djeca ne ponašaju u skladu sa društvenim normama (Walsh, 1993; prema Parke, 2002). U skladu s tim, ne iznenađuje podatak da su majke te koje, i u periodu adolescencije, preuzimaju veću brigu o djeci.

Postoje, međutim, i nešto drugačije interpretacije ovih razlika. Tako, Lamb (1996; prema Parke, 2002) navodi teoriju prema kojoj majke igraju ulogu „vratara“ u porodici, koji određuje koliko će se otac smjeti uključiti u odgajanje svoje djece. Moguće objašnjenje je da je vjerovanje majki u urođene spolne razlike glede sposobnosti za brigu o djeci negativno povezano sa očinskim uključenjem, odnosno da je očinsko angažovanje uslovljeno povjerenjem njihovih supruga u kompetenciju oca kao skrbnika. (Lamb, 1996; prema Parke, 2002). Ova teorija naglašava ambivalenciju koju majke imaju prema prepuštanju njihovog osjećaja kontrole nad domenom odgoja.

Ipak, budući da se u ovom istraživanju radi o percepciji roditeljskog ponašanja od strane njihove djece i da nedostaju procjene o roditeljskom ponašanju od strane samih roditelja, važno je osvijestiti mogućnost da dobiveni rezultati ne govore nužno o stvarnoj dominantnosti majke, već o doživljaju adolescenata da su majke te koje više brinu o njima u odnosu na očeve.

Za razliku od rezultata istraživanja o uticaju spola roditelja na roditeljsko ponašanje, koji su prilično jednoznačni, rezultati o uticaju spola djeteta su dosta nekonzistentni. Naime, dok u nekim istraživanjima nisu utvrđene razlike u ponašanju roditelja prema djeci različitog spola (Burger i sar., 1975; Litovsky i Dusek, 1985; Schluderman i Schluderman, 1983; Shek, 1995; prema Keresteš, 2001a; Kuterovac-Jagodić i Keresteš, 1997), u drugima jesu. Tako, Austin i Breager (1990;

prema Leaper, 2002), te Lamb i saradnici (1982; prema Leaper, 2002) nalaze da tokom uzrasta od dvije godine i ranog djetinjstva, majke više pričaju i osmjehuju se djevojčicama nego dječacima, a sličan obrazac ponašanja ustanovljen je i kod očeva. Cjelokupna slika ipak nije tako jednostavna. Naime, utvrđeno je da očevi u igri manje dopuštaju kćerima da se udaljavaju od njih, dok majke to čine za sinove (Parke, 1996; prema Parke 2002), što bi očito moglo biti posljedica toga da se očevi ponašaju više zaštitnički prema svojim kćerima, a majke obrnuto. Iako za kasnija razdoblja djetetova razvoja nedostaje empirijskih podataka, Litovsky i Dusek (1985; prema Leaper, 2002) su našli da djevojke percipiraju čvršću kontrolu od strane majki, a mladići od strane očeva. Rezultati drugih istraživanja, međutim, govore da su roditelji općenito više prihvaćajući prema djeci ženskog spola, a više kontrolišu djecu muškog spola (Russel i Russel, 1987; prema Keresteš, 2001a; Keresteš, 2001a), što potvrđuju i rezultati dobiveni ovim istraživanjem.

Veće ispoljavanje emocionalnosti prema djeci ženskog spola, mogli bismo objasniti različitim očekivanjima koja društvo, ali i roditelji imaju od dječaka i djevojčica (Martin i Colbert, 1997; prema Keresteš, 2001a). Naime, u društvu u kojem živimo, i iz kojeg potiču ispitanici našeg istraživanja, općeprihvaćeno je stajalište da su žene te koje su osjećajnije, nježnije i obazrivije prema drugima. Za razliku od toga, muškarci su ti za koje se smatra da trebaju biti što nezavisniji, samostalniji, dominantniji i oni koji treba da kontrolišu svoje emocije. Dakle, identitet žena je više vezan uz privrženost i odnose s drugima, dok je identitet muškarca više vezan uz separaciju i nezavisnost. Moguće je da upravo te razlike u roditeljskom očekivanju, potaknute ovim tradicionalnim, rodno uvjetovanim stereotipima, dovode do različitih ciljeva u odgoju, a to onda povlači za sobom i upotrebu različitih odgojnih postupaka i specifičnih roditeljskih ponašanja prema djeci različitog spola, odnosno, rezultira većim ispoljavanjem emocionalnosti prema kćerima u odnosu na sinove.

S druge strane, kada je u pitanju razvoj autonomije i nezavisnosti, premda bi se prema tradicionalnom stereotipu, moglo očekivati da se takvi obrasci ponašanja više podstiču kod sinova nego kod kćeri (Chodorow, 1978; Robinson i Biringen, 1995; prema Leaper, 2002), rezultati istraživanja ukazuju da roditelji više kontrolišu djecu muškog spola (Keresteš, 2001a).

Ovakve nalaze mogli bismo objasniti samom prirodom odnosa roditelj – adolescent. Naime, adolescencija je period nastajanja autonomije kada djeca obično redefiniraju svoj odnos sa roditeljima (prema Sternberg i Silk, 2002). Kako se mijenja odnos adolescenta s roditeljima, uloga vršnjaka u psihosocijalnom razvoju postaje sve veća (Brown, 1990; Fine i sar., 1990; Steinberg i Silverberg, 1986; Berndt, 1989; prema Steinberg i Silk, 2005). Iako vršnjaci mogu uticati (i utiču) jedni na druge na brojne pozitivne načine (Mounts i Steinberg, 1995; Wentzel i Caldwell, 1997; prema Steinberg i Silk, 2005; prema Lebedina-Manzoni i sar., 2008), pojam vršnjačkog uticaja u adolescenciji se ipak češće vezuje uz problematična i nepoželjna ponašanja adolescenta. Uzmemo li u obzir ove nalaze, kao i činjenicu da se podložnost vršnjačkom uticaju i spremnost za upuštanje u različita rizična ponašanja češće dovodi u vezu sa razvojem mladića (Berndt, 1979; Berndt i Savin-Williams, 1993; Brown,

Clasen i Eicher, 1986; Steinberg i Silverberg, 1986; prema Lebedina-Manzoni i sar., 2008), čini se sasvim očekivano da roditelji i u periodu adolescencije postavljaju više restrikcija i više nadziru ponašanje sinova nego kćeri.

Ipak, kada se raspravlja o rezultatima istraživanja roditeljskog ponašanja prema djeci različitog spola, prilikom interpretacije nalaza treba biti oprezan. Budući da je većina istraživanja korelacijskog tipa, smjer uzročnosti nam nije poznat. Premda smo skloniji pretpostavci da su roditelji ti koji iniciraju različito tretiranje dječaka i djevojčica, činjenica je da djeca postavljaju pred roditelje različite vrste zahtjeva i izazova kojima oni moraju udovoljiti ili im se prilagoditi. Tako je moguće da su djevojke zapravo te koje traže više privrženosti u odnosu na mladiće, a mladići svojim ponašanjem dovode roditelje u situaciju da ih više kontrolišu.

Takođe, još jednom je važno napomenuti da se ovdje radi o percipiranom roditeljskom ponašanju, a percepcija, kao složeni psihološki fenomen, pod uticajem je mnogobrojnih faktora poput ličnih karakteristika, stavova, očekivanja, emocija, potreba i sl. Stoga je moguće da različite uloge koje društvo nameće muškarcima i ženama općenito, utiču ne samo na očekivanja i ponašanje roditelja, već i na očekivanja i ponašanje samih adolescenata, što se odražava i na percepciju roditeljskog ponašanja. U skladu s tim, moguće je da djevojke, upravo zbog toga što očekuju više emocionalnosti i bliskosti u odnosu s drugima, percipiraju svoje roditelje kao više prihvaćajuće u odnosu na mladiće, a mladići, upravo zbog toga što očekuju više slobode i nezavisnosti, doživljavaju da ih roditelji više kontrolišu u odnosu na djevojke. Naravno, ovdje se radi samo o pretpostavkama, a za konkretnije zaključke svakako su potrebna nova istraživanja.

Zaključci

Veliki se dio istraživanja roditeljske uključenosti usmjerio na razlike u aktivnosti i ponašanju majke i oca u brizi, njezi i ostalim postupcima s djetetom. Prva uočljiva razlika znatno je veća uključenost majke nego oca i potvrđena je u većini kultura. No, u novije se vrijeme ti odnosi mijenjaju, te se znatno smanjuje majčina, a povećava očeva uključenost pod utjecajem različitih i promjenljivih životnih uslova, a donekle i zbog proširenja ravnopravnih stavova o rodnoj raspodjeli zaduženja u porodici. Ipak, i novija istraživanja pokazuju još uvijek znatno veću uključenost majke u brigu za djecu i to bez obzira na njeno obrazovanje i zaposlenost izvan kuće (Wood i Repetti, 2004; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Teza o dominantnijoj ulozi majke u odnosu na oca, potvrđena je i ovim istraživanjem, budući da se pokazalo da adolescenti oba spola percipiraju majku kao roditelja koji koji im iskazuje više emocionalnosti i topline, ali koji ih ujedno i više kontroliše u odnosu na oca.

Kada su u pitanju razlike u percepciji roditeljskog ponašanja s obzirom na spol adolescenta, istraživanjem je utvrđeno da djevojke i mladići različito doživljavaju ponašanje svojih roditelja. Pri tome se pokazalo da djevojke u odnosu na mladiće

percipiraju veće prihvaćanje kako od strane majke, tako i od strane oca, dok mladići u odnosu na djevojke percipiraju veću psihološku kontrolu od strane oba roditelja, te veću bihevioralnu kontrolu od strane majke. Rezultati dobiveni ovim istraživanjem, čini se, podržavaju tradicionalni, rodno uvjetovani stereotip da se emocionalnost više ohrabruje kod djevojaka u odnosu na mladiće, ali i da roditelji više kontrolišu mladiće nego djevojke.

Ipak, važno je napomenuti da se ovdje radi o percepciji roditeljskog ponašanja i da su podaci prikupljeni samo od strane adolescenata. Premda Schludermann i Schludermann (1970; prema McElhaney i sar., 2008) sugerišu da dječija percepcija ponašanja njegovih roditelja može biti relevantnija za njegovu prilagodbu, nego aktuelno roditeljsko ponašanje, što je bila i ideja vodilja u ovom istraživanju, za sveobuhvatniji uvid ipak je važno prikupiti podatke iz više izvora, uključujući roditelje, djecu, učitelje, vršnjake i sl., i još važnije, iz direktnih opservacija interakcija roditelj-dijete.

Svakako, u interakciji roditelj – dijete iznimno važnu ulogu igraju i potrebe adolescenta. Potrebe pojedinca da zadovolje, prema Rodžersu, temeljne ljudske potrebe kao što je potreba za prihvaćanjem, ljubavlju, poštovanjem i pozitivnom pažnjom, mogu značajno uticati na način na koji će adolescent interpretirati osobine i ponašanje svojih roditelja (Efendić-Spahić, 2009). U skladu s tim, u budućim bi istraživanjima svakako bilo korisno ispitati i kakvu ulogu u percepciji interakcija sa roditeljima imaju potrebe adolescenta, ali i neke druge varijable poput ličnih karakteristika, stavova, očekivanja i sl.

Što se tiče percepcije roditeljskog ponašanja majki i očeva, osim razlika u percepciji roditeljskih odgojnih postupaka s obzirom na spol adolescenta, bilo bi interesantno ispitati i razlike s obzirom na redoslijed rođenja djeteta, budući da se ordinalna pozicija djeteta u porodici navodi kao jedna od značajnijih determinatni porodičnih interakcija. S obzirom da se ističe kako postoji razlika u socijalnom okruženju i iskustvima djece različitog redoslijeda rođenja, naročito kada su u pitanju interakcije s majkom (Adler, 1950; Lacković-Grgin i Antica, 1985; 1994; prema Lacković-Grgin, 1994), ove bi pretpostavke bilo korisno detaljnije ispitati. Uz to, uključivanje i nekih drugih strukturalnih karakteristika porodice u analizu, poput ukupnog broja djece u porodici i njihova spola, obrazovanja i zaposlenosti roditelja, kao i nekih ličnih karateristika roditelja, moglo bi dodatno rasvijetliti prirodu ovih relacija.

Osim spola, karakteristika djeteta za koju se pretpostavlja da utiče na roditeljsko ponašanje je i dob djeteta. U skladu s tim, u budućim bi istraživanjima bilo značajno uključiti i ovu varijablu. Tim prije, što su rezultati postojećih istraživanja, učinaka dobi djeteta na roditeljsko ponašanje uglavnom proturječni, naročito kada su u pitanju dimenzije kontrole (Keresteš, 2001a).

Premda se odnos roditelj-dijete u periodu adolescencije mijenja, te uloga vršnjaka u psihosocijalnom razvoju postaje sve veća, roditelji i dalje ostaju važne figure u životu adolescenta (Kerr i sar., 2003). U tom smislu, razumijevanje odnosa roditelj-dijete u periodu adolescencije ima veliki praktični značaj.

Kada je u pitanju razdoblje adolescencije, najvažnija karakteristika adolescenata je potreba za uspostavljanjem vlastite nezavisnosti, u svrhu izgradnje stabilnog identiteta. Pri tome, kako ističu Čudina-Obradović i Obradović (2006), adolescenti često preuveličavaju i pretjeruju u traženju nezavisnosti, pogotovo kod svojih roditelja. Stoga je od velike važnosti pomoći roditeljima da shvate kako se ta potreba za nezavisnošću iskazuje i u koje vrijeme i kako je prepoznati kao ono što ona zaista jeste – normalan, zdrav adolescentski razvoj. U skladu s tim, posebno značajno mjesto za sprečavanje problema roditeljstva imaju različiti oblici obrazovanja roditelja.

Literatura

1. Barber, B. K. (1996). Parental psychological control: Revisiting a neglected construct. *Child Development*, 67, 3296–3319.
2. Bernard, K. E., Solchany, J. E. (2002). Mothering. In: M.H. Bornstein (Ed.), *Handbook of Parenting (2nd Ed.), Vol 3: Being and Becoming a Parent* (pp. 3–27). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
3. Čudina-Obradović, M., Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga
4. Efendić-Spahić, T. (2009). Osobine ličnosti roditelja kao determinanta percepcije kvaliteta porodičnih interakcija od strane njihove djece adolescenata. (Neobjavljena doktorska disertacija). Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
5. Fluori, E. (2005). *Fathering and Child Outcomes*. John Wiley & Sons, Ltd.
6. Fulgosi, I. (1987). *Psihologija ličnosti - teorije i istraživanja.* Zagreb: Školska knjiga
7. Keresteš, G. (2001a). Spol roditelja, te dob i spol djeteta kao odrednice roditeljskog ponašanja. *Savremena psihologija* 4 (1–2), 7–24.
8. Keresteš, G. (2001b). Roditeljsko ponašanje i obiteljska klima u obiteljima samohranih majki. *Društvena istraživanja*, 4–5 (54–55), 903–925.
9. Kerr, M., Stattin, H., Biesecker, G., Ferrer-Wreder, L. (2003). Relationships with Parents and Peers in Adolescence. In: R.M. Lerner, M.A. Easterbrooks, J. Mistry (Vol. Eds.) & I.B. Weiner (Ed.), *Handbook of Psychology, Vol 6: Developmental Psychology* (pp. 395–423). John Wiley & Sons, Ltd.
10. Kuterovac-Jagodić, G., Keresteš, G. (1997). Perception of parental acceptance-rejection and some personality variables in young adults. *Društvena istraživanja*, 6, 477–491.
11. Lacković-Grgin, K. (2006). *Psihologija adolescencije.* Jastrebarsko: Naklada Slap.
12. Laible, D. J., Carlo, G. (2004). The Differential Relations of Maternal and Paternal Support and Control to Adolescent Social Competence, Self-Worth and Sympathy. *Journal of Adolescent Research*, 19, 759–782.
13. Leaper, C. (2002). Parenting Girls and Boys. In: M. H. Bornstein (Ed.), *Handbook of Parenting (2nd Ed.), Vol 1: Children and Parenting* (pp. 189–227). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
14. Lebedina-Manzoni, M., Lotar, M., Ricijaš, N. (2008). Podložnost vršnjačkom pritisku i samopoštovanje kod studenata. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 44 (1), 77–92.

15. Maccoby, E. E. (2000). Parenting and It's Effect on Children: On Reading and Misreading Behavior Genetics. *Annual Review of Psychology*, 51, 1–27.
16. McElhaney, K. B., Porter, M. R., Thompson, L. W., Allen, J. P. (2008). Apples and Oranges: Divergent Meanings of Parent's and Adolescents' Perceptions of Parental Influence. *The Journal of Early Adolescence*, 28, 206–229.
17. NICHD Early Child Care Research Network (2002). Parenting and Family Influences When Children Are in Child Care: Result from the NICHD Study of Early Child Care. In: J.G. Borkowski, S.L. Ramey & M. Bristol-Power (Eds), *Parenting and The Child's World: Influences on Academic, Intellectual and Social-Emotional Development* (pp. 99–125). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
18. Parke, R. D. (2002). Fathers and Families. In: M.H. Bornstein (Ed.), *Handbook of Parenting (2nd Ed.), Vol 3: Being and Becoming a Parent* (pp. 27–75). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
19. Peterson, G. W. (2005). Family Influences on Adolescent Development. In: T.P. Gullota & G.R. Adams (Eds.), *Handbook of Adolescent Behavioral Problems: Evidence-Based Approaches to Prevention and Treatment* (pp. 27–57). Springer Science & Business Media, Inc.
20. Stenberg, L., Silk, J. S. (2002). Parenting Adolescents. In: M.H. Bornstein (Ed.), *Handbook of Parenting (2nd Ed.), Vol 1: Children and Parenting* (pp. 103–135). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
21. Vulić-Prtorić, A., Macuka, I., Sorić I., Burić, I. (2008). Samopoštovanje u ranoj adolescenciji: Važnost uloge roditeljskog ponašanja i školskog postignuća. *Društvena istraživanja*, 4–5, 887–906.
22. Tokić, A. (2008). Suvremene spoznaje u istraživanju povezanosti roditeljstva i adolescentske prilagodbe. *Društvena istraživanja*, 6 (98), 1133–1155.

Tuce Đenita, Fako Indira

THE DIFFERENCES IN THE PERCEPTION OF PARENTAL BEHAVIOR OF MOTHERS AND FATHERS WITH RESPECT TO GENDER OF PARENT AND ADOLESCENT

Abstract

The goal of this paper was to present the research aimed to explore how adolescents evaluate their parents' behavior and whether they perceive the differences in parental behavior of their mothers and fathers. The aim of conducted research was also to determine whether there are differences in the perception of parental behavior of mothers and fathers with respect to gender of adolescent. An assessment of parental behavior of mothers and fathers was performed in three basic dimensions: acceptance, psychological control and behavioral control. The research sample consisted of 425 participants (200 female and 225 male). The average age of participants was M=18 (SD=.72).

The data were collected using group work method and the following psychological instruments were applied: Socio-demographic Features Questionnaire and Children's Report of Parental Behavior Inventory. The results obtained in this study emphasized the dominant role of the mother, but also a different experience of parental behavior of mothers and fathers by girls and boys.

Key words: perception of parental behavior of mothers and fathers, acceptance, psychological control and behavioral control

Годишњак за психологију Vol. 10, No 12, 2013 стр. 55–68

Olja Jovanović
Univerzitet u Beogradu,
Filozofski fakultet

UDK 37.064.2:159.953.5
Originalni naučni rad
Primljen: 9. 6. 2013.

UTICAJ IMPLICITNIH NASTAVNIČKIH UVERENJA NA UČENJE I RAZVOJ UČENIKA[1]

Apstrakt

U ovom radu dat je pregled implicitnih nastavničkih uverenja koja utiču na učenje i razvoj učenika. Autor se implicitnim nastavničkim uverenjima bavi iz nekoliko različitih uglova, prikazujući proces etiketiranja učenika, uticaj nastavničkih očekivanja i implicitnih teorija o inteligenciji, kao i značaj kauzalnih atribucija u kontekstu Vajnerove teorije. U zaključku su razmotrene implikacije navedenih fenomena za obrazovanje.

Ključne reči: Nastavnička očekivanja, etiketiranje, implicitne teorije inteligencije, teorija atribucija

Poslednjih decenija došlo je do promene u načinu na koji se definiše obrazovanje, kao i u načinu na koji se definiše škola. Prethodno usmerena prvenstveno na akademsko postignuće učenika, škola sada počinje da dobija višedimenzionalnu perspektivu. S jedne strane, uloga škole, pored podsticanja kognitivnog razvoja, postaje i podsticanje socijalnog i emocionalnog razvoja učenika, dok, s druge strane, škola nije usmerena samo na učenika sada i ovde, već i na učenika kao dete, izvan škole, i učenika kao budućeg građanina. U skladu s tim, istraživanja u oblasti obrazovanja, za razliku od dotadašnje kognitivističke tradicije, počinju u sve većoj meri da se bave nekognitivnim činiocima koji utiču na učenje i razvoj učenika (Hidi & Harackiewicz, 2000).

U ovom radu ćemo se baviti fenomenima za koje je zajedničko da nastaju kao rezultat interakcije nastavnika i učenika, kao i da utiču na učenje i razvoj učenika, jer, kako navodi Vajner (2000): „Uspeh i neuspeh u ostvarivanju određenog postignuća se ne dešavaju u vakuumu, već nasuprot tome, u bogatom društvenom kontekstu koji utiče i koji je pod uticajem istog tog postignuća“.

Etiketiranje učenika

U svakodnevnom radu sa decom, nastavnici su skloni da procenjuju učenike na osnovu njihovih sposobnosti, etničke pripadnosti, kvocijenta inteligencije, socio-

[1] *Napomena*. Članak predstavlja rezultat rada na projektu „Identifikacija, merenje i razvoj kognitivnih i emocionalnih kompetencija važnih društvu orijentisanom na evropske integracije“ (br. 179018, 2011-2014), čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

ekonomskog statusa i brojnih drugih karakteristika (Gates, 2010). Ovo često za posledicu ima označavanje učenika kao "bistrih", "glupih", "bezobraznih", itd. Etiketa dodeljena učeniku utiče na način na koji vršnjaci, nastavnici i drugi odrasli opažaju učenika i ponašaju se prema njemu, ali i na način na koji učenik opaža sebe. Autori teorije etiketiranja (Hargreaves, 1972; Hargreaves et al., 1975) navode da nastavnici označavaju učenike određenom etiketom da bi objasnili i opravdali njihovo postignuće, kao i da bi objasnili potrebe i snage deteta. Jednom, kada se učeniku dodeli etiketa, nastavnici teže da daju značenje prethodnim učenikovim ponašanjima, kao i da anticipiraju buduća ponašanja u skladu sa dodeljenom etiketom. Etikete postaju primarni predmet pažnje, dok dete sa svim svojim snagama i slabostima biva zaboravljeno. Higins i saradnici (Higgins et al., 2002, prema Kesterston, 2012) su ispitivali na koji način učenici koji su bili identifikovani kao učenici koji imaju teškoće u učenju razmišljaju o etiketama koje su im dodeljene i kako to utiče na njihov doživljaj škole. Većina učenika je navela da smatra da ih svi ocenjuju negativno zbog njihove etikete. Učenici su naveli da drugi ignorišu njihove individualne karakteristike i da se usmeravaju na negativan sadržaj etikete bez obzira na njihova postignuća i specifičnosti. Etiketiranjem učenika nastavnici utiču i na ponašanje učenika. Kada se učeniku dodeli etiketa u školskom kontekstu, vršnjaci, nastavnici i drugi odrasli počinju opažati učenika kao drugačijeg (obično kao devijantnog). Vremenom i sam učenik počinje sebe opažati na ovaj način, manifestujući ponašanje koje je u skladu sa dodeljenom etiketom, potvrđujući njenu opravdanost. Tako etikete koje koriste nastavnici postaju samispunjujuće. Posebno podložna etiketiranju jesu deca sa posebnim obrazovnim potrebama. Brns (Burns, 2000, prema Kesterston, 2012) predlaže teorijsko objašnjenje ove pojave u terminima atribucione teorije, koja će biti detaljnije izložena u nastavku. Prema ovom autoru, u slučaju dece sa etiketom posebnih obrazovnih potreba verovatno je da će njihove teškoće biti atribuirane unutrašnjim karakteristikama koje su stabilne i van kontrole samog deteta. Ova vrsta atribucija je povezana sa naučenom bespomoćnošću, dok opažena stabilnost stvara jači osećaj neuspeha i manje nade za promene u budućnosti. Kao rezultat ovakvih atribucija, učenici označeni kao učenici sa posebnim obrazovnim potrebama su od strane drugih opaženi kao "nepopravljivi", što dovodi do odustajanja i nastavnika i samog učenika od daljeg ulaganja napora, te kao posledicu proizvodi neuspeh ove dece.

Nastavnička očekivanja

Usko povezana sa procesom etiketiranja jesu nastavnička očekivanja. Ova očekivanja predstavljaju zaključke nastavnika o potencijalu učenika da ostvari napredak u učenju. Često su oblikovana implicitnim, netačnim pretpostavkama koje se odnose na sposobnosti, potencijale i interesovanja učenika. U nastavku će biti prikazana istraživanja koja su se bavila uticajem očekivanja nastavnika na učenje i razvoj učenika u dijadi učenik-nastavnik, kao i na nivou odeljenja.

Pigmalion u odeljenju

Početak istraživanja nastavničkih očekivanja vezuje se za istraživanje koje su sproveli Rozental i Džejkobsonova, 1968. godine (Rosenthal & Jacobson, 1968, prema Jussim & Harber, 2005). Rozental i Džejkobsonova su u svojoj studiji primenili neverbalni test inteligencije na učenicima jedne osnovne škole, dok su nastavnike obavestili da je u pitanju novi test intelektualnih sposobnosti na osnovu kog se mogu identifikovati deca koja će iznenada i dramatično intelektualno napredovati tokom naredne školske godine. Svaki nastavnik je dobio spisak dece iz svog razreda za koju se, navodno, na osnovu rezultata testa, moglo očekivati da će naglo napredovati. Ta deca su u stvari izdvojena metodom slučajnog odabira i po bitnim obeležjima se nisu razlikovala od ostale dece u odeljenju. Istraživači su nakon jedne i nakon dve godine ponovo primenili neverbalni test intaligencije na istim učenicima. U oba navrata deca koja su identifikovana kao deca koja će doživeti intelektualni procvat su ostvarila veći napredak na testovima inteligencije u odnosu na kontrolnu grupu. Nastavnička očekivanja su uticala na ponašanje nastavnika, kreirajući tako efekat samoispunjujućeg proročanstva – efekat samoispunjućeg proročanstva se javlja kada naša početna, netačna uverenja vode sopstvenom ostvarenju (Weinstein, 2002, prema Rubie-Davies, Hattie & Hamilton, 2006).

Široko prihvaćeno objašnjenje uticaja nastavničkih očekivanja jeste da se nastavnici na različit način ponašaju prema učenicima zavisno od očekivanja koja imaju od njih (Good & Brophy, 1980, prema Cotton, 1989). Ponašanje nastavnika nosi poruku za učenike o načinu na koji se od njih očekuje da se ponašaju u učionici i o postignuću koje se očekuje da ostvare, što dalje utiče na self-koncept i motivaciju učenika, ponašanje u odeljenju i interakciju sa nastavnikom. Nalazi istraživanja pokazuju da očekivanja od pojedinca izazivaju reakcije koje su u skladu sa očekivanjima (Rogers, 2009), odnosno, u ovom kontekstu, učenici se konformiraju očekivanjima nastavnika.

Kada se pojavila knjiga „Pigmalion u razredu“, izazvala je velike kontroverze. Dok je jedna strana podvrgla istraživanje oštrim metodološkim kritikama, druga strana je nalaze istraživanja prihvatila kao dokaz da nastavnička očekivanja imaju značajnu ulogu u kreiranju društvene nejednakosti i nepravde. Ovde ćemo se osvrnuti na nekoliko ključnih pitanja koja se odnose na nastavnička očekivanja, oslanjajući se prvenstveno na pregled koji su dali Jusim i Harber (Jussim & Harber, 2005).

Da li samoispunjuće proročanstvo zaista postoji?

Diskusije o efektu samoispunjujućeg proročanstva se kreću od naglašavanja značaja koji nastavnička očekivanja imaju za učenika, preko ukazivanja na minimalan efekat ovih očekivanja, pa sve do njihovog potpunog poricanja (Jussim & Harber, 2005). Iako nalazi Rozentala i Džejkobsonove nisu nikada u potpunosti replicirani (Brophy, 1982), istraživanja pokazuju da efekat samoispunjućeg proročanstva zasta postoji, ali da su njegovi efekti mali - prosečno r= 0.1 do 0.2 (npr. Babad, 1993, Brophy, 1982, Jussim et al., 1998, Weinstein, 2002, prema Rubie-Davies et al.,

2006; Rosenthal & Rubin, 1978, prema Jussim & Harber, 2005). Jedno od mogućih objašnjenja malog efekta samoispunjućeg proročanstva jeste da su nastavnička očekivanja u velikoj meri tačna, odnosno da u njihovoj osnovi ne stoje netačna uverenja o učeniku. Istraživanja koja su se bavila tačnošću nastavničkih očekivanja (Jussim & Eccles, 1992; Jussim et al., 1996, Trouilloud, Sarrazin, Martinek, & Guillet, 2002, prema Jussim & Harber, 2005) idu u prilog ovoj pretpostavci.

Da li se efekat nastavničkih očekivanja akumulira tokom vremena?

Rezultati istraživanja Smita i saradnika (Smith, Jussim & Eccles, 1999) ukazuju da, iako je efekat samoispunjujućeg proročanstva relativno slab, njegovo prisustvo tokom vremena je iznenađujuće stabilno. Naime, njihovi rezultati pokazuju da nastavnička uverenja o potencijalima učenika mogu uticati na učenike nekoliko godina nakon inicijalnog kontakta. Još jedan od nalaza ovog istraživanja jeste da su učenici koji su u sedmom razredu označeni kao učenici u odnosu na koje postoje visoka očekivanja tokom srednje škole uzimali više naprednih kurseva iz matematike u odnosu na učenike od kojih se malo očekivalo. Ovaj fenomen se naziva efekat akumuliranih očekivanja i predstavlja proces u kom se samoispunjujuća proročanstva akumuliraju iz više izvora i tokom dužeg perioda vremena. Tako, na primer, učenici iz porodica visokog socio-ekonomskog statusa kontinuirano imaju koristi zbog visokih očekivanja koja nastavnici imaju u odnosu na njih, odnosno deca iz marginalizovanih grupa bivaju dosledno sputavana niskim nastavničkim očekivanjima. Jusim i Harber (2005) u svom pregledu istraživanja navode donekle kontradiktorne rezultate, pokazujući da u školskom kontekstu postoji mali efekat akumuliranog samoispunjujućeg proročanstva iz više izvora, dok akumuliranje tokom vremena nije registrovano, već se čak primećuje slabljenje ovog efekta tokom vremena.

Da li postoje negativni efekti samoispunjujućeg proročanstva?

Samoispunjuća očekivanja mogu imati i pozitivne i negativne efekte[2]. Pokazalo se da su učenici koji ne ispoljavaju ponašanje koje je u skladu sa nastavničkim očekivanjima pod rizikom od podbacivanja i ispoljavanja ometajućeg ponašanja (Lane et al., 2003, prema Kesterston, 2012). Jusim i Harber (2005) opisujući Pigmalion studiju izveštavaju o sličnom fenomenu. Oni navode da što su deca iz kontrolne grupe (u odnosu na koju nisu indukovana očekivanja) pokazivala veći napredak na testovima inteligencije, to su od strane nastavnika opažana kao slabije prilagođena, manje interesantna i u lošijim odnosima sa vršnjacima iz odeljenja. Izgledalo je da nastavnici aktivno ispoljavaju hostilnost prema učenicima koji su pokazivali neočekivani intelektualni napredak.

[2] Razlikuju se dve vrste samoispunjujućih proročanstava poznata kao Golem efekat i Galatea efekat. Golem efekat predstavlja neželjene i negativne efekte koji su rezultat niskih nastavničkih očekivanja koja sputavaju akademski napredak učenika. S druge strane, Galatea efekat predstavlja pozitivne i poželjne efekte koji su rezultat visokih nastavničkih očekivanja koja podstiču akademski napredak učenika (Coleman, 2009).

Moderatori nastavničkih očekivanja

Pigmalion studija je pokazala da je potencijalni uticaj koji nastavnici imaju na postignuće učenika zasnovan na njihovoj predstavi o učeniku, odnosno da uverenja nastavnika imaju moć da konstruišu socijalnu realnost. Tako na primer, Merton (Merton, 1948, prema Kesterston, 2012) navodi da očekivanja nastavnika mogu oblikovati i održavati etničku i rasnu diskriminaciju. Istraživanja koja su se bavila ovom temom polaze od pretpostavke da nastavnički stereotipi u pogledu pola, etničke pripadnosti i socio-ekonomskog statusa vode sniženim očekivanjima od učenika koji pripadaju ovim grupama, aktivirajući na taj način samoispunjuće proročanstvo koje može uticati na akademski uspeh učenika. Istraživanje nastavničkih očekivanja Kliftona i saradnika (Clifton et al., 1986, prema Kesterston, 2012) pokazuje da posle intelektualnih sposobnosti, etnička pripadnost ima najveći efekat na očekivanja.

Iz svega navedenog mogu se izvući sledeći zaključci: (a) samoispunjujuće proročanstvo je fenomen koji postoji u odeljenjima, ali koji tipično pokazuje mali efekat na postignuća učenika; (b) još uvek nije jasno da li se ovaj efekat akumulira tokom vremena; (c) samoispunjujuće proročanstvo snažnije deluje u slučaju učenika koji su pripadnici stigmatiziranih grupa; (d) nastavnička očekivanja mogu imati negativne i pozitivne posledice po učenike (e) verovatno je da očekivanja nastavnika predviđaju ishode učenika iz razloga što nastavnici formiraju očekivanja polazeći uglavnom od tačnih pretpostavki o učenicima.

Očekivanja nastavnika na nivou odeljenja

Skorija istraživanja pomeraju fokus sa dijadne interakcije nastavnik-učenik na izučavanje nastavničkih očekivanja na nivou odeljenja. Meta-analiza sprovedena na 136 istraživanja uticaja nastavničkih očekivanja na pojedinačne učenike (Harris & Rosenthal, 1985, prema Rubie-Davis, 2010) pokazala je da su za razumevanje visokih nastavničkih očekivanja od strane učenika najznačajniji kreiranje tople socioemocionalne klime i uključivanje izazovnijeg materijala u nastavu, što jesu faktori usmereni na odeljenje, pre nego na pojedinačnog učenika.

Rubi-Dejvis (Rubie-Davies, 2007, Rubie-Davis, 2010) je, na primer, pokazala da nastavnici koji imaju visoka očekivanja na nivou odeljenja na drugačiji način stupaju u interakciju sa učenicima u odnosu na nastavnike koji imaju niska očekivanja na nivou odeljenja. Tako, nastavnici koji imaju visoka očekivanja od odeljenja u celini promovišu rad u grupama koje su heterogene u pogledu sposobnosti, podstiču autonomiju učenika tokom učenja, pažljivo objašnjavaju nove pojmove, pružaju učenicima redovnu i jasnu povratnu informaciju, adekvatno upravljaju ponašanjem učenika i postavljaju mnogo pitanja otvorenog tipa. S druge strane, nastavnici koji imaju generalno niska očekivanja od svih učenika, kreiraju grupe koje su homogene prema nivou sposobnosti, kontrolišu i usmeravaju proces učenja učenika, često daju instrukcije koje se odnose na sled aktivnosti, negativno reaguju na ometajuća ponašanja učenika i uglavnom postavljaju pitanja zatvorenog tipa.

Navedena istraživanja upućuju na značaj kreiranja pozitivnog, podržavajućeg socio-emocionalnog okruženja, korišćenja jasnih instrukcija i davanje redovne po-

vratne informacije, kao i formiranja visokih očekivanja od svih učenika, kao faktora koji pozitivno utiču na učenje učenika (Rubie-Davies, 2010).

Implicitne teorije inteligencije

Pored navedenog, na ciljeve, očekivanja i ponašanje nastavnika mogu uticati njihove implicitne teorije o inteligenciji. Kerol Dvek razlikuje (Dweck, 1999, prema Blackwell, Trzesniewski & Dweck., 2007) dve vrste implicitnih teorija inteligencije. Tako, neki ljudi veruju da je inteligencija nepromenljiva, statična (*an entity theory*), dok drugi smatraju da je inteligencija promenljiva sposobnost koja se može razvijati (*an incremental theory*). Eliot i Dvekova (Elliot & Dweck, 1988, prema Mickovska, 2009) navode da osobe koje inteligenciju opažaju kao statičnu obično za sebe postavljaju ciljeve postignuća (pokušavajući da dokažu svoje sposobnosti), dok osobe koje veruju da je inteligencija promenljiva uglavnom postavljaju ciljeve učenja (usmerene na unapređivanje veština i znanja i usvajanje novih kompetencija). Prema ovim autorima, ključna razlika između ova dva viđenja inteligencije, na nivou ponašanja, jeste u funkciji ponašanja – dokazivanje sposobnosti naspram unapređivanja sposobnosti.

Istraživanje koje je sprovela Li (Lee, 1996) pokazuje da su implicitne teorije inteligencije značajne u školskom kontekstu. Ona navodi da nastavnici koji inteligenciju opažaju kao statičnu veruju da je sposobnost učenja učenika (šta i u kom stepenu mogu naučiti) unapred određena intelektualnim sposobnostima učenika, dok nastavnici koji inteligenciju opažaju kao dinamičnu veruju da sva deca mogu učiti ukoliko im je pružena adekvatna podrška. Međutim, ova razlika se ne zadržava samo na nivou implicitnih teorija, već utiče i na ponašanje nastavnika u interakciji sa učenicima. Nastavnici koji imaju statično viđenje inteligencije su u većoj meri podložni uticaju sopstvenih percepcija i očekivanja od učenika u odnosu na nastavnike koji imaju dinamično viđenje inteligencije.

Implicitne teorije inteligencije nastavnika su, između ostalog, značajne jer imaju snažan uticaj na formiranje učeničkog shvatanja inteligencije (Oakes, Wells, Jones & Datnow 1997), koje dalje utiče na motivaciju i postignuće učenika (Dweck, 1999, prema Jones, Bryant, Snyder & Malone, 2012). Naime, implicitne teorije inteligencije učenika su pod snažnim uticajem nastavničke prakse, posebno pod uticajem povratne informacije koju nastavnik daje učeniku nakon uspeha, odnosno neuspeha (Mickovska, 2009). Povratna informacija koja je usmerena na relativno trajne karakteristike učenika (npr. inteligenciju, dobrotu, vrednoću) sugeriše da su ove karakteristike nepromenljive. S druge strane, povratna informacija usmerena na postignuće učenika kroz osvrt na korišćene strategije i/ili uloženi trud, upućuje da su uzroci uspeha/neuspeha podložni promeni (Dweck, Chiu & Hong 1995).

Pored značaja nastavničkih implicitnih teorija inteligencije, istraživanja ukazuju da su implicitne teorije inteligencije učenika ključni faktor koji određuje njihov motivacioni stil u učenju (Blackwell et al., 2007). Učenici koji inteligenciju opažaju kao nepromenljivu teže da usvoje maladaptivan motivacioni stil (npr. naučenu bespomoćnost), smatrajući da oni ne mogu uraditi ništa da unaprede svoje sposobnosti, a samim

tim i svoje postignuće, te u slučaju neuspeha odustaju od aktivnosti/zadataka. S druge strane, učenici koji inteligenciju opažaju kao promenljivu, teže da u narednim aktivnostima/zadacima, nakon doživljenog neuspeha, ulože više truda (Mickovska, 2009). Istraživanje koje su sproveli Blekvel i saradnici (Blackwell et al., 2007) pokazuje da adolescenti koji imaju dinamično viđenje inteligencije postavljaju pred sebe izazovnije ciljeve za učenje, imaju pozitivnija uverenja u pogledu celishodnosti ulaganja truda, imaju manje atribucija usmerenih na sopstvenu bespomoćnost, što za posledicu ima da ovi učenici biraju pozitivnije, na trudu zasnovane strategije kao odgovor na neuspeh, odnosno ispoljavaju funkcionalni stil atribucije.

Vajnerova teorija atribucije

„Šta nastavnici vide kao uzroke uspeha i neuspeha učenika?" i "Šta učenici vide kao uzroke svog uspeha i neuspeha?" jesu neka od pitanja kojima se bavi atribuciona teorija, koja je zasnovana na pretpostavci da ljudi teže da razumeju uzroke određenih događaja i da daju značenje svetu oko sebe.

Vajner (Weiner, 2000, 2010; Hareli & Weiner, 2002) predlaže taksonomiju kauzalnih atribucija organizovanu duž tri empirijski zasnovane dimenzije: stabilnosti, lokusa i mogućnosti kontrole (Tabela 1). Dimenzija *stabilnosti* ukazuje na trajanje uzroka. Neki uzroci, kakav je talenat za matematiku, su opaženi kao stabilni, konstantni, dok su neki drugi, kakva je slučajnost, opaženi kao nestabilni ili privremeni. Ova dimenzija je povezana sa budućim očekivanjima uspeha ili neuspeha. Na primer, ukoliko učenik pripiše svoj neuspeh na testu stabilnim faktorima, kakvi se sposobnosti ili zahtevnost predmeta, on će i ubuduće očekivati neuspeh na testu iz tog predmeta. Međutim, ako ovaj neuspeh pripiše nestabilnim faktorima, kakvi su trud i raspoloženje, može se nadati boljim rezultatima u budućnosti. Sledeća dimenzija jeste *lokus* - ukazuje da li pojedinac svoje postignuće pripisuje unutrašnjim ili spoljašnjim faktorima. Ova dimenzija izaziva emocije povezane sa samopoštovanjem i samouverenošću. Ako je uspeh ili neuspeh atribuiran unutrašnjim faktorima, kakve su sposobnosti, uspeh će voditi osećanju ponosa i jačanju motivacije, dok će neuspeh negativno uticati na samopoštovanje učenika. Dimenzija *mogućnost kontrole* ukazuje da li osoba opaža da ima kontrolu nad ishodima i povezana je sa osećanjima besa, sažaljenja, zahvalnosti ili stida. Ukoliko smatramo da smo mi odgovorni za sopstveni neuspeh, možemo osećati krivicu, dok ćemo ponos osećati ukoliko opažamo da smo mi odgovorni za sopstveni uspeh.

Tabela 1. *Ilustracija Vajnerove teorije atribucija na primeru uzroka neuspeha na testu.*[3]

Taksonomija dimenzija	**Uzroci neuspeha**
Unutrašnji-stabilan-nekontrolabilan	Nemam talenat.
Unutrašnji-stabilan-kontrolabilan	Nikada ne učim.
Unutrašnji-nestabilan-nekontrolabilan	Bio sam bolestan kada sam radio test.
Unutrašnji-nestabilan-kontrolabilan	Nisam učio za ovaj test.
Spoljašnji-stabilan-nekontrolabilan	Škola postavlja visoke zahteve pred nas.
Spoljašnji-stabilan-kontrolabilan	Nastavnik je pristrasan.
Spoljašnji-nestabilan-nekontrolabilan	Nisam imao sreće.
Spoljašnji-nestabilan-kontrolabilan	Prijatelji mi nisu pomogli u učenju.

U okviru atribucione teorije možemo govoriti i o određenim atribucionim stilovima, odnosno relativno doslednim i trajnim načinima atribuiranja uzroka događajima. Zavisno od načina na koji učenik teži da objasni svoj uspeh ili neuspeh, razlikuju se funkcionalni i disfunkcionalni stil atribucije. Funkcionalni stil atribucije označava tendenciju individue da svoj uspeh pripiše sposobnostima i uloženom naporu, a da svoje neuspehe pripiše nedovoljnom trudu ili lošim strategijama učenja. Ove funkcionalne atribucije su povezane sa dubljim kognitivnim procesima, uspešnijim učenjem i boljim postignućem, kao i sa funkcionalnom motivacionom orijentacijom i ponašanjima kakvi su pozitivni afekat, efikasnost, visoka očekivanja, istrajnost i trud (Weiner, 1986, prema Boekaerts, Pintrich & Zeidner 2000). Osobe sa disfunkcionalnim stilom atribucije teže da sopstvene uspehe i neuspehe pripišu spoljašnjim uzrocima, ili pak kad su u pitanju neuspesi, nedostatku sposobnosti. Ovaj atribucioni stil vodi razvoju naučene bespomoćnosti kod učenika, slabljenju motivacije i kreiranju očekivanja neuspeha.

Vajnerova teorija, takođe, predviđa i emocionalne posledice atribucija (Fiske & Shelley, 2008). U tipičnoj situaciji ljudi prvo određuju da li su uspeli ili ne da ostvare određeni cilj, što izaziva osećanje zadovoljstva, odnosno nezadovoljstva. Osećanja zadovoljstva i nezadovoljstva nisu povezana sa atribucijama, već sa ishodima zadataka, odnosno povezana su sa onim što se desilo pre nego sa onim zbog čega se nešto desilo (Weiner, 2010). Nakon toga, obično se usmeravamo na kauzalne atribucije tog ishoda, koje izazivaju specifične emocionalne odgovore (Tabela 2).

Tabela 2. *Povezanost atribucija i emocija u Vajnerovom modelu.*[4]

Atribucije ishoda	**Osećanja**
Unutrašnji uzrok uspeha (npr. talenat)	Ponos
Unutrašnji kontrolabilan uzrok neuspeha (npr. nedovoljan trud)	Krivica i žaljenje
Unutrašnji nekontrolabilan uzrok neuspeha (npr. niske sposobnosti)	Stid i poniženost
Stabilan uzrok neuspeha (npr. nepravedan nastavnik)	Bespomoćnost
Nestabilan uzrok neuspeha (npr. loša sreća)	Nada

[3] Preuzeto iz: Woolfolk, A. (2010). *Educational psychology*. New Jersey: Person Education, Inc.

[4] Preuzeto iz: Weiner, B. (2010). The Development of an Attribution-Based Theory of Motivation: A History of Ideas. *Educational Psychologist, 45(1),* 28−36.

Lokus utiče na osećanje ponosa u situaciji uspeha i jačanje samopoštovanja. Učenik može biti srećan pošto je dobio visoku ocenu na testu, ali neće biti ponosan ako zna da taj nastavnik svima daje visoke ocene. Mogućnost kontrole zajedno sa lokusom određuje da li će se u situaciji neuspeha javiti krivica ili stid. Pripisivanje neuspeha nedovoljnom trudu, koji je unutrašnji i kontrolabilan, uglavnom proizvodi osećanje krivice, dok pripisivanje neuspeha niskim sposobnostima, koje su unutrašnje, ali nekontrolabilne, često izaziva osećanje sramote, stida i poniženosti. Dimenzija *mogućnost kontrole* utiče i na ostala osećanja, posebno na ljutnju i saosećanje. I na kraju, očekivanje uspeha, zajedno sa osećanjima ponosa, krivice i stida, određuje buduće ponašanje. Odnosno, ponašanje zavisi od misli i osećanja (Weiner, 2000). Na primer, učenikova odluka da upiše Matematički fakultet je verovatno delimično određena njegovim atribucijama uspeha i/ili neuspeha na testovima iz matematike u prošlosti, i osećanjima koje su te atribucije izazivale.

Međutim, iako je u ljudskoj prirodi da traga za uzrocima događaja, Vajner navodi da ljudi ne pokušavaju uvek da odrede uzrok događaja. Ishodi koji su opaženi kao negativni, neočekivani i/ili značajni su ishodi za koje će pojedinac tražiti uzroke (Weiner, 2000).

Uticaj atribucija na ponašanje nastavnika i učenika

Očekivanja budućeg uspeha i/ili neuspeha i emocije koje pojedinac doživljava kao rezultat procesa atribucije teže da odrede buduće ponašanje. Istraživanja pokazuju da do poboljšanja akademskog postignuća dolazi kada učenik akademske ishode atribuira faktorima kakvi su trud i strategije učenja, dok je akademsko postignuće oslabljeno kada učenik akademske neuspehe pripisuje faktorima kakvi su sreća i niske sposobnosti (Weiner, 1986, prema Boekaerts et al., 2000). Kao posledica, učenici koji neuspeh na testu pripisuju nestabilnim faktorima (npr. nedovoljnom trudu), moći će formirati očekivanja budućeg uspeha, što će pojačati motivaciju za ulaganje truda u budućnosti. Nasuprot tome, učenici koji svoje neuspehe pripisuju stabilnim faktorima, formiraju očekivanja budućih neuspeha, gubeći pri tom motivaciju da se bave aktivnošću u kojoj očekuju da će doživeti neuspeh.

Istraživanja pokazuju da atribucije nastavnika utiču na afektivne reakcije i ponašanje nastavnika u odeljenju (Brophy & Good, 1974, prema Kesterston, 2012; Giavrimis & Papanis, 2009; Soodak & Podell, 1994). Ukoliko je nastavnik, u pogledu sopstvenih sposobnosti, siguran da podučava učenike sa posebnim obrazovnim potrebama ili nemotivisane učenike (unutrašnji lokus) i opaža da ima kontrolu nad kvalitetom nastave (mogućnost kontrole), verovatno je da će verovati da ima snažan uticaj na učenička postignuća i motivaciju, odnosno ispoljavaće visoku samoefikasnost.

Nastavnici akademske neuspehe učenika obično pripisuju sposobnostima (nekontrolabilni) i trudu (kontrolabilni) (Burger et al., 1982, prema Kesterston, 2012), manifestujući svoje atrubucije kroz ponašanje prema učeniku, utičući tako na ponašanje i akademsko postignuće učenika, ali i na način na koji će učenici atribuirati

svoje uspehe i neuspehe u budućnosti (Georgiou, 2008, prema Riley & Ungerleider, 2012).

Georgiu i saradnici (Georgiou, Christou, Stavrinides, Panaoura, 2002) su sproveli istraživanje sa ciljem da ispitaju vezu između nastavničkih atribucija o akademskom neuspehu učenika i ponašanja nastavnika prema neuspešnim učenicima. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su nastavničke atribucije neuspeha učenika povezane sa ponašanjem nastavnika prema učeniku koji je akademski neuspešan. Naime, nastavnici teže da u odnosu sa akademski neuspešnim učenikom ispoljavaju više sažaljenja i manje ljutnje kada niska učenička postignuća atribuiraju učenikovim niskim sposobnostima, nego kada ova postignuća atribuiraju nedovoljnom trudu. Takođe, nastavnici su u manjoj meri bili spremni da prihvate odgovornost za neuspeh učenika, ako su opažali da učenik nije uložio dovoljno truda. Ovi nalazi sugerišu da je intrepretacija jednog ishoda značajnija od samog ishoda. U istraživanju nisu dobijene značajne veze između samoefikasnosti nastavnika i atribucija neuspeha, ali je pokazano da samoefikasnost pozitivno korelira sa prihvatanjem deteta i istrajavanjem u pružanju podrške, dok negativno korelira sa ispoljavanjem besa u situacijama akademskog neuspeha učenika. Iz svega navedenog može se zaključiti da će učenici koji imaju teškoće u ostvarivanju akademskih postignuća dobiti bolju i dosledniju podršku od nastavnika koji imaju visoku samoefikasnost, spremni su da prihvate odgvornost za neuspeh učenika, i rad sa akademski neuspešnim učenikom opažaju kao izazov, pre nego kao problem.

Pored navedenog, atribucije utiču na percepciju odgovornosti nastavnika za postignuće učenika (Giavrimis & Papanis, 2009). Tako, na primer, istraživanja ukazuju da nastavnici generalno teže da neuspehe učenika pripišu faktorima unutar porodice ili unutar samog deteta (Poulou & Norwich, 2000; Soodak & Podell, 1994). Ovo su tzv. atribucije usmerene na jačanje sopstvenog ega, koje imaju za cilj da zaštite samopoštovanje nastavnika u situaciji neuspeha. Pored atribucija usmerenih na jačanje sopstvenog ega, nastavnici mogu imati atribucije usmerene na zaštitu učenika, koje se ogledaju u pripisivanju uspeha učeniku, a neuspeha nastavniku.

Vajnerova teorija atribucija je poslužila i kao okvir za razumevanje uzroka napuštanja školovanja pripadnika marginalizovanih grupa. Van Lar (Van Laar, 2000) je ispitivala razloge zbog kojih Crnci češće napuštaju školovanje u odnosu na Belce, suprotstavljajući dve različite interpretacije atribucija. Jedno objašnjenje je glasilo da Crnci napuštaju školovanje jer uzrok sopstvene akademske neuspešnosti vide u niskim sposobnostima, koje predstavljaju unutrašnji i stabilan uzrok. S obzirom da je sposobnost unutrašnji uzrok, to dovodi do narušavanja njihovog samopoštovanja i očekivanja budućih neuspeha. Nisko samopoštovanje i niska očekivanja uspeha za rezultat imaju napuštanje školovanja. Ova pretpostavka se naziva hipoteza unutrašnje atribucije. Alternativno objašnjenje kaže da učenici Crnci pripisuju svoje neuspehe spoljašnjim preprekama, posebno rasizmu i diskriminaciji, te je njihovo samopoštovanje očuvano. Međutim, opaženi uzrok je stabilan, te i u ovom slučaju postoje niska očekivanja uspeha. Uz to, ovako definisan uzrok neuspeha je opažen kao kontrolabilan od strane drugih, što izaziva emociju besa. Ovo je tzv. hipoteza

spoljašnje atribucije. Van Lar navodi brojna istraživanja koja ukazuju da među učenicima ne postoji razlika u pogledu samopoštovanja zavisno od boje kože, čime se pruža empirijski oslonac hipotezi spoljašnje atribucije.

Od posebnog značaja je podatak da promena u kauzalnim uverenjima vodi promenama u ponašanju usmerenom na postignuće (Weiner, 2010). Na primer, Peri i saradnici (Perry et al., 1993, prema Weiner, 2010) su dokumentovali da intervencije usmerene na menjanje atribucija neuspešnih učenika, od opažanja niskih sposobnosti do opažanja nedovoljno uloženog truda, vode boljem postignuću.

Zaključna razmatranja

Najveći deo istraživanja u ovoj oblasti u središte stavlja interakciju između nastavnika i učenika. Ovim prikazom pokušali smo otići korak dalje i razmotriti faktore koji utiču na ovaj odnos. Ono što je, čini se, važno navesti jeste da očekivanja, atribucije, implicitne teorije nisu lični, privatni procesi, već da oni nastaju u interakcijama i imaju značajan uticaj na socijalno okruženje u kom se nalazimo. Pored značaja posmatranja nastavnika i učenika, prvenstveno kao celovitih osoba, ova istraživanja sugerišu i značaj sagledavanja interakcije nastavnik-učenik, i obrazovanja uopšte, u širem kontekstu. Tako, na primer, ovaj pregled ukazuje da su opisanim fenomenima u najvećoj meri podložni pripadnici marginalizovanih grupa (Jussim & Harber, 2005; Kesterston, 2012), odnosno da u njihovom slučaju ovi fenomeni uglavnom za posledicu imaju održavanje, ili čak produbljavanje društvenih nejednakosti. Akademski neuspeh se više ne posmatra kao primarna posledica faktora unutar deteta, već pre kao sekundarna posledica šireg okruženja u kom dete živi. Stereotipi i predrasude koje postoje u društvu počinju da se prepoznaju kao prepreke razvoju, učenju i napredovanju članova marginalizovanih grupa (Van Laar, 2000). U kontekstu teorije etiketiranja, stereotipi koji postoje u određenom društvu utiču na etiketiranje dece, pripadnika određene grupe, kreirajući očekivanja nastavnika i usmeravajući njihovo ponašanje. Ovakvi nalazi upućuju na značaj bavljenja stereotipima, uverenjima i očekivanjima nastavnika kroz proces inicijalnog obrazovanja i profesionalnog usavršavanja.

Još jedan zaključak, koji iz navedenih istraživanja proizilazi, jeste da atribucije nisu nepromenljive, kao i da promene atribucija izazivaju promenu u ponašanju pojedinca. Tako, na primer, disfunkcionalni stil nastao usled akumuliranja iskustava neuspeha može biti zamenjen funkcionalnim stilom kroz interakciju u kojoj se naglašava značaj truda i strategija učenja za akademsko postignuće. Ovo zahteva preispitivanje atribucija nastavnika, s obzirom na značaj koji nastavnici imaju za postignuće učenika (Hattie, 2009; Nordenbo et al., 2010).

I na kraju, moguće je izvući implikacije nalaza prikazanih istraživanja za školsku klimu, prvenstveno za vrednosti koje se promovišu u školi. Naime, od prvobitnog fokusiranja na nastavnika i učenika, istraživanja sada poseban naglasak stavljaju na uticaj školske klime na učenje i razvoj učenika. Kreiranje toplog socio-emocio-

nalnog okruženja u kojem postoje visoka očekivanja od svih učenika, i u kom se ulaganje i napor postavljaju kao vrednosti kojima treba težiti, možda mogu učiniti školu kontekstom u kom se teže smanjiti društvene nejednakosti.

Literatura

1. Blackwell, L. S., Trzesniewski, K. H., Dweck, C. S. (2007). Implicit theories of intelligence predict achievement across an adolescent transition: A longitudinal study and an intervention. *Child Development, Vol. 78, No. 1*, 246–263.
2. Brophy, J. E. (1982). *Research on the self-fulfilling prophecy and teacher expectations.* Michigan State University: Institute for Research on Teaching.
3. Boekaerts, M., Pintrich, P. R., Zeidner, M. (2000). *Handbook of self-regulation.* London: Academic Press.
4. Coleman, A. M. (2009). *A dictionary of psychology* (3rd edition). Oxford: Oxford University Press.
5. Cotton, K. (1989). *Expectations and student outcomes*. School Improvement Research Series. Office of Educational Research and Improvement (OERI), U. S. Department of Education. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
6. Dweck, C. S., Chiu, C., Hong, Y. (1995). Implicit theories and their role in judgments and reactions: A world from two perspectives. *Psychological Inquiry, Vol. 6*, *No. 4*, 267–285.
7. Fiske, S. T. & Shelley, E. T. (2008). *Social cognition – From brains to culture*. McGraw-Hill Higher Education.
8. Gates, J. (2010). Children With Gifts and Talents: Looking Beyond Traditional Labels. *Roeper Review, 32,* 200−206.
9. Georgiou S., Christou, C., Stavrinides, P., Panaoura, G. (2002). Teacher attributions of student failure and teacher behavior towards the failing student. *Psychology in the Schools, 39 (5)*, 583–595.
10. Giavrimis, P., Papanis, E. (2009). Greek teacher's perceptions about "efficient" and "non-efficient" students development of an attribution questionnaire for teachers in the north Aegean region. *The Journal of International Social Research, Vol. 2/8*, 191−199.
11. Hareli, S., Weiner, B. (2002). Social Emotions and Personality Inferences: A Scaffold for a New Direction in the Study of Achievement Motivation. *Educational Psychologist, 37 (3),* 183−193.
12. Hargreaves, D. S., Hester, S., Mellor, F. (1975). *Deviance in classrooms.* London: Routledge & Kegan Paul.
13. Hargreaves, D. S. (1972). *Interpersonal realtions and education.* London: Routledge & Kegan Paul.
14. Hattie, J. (2009). *Visible learning*. Routledge, London: Taylor & Francis group.
15. Hidi, S. & Harackiewicz, J. M. (2000). Motivating the Academically Unmotivated: A Critical Issue for the 21st Century. *Review of Educational Research,* Vol. 70, No 2, 151–179.

16. Jones, B. D., Bryant, L. H., Snyder, J. D., Malone, D. (2012). Preservice and in-service teachers' implicit theories of intelligence. *Teacher Education Quarterely, Vol. 39, No. 2,* 87–101.
17. Jussim, L. & Harber, K. D. (2005). Teacher Expectations and Self-Fulfilling Prophecies: Knowns and Unknowns, Resolved and Unresolved Controversies. *Personality and Social Psychology Review, Vol. 2, No. 9*, 131−155.
18. Jussim, L. & Eccles, J. S. (1992). Teacher Expectations II: Construction and Reflection of Student Achievement. *Journal of Psychology and Social Psychology, Vol. 63, No. 6,* 947–961.
19. Kesterston, J. S. (2012). *The effects of labeling and teacher knowledge of autism on attributions made about students with autism spectrum disorders.* PhD Thesis. Faculty of the Graduate College, Oklahoma State University.
20. Lee, K. (1996). A study of teacher responses based on their conceptions of intelligence. *Journal of Classroom Interaction, 31 (2),* 1−12.
21. Mickovska, A. (2009). A comparative analysis of Macedonian and English teachers' implicit theories of pupils' intelligence and motivation. *Journal of European Psychology Students, Vol. 1, No.1,* 1−10.
22. Nordenbo, S. E., Holm, A., Elstad, E., Scheerens, J., Søgaard Larsen, M., Uljens, M., Fibæk Laursen, P., & Eiliv Hauge, T. (2010). *Input, process, and lerning in primary and lower secondary schools – a systematic review*. Copenhagen: Danish clearinghouse for educational research.
23. Oakes, J., Wells, A. S., Jones, M., Datnow, A. (1997). Detracking: The social construction of ability, cultural politics, and resistance to reform. *Teachers College Record, 98(3)*, 482–510.
24. Poulou, M., Norwich, B. (2000). Teachers' causal attributions, cognitive, emotional and behavioural difficulties. *British Journal of Educational Psychology, Vol. 70, Issue 4,* 559−581.
25. Riley, T. & Ungerleider, C. (2012). Self-fulfilling Prophecy: How Teachers' Attributions, Expectations, and Stereotypes Influence the Learning Opportunities Afforded Aboriginal Students. *Canadian Journal of Education, 35, 2,* 303−333.
26. Rogers, C. M. (2009). *The relationship between teachers' implicit theories of intelligence and their beliefs about teaching higher-order thinking skills to low-achieving students.* (Doctoral dissertation). Retrived from ProQuest Dissertations and Theses. (Accession Order No. 305160694)
27. Rosenthal, R., Jacobson, L. (1968). *Pygmalion in the classroom: Teacher expectation and pupils' intellectual development.* New York: Holt, Rinehart & Winston.
28. Rubie-Davis, C. M. (2010). Teacher expectations and perceptions of student attributes: Is there a relationship? *British Journal of Educational Psychology, 80,* 121−135.
29. Rubie-Davis, C. M. (2007). Classroom interactions: Exploring the practices of high- and low-expectation teachers. *British Journal of Educational Psychology, 77,* 289−306.
30. Rubie-Davis, C. M., Hattie, J., Hamilton, R. (2006). Expecting the best for students: Teacher expectations and academic outcomes. *British Journal of Educatio-*

nal Psychology, 76, 429−444.

31. Smith, A., Jussim, L., & Eccles, J. (1999). Do self-fulfilling prophecies accumulate, dissipate, or remain stable over time? *Journal of Personality and Social Psychology, 77*, 548–565.
32. Soodak, L. C., Podell, D. M. (1994). Teachers' thinking about difficult-to-teach students. *Journal of Educational Research, Vol. 88, No 1,* 44−51.
33. Van Laar, C. (2000). The Paradox of Low Academic Achievement but High Self-Esteem in African American Students: An Attributional Account. *Educational Psychology Review, Vol. 12, No. 1*, 33−61.
34. Weiner, B. (2010). The Development of an Attribution-Based Theory of Motivation: A History of Ideas. *Educational Psychologist, 45(1),* 28−36.
35. Weiner, B. (2000). Intrapersonal and Interpersonal Theories of Motivation from an Attributional Perspective. *Educational Psychology Review, Vol. 12, No. 1,* 1−14.
36. Woolfolk, A. (2010). *Educational psychology*. New Jersey: Person Education, Inc.

Olja Jovanović

THE EFFECTS OF TEACHERS' IMPLICIT BELIEFS ON THE STUDENTS' LEARNING AND DEVELOPMENT

Abstract

The article aimed at describing implicit teacher beliefs influencing at students' learning and development. Different aspects of implicit teacher beliefs have been analyzed. The author gives review of the impact of student labeling in the classroom, teacher expectations and implicit theories about intelligence, as well as importance of causal attributions in the context of Weiner's attribution theory. Implications for education are derived.

Keywords: Teacher expectations, Labeling, Implicit theories of intelligence, Attribution theory.

Годишњак за психологију Vol. 10, No 12, 2013 стр. 69–88

Aleksandra Mihajlović[1]
Departman za psihologiju,
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Danka Janjić[2]
Specijalna škola sa domom učenika "Bubanj", Niš

UDK 159.922.5:159.923.2
Originalni naučni rad
Primljen: 18. 6. 2013.

SLIKA O SEBI I DEPRESIVNOST GOJAZNIH ADOLESCENATA

Apstrakt

U ovom radu je razmatrana povezanost između slike o sebi i depresivnosti kod gojaznih adolescenata, kao i razlike između muških i ženskih, ali i mlađih i starijih gojaznih adolescenata s obzirom na njihovu sliku o sebi i depresivnost.
Prigodnom uzorku od 120 gojaznih adolescenata oba pola, ujednačenih po stepenu gojaznosti (Body mass index 25 do 30) i podeljenih u dve starosne grupe (od 13. do 16. i od 17. do 21. godine), zadati su upitnici i to: Test telesne slike (Body Image Test), Garnera i Kerni-Kuk-a iz 1996, Skala stanja depresivnosti autora Novović, Biro i Nedimović iz 2009. godine i Opšti upitnik, sačinjen za potrebe ovog istraživanja, u svrhu dobijanja podataka o polu i starosti gojaznih adolescenata. Utvrđeno je da postoji značajna i negativna povezanost depresivnosti sa idealizacijom slavnih ličnosti i prihvatanjem sopstvenog fizičkog izgleda, kao i razlika po polu na subskali Idealizacija slavnih ličnosti, pri čemu je idealizacija izraženija kod ispitanika muškog pola. Takođe, rezultati su pokazali da je kod starijih gojaznih ispitanika izraženija podrška partnera i značajnih drugih u odnosu na mlađe. Dobijene razlike koje se tiču pola i starosti gojaznih adolescenata nisu značajne za procenu aspekata njihove depresivnosti.

Ključne reči: Slika o sebi, depresivnost, gojazni adolescenti

Uvod u problem

Adolescencija

Na osnovu brojnih razmatranja, predloga i načina definisanja, usled kompleksnosti adolescentnog perioda, u stručnoj literaturi se mogu naći različita mišljenja o tome šta predstavlja adolescencija, koliko traje i koje su njene osnovne odlike.

Prema jednoj od obuhvatnijih definicija, period adolescencije se može okarakterisati kao doba prelaza od detinjstva do relativne zrelosti, u kome se izgrađuje određeni pogled na svet i ostvaruje polna, intelektualna, emocionalna, moralna i socijalna zrelost, a takođe se stiče i osposobljenost za obavljanje profesionalne delatnosti (Kovačević, 1997).

[1] aleksandra.psiholog@gmail.com

[2] janjicdanka7@gmail.com

Što se tiče trajanja adolescentnog perioda, mišljenja teoretičara i istraživača su takođe podeljena. Tako, na primer, adolescentni period se može podeliti na ranu i kasnu adolescenciju (Kovačević, 1997). Sa sociološkog stanovišta, adolescencija predstavlja prelazni period između zavisnog detinjstva i nezavisnog doba zrelosti, a hronološki je smeštena u period između 12. i 21. godine života, sa eventualnim odstupanjima koja proističu iz individualnih i kulturoloških razlika. Ipak, najprihvatljivija je podela američke naučnice Elizabet Harlok, koja celo ovo razvojno doba deli na tri dela. Prema njenom mišljenju postoji preadolescencija, koja traje približno od 10. do 12. godine, rana adolescencija, koja traje približno od 13. do 16. godine i kasna adolescencija, koja približno traje od 17. do 21. godine (Hurlock, 1959, prema Đurić, 1997).

Bez obzira na neslaganja teoretičara i istraživača po pitanju početka i kraja adolescencije, većina njih ističe da je nesumnjivo reč o periodu tranzicije, neravnoteže i razvoja koji služi kao neka vrsta spone između detinjstva i zrelosti. Ukoliko su te tranzicije očekivane za određen uzrast u nekoj kulturi i ukoliko se dešavaju na vreme, onda one obično vode ostvarivanju važnih razvojnih zadataka u adolescenciji. Neki od njih su menjanje odnosa u porodici, razvijanje novih i zrelijih odnosa sa vršnjacima oba pola, prihvatanje muške, odnosno ženske socijalne uloge, javljanje novih očekivanja od društvene sredine, postizanje veće emocionalne nezavisnosti od roditelja i odraslih, priprema za bračni i porodični život i karijeru, usvajanje sistema vrednosti, ideologije i stavova (Kapor-Stanulović, 2007).

Adolescencija se smatra vrlo specifičnim periodom u razvoju svakog pojedinca. U ovoj razvojnoj fazi nastaju spolja vidljive telesne, ali i ponašajne manifestacije, ali, isto tako, dešavaju se promene i na psihološkom planu.

Razvoj telesne slike u adolescenciji

Slika tela se odnosi na doživljaj, odnosno shvatanje sopstvenog tela. Stoga se slika tela može odrediti kao sistem međusobno povezanih predstava, ideja i emocija o vlastitom telu; to je mentalna reprezentacija osećanja sopstvene telesnosti. Telesna slika nije statična, već je uvek osetljiva na promene raspoloženja, promene okoline, kao i promene fizičkog izgleda. Ona nije bazirana na činjenicama već je subjektivna u svojoj prirodi i kao takva nije nužno identična sa stvarnim telom (Opačić, 1995).

Na formiranje slike o telu mogu uticati prethodna iskustva, opšte samopouzdanje, kao i reakcije drugih ljudi. Tako na primer, jedna skladno građena devojka može da ima vrlo loše mišljenje o svom izgledu, odnosno može imati izrazito nepovoljnu sliku o svom telu. Slika tela utiče na opšte prihvatanje sebe i zadovoljstvo sobom. Na primer, devojke su osetljivije na povoljnu sliku o sebi, daju veći značaj fizičkom izgledu (Opačić, 1995). Prema nekim nalazima, od 40% do 70% devojaka je nezadovoljno svojim telom (Levine & Smolak, 2002). Takođe, u proseku između 50% i 80% devojaka bi volelo da bude mršavije. Sa druge strane, čini se da su muškarci manje pod pritiskom da izgledaju dobro fizički ili možda imaju više načina da kompenzuju svoj fizički izgled (Opačić, 1995).

Pozitivna slika tela je preduslov za mentalno zdravlje svakog pojedinca. Stan-

dardi po kojima se procenjuje telo i formira slika tela mogu da budu kulturom prihvaćeni ideali, ideali određeni od strane samog pojedinca, prosečan izgled vršnjaka ili pak odraslih osoba (Opačić, 1995).

Jedan od važnih razvojnih zadataka u periodu adolescencije jeste svakako telesni razvoj i razvoj slike o sebi. Naime, još na početku adolescentnog perioda dešavaju se burne telesne promene, razvijaju se sekundarne polne karakteristike i dostiže se polna zrelost. Pre svega, dolazi do ubrzanog telesnog rasta i izduživanja ekstremiteta, gomilanja masnih naslaga na bokovima i sedalnom predelu, posebno kod devojčica, razvoja maljavosti i mutacije glasa kod dečaka. Kao kriterijum za polnu zrelost kod devojčica najčešće se smatra prva menstruacija, koja se javlja u proseku oko 13-te ili 14-te godine. Kod dečaka je teže odrediti kriterijume za polnu zrelost, zbog nepouzdanih podataka i velikih individualnih razlika. Uprkos tome, pojava sekundarnih polnih karakteristika i kod mladića i kod devojaka se najčešće uzima kao kriterijum polne zrelosti (Smiljanić i Toličič, 1992).

Na početku adolescencije devojke se brže razvijaju i ranije polno sazrevaju u odnosu na mladiće. Oko 14. godine mladići dostižu težinu, a oko 15. i 16. godine i visinu devojaka, tako da se kasnije njihov razvoj intenzivira. Telesni razvoj mladih nije usklađen, udovi rastu neravnomerno, što dovodi do toga da postoje teškoće u koordinaciji pokreta i da se javi nespretnost u kretanju i rukovanju predmetima. Takvo ponašanje često je izvor sukoba između mladih i odraslih, a često se može javiti i razdražljivost i uznemirenost, koji dolaze do izražaja u socijalnim situacijama (Đurić, 1997). Pubertetske promene kod mladića, kao što su porast telesne visine i mišićne mase, dovode do povećanja sportskih sposobnosti i muževnijeg izgleda, što socijalno okruženje pozitivno vrednuje. Relativno vreme nastupanja tih poželjnih promena određuje telesnu sliku. Pritom, adolescenti su suočeni sa različitim stereotipima vezano za pol, naročito u našoj sredini, tako da se može reći da i kulturalni faktori utiču na to kako će adolescent gledati na sebe i svoj izgled (Kapor-Stanulović, 2007).

Generalno je potvrđeno i da mladići tokom ranog sazrevanja imaju pozitivniju sliku o telu u odnosu na devojke (Petersen & Crockett, 1985). Takođe, kasno telesno sazrevanje mladića povezano je sa negativnom slikom o sebi (Alsaker, 1992).

Sve nabrojane fizičke i fiziološke promene u adolescenciji imaju određeni uticaj na psihički i socijalni razvoj, kao i na formiranje slike o sebi. Fizički razvoj ima direktan uticaj na produkte psihičkih procesa, utiče na način kako će drugi da dožive adolescenta i kakve će reakcije i očekivanja da mu upute. Usled telesnih promena, menja se pojam o sebi, percepcija svog tela i javljaju se različita, često protivurečna osećanja u vezi za izgledom (Kapor-Stanulović, 2007).

Gojaznost u adolescenciji

Gojaznost je hronično, refraktorno stanje, koje ima snažne posledice na fiziološko, psihičko i socijalno funkcionisanje pojedinca (Brownell et al, 1986, prema Kolotkin, Head, Hamilton & Tse, 1995). Prema nekim standardima, porast telesne težine do 20% iznad idealnih vrednosti u individualnom slučaju se definiše kao gojaznost, dok se porast preko 20% određuje kao debljina (Venditi et al, 1996, prema

Berger, 2002).

Gojaznost u adolescenciji nije tako česta pojava, ali je vrlo specifična i gotovo uvek mnogostruko uzrokovana pojava. Ona može da bude posledica različitih genetskih, bioloških, kulturoloških, bihejvioralnih, porodičnih i psiholoških faktora. Inače, gojaznost adolescenata je uglavnom nastavak gojaznosti dece, mada i određeni psihološki faktori adolescencije mogu da doprinesu, ili da izazovu gojaznost baš u adolescenciji. Počinje najčešće na početku adolescencije, kada su telesne promene intenzivnije, a psihološke promene burnije, nego u daljim fazama adolescencije. Osim toga, na gojaznost u adolescenciji mogu uticati stresni životni događaji i promene, kao što su npr. separacije, razvodi, preseljenja, smrt, zlostavljanje, porodični i vršnjački problemi, nisko samopoštovanje. Iako se ovi događaji mogu odvijati u bilo kojoj fazi života, oni u adolescenciji imaju specifično značenje (Ćurčić, 2011). Isto tako, na javljanje gojaznosti kod adolescenata mogu da utiču i različiti poremećaji mentalnog zdravlja, pre svega depresivnost, anksioznost, fobije i opsesivno-kompulsivni poremećaji. Ustanovljeno je da adolescenti sa psihičkim problemima jedu više, ne zbog osećanja gladi, već da bi jedenjem i hranom izazvali zadovoljstvo i umirenje, odnosno, da bi se oslobodili napetosti i frustracija (Butor, 2004).

Adolescenti se najčešće mogu ugojiti na dva načina: stalnim grickanjem hrane, ili povremenim prejedanjem. Ni jedan ni drugi akt nisu podsticani osećajem gladi, već pre osećajem dosade, nezadovoljstva, neaktivnošću, ili pak usled napetosti i strahova (Ćurčić, 2011). Poseban uticaj na razvoj gojaznosti ima i neaktivnost usled dugog sedenja za kompjuterom, što poslednjih godina mnogi adolescenti čine.

Gojazni adolescenti nemaju osećanje sopstvene autonomije, niti autonomije sopstvenog tela, nemaju kapacitete da prepoznaju telesne potrebe i da na njih reaguju adekvatno i sa merom. Dalje, ona je za neke adolescente zaštitnik od spoljašnje sredine, merilo integriteta i slike o sebi, pa bi se mogla svrstati u korpus psihosomatskih poremećaja i reakcija (Marcelli & Braconnier, 2008).

Važno je spomenuti da odnos gojaznih adolescenata prema uzimanju hrane ima u velikoj meri obeležja adiktivnog ponašanja. Hrana se uzima u svakoj uznemiravajućoj situaciji, bilo da je ona pozitivna, ili negativna. To izaziva gomilanje, ili održavanje prekomerne telesne težine adolescenta. Svi adolescenti su osetljivi na svoj izgled, naročito na početku adolescencije, tj. u fazi psihološkog privikavanja na telesne promene. To izaziva nezadovoljstvo, nisko samopoštovanje, povećanu osetljivost. Isto tako, javljaju se stid i krivica zbog različitosti od drugih, gađenje prema sopstvenom telu. Zbog svega toga je gojaznost ne samo medicinski problem sa telesnim rizicima, već i značajan psihološki problem – kako prema svom poreklu, tako i prema posledicama (Ćurčić, 2011).

Depresivnost

Postojanje depresije u detinjstvu i mladosti bilo je osporavano dugo u nauci, zato što se smatralo da su to razvojna doba za koja je karakteristična životna radost i bezbrižnost. Takva shvatanja su bila pod uticajem psihoanalitičara, koji su smatrali da nerazvijeni Super- ego ne dozvoljava razvoj depresije u tom periodu. Ipak,

ovakav stav se menja nakon 1970. godine kada je održan IV Kongres Evropske Unije dečjih psihijatara u Stokholmu. Najvažniji zaključak ovog kongresa je bio da depresija zauzima značajno mesto u mentalnim poremećajima dece i adolescenata. Depresija u adolescenciji se često javlja, povezana je sa hronicitetom i porodičnim hereditetom, a vrlo često perzistira i u odraslom dobu (Marković, Mitrović, Ivanović-Kovačević i Vasić-Zarić, 2009).

Depresija se smatra problemom savremenog doba, jer iz godine u godinu sve veći broj ljudi podleže njenom uticaju. Pod depresijom se najčešće podrazumeva mentalno stanje koje karakterišu dugotrajna osećanja tuge, potištenosti, pesimizma, apatije i beznađa. Brojna su određenja depresije. Tako na primer, Harington razlikuje depresiju kao izolovan simptom, na koji gleda kao na deo normalnog opsega ljudskih emocionalnih reakcija, a koje doživljavaju mnogi ljudi u nekom vremenu svog života, ali i kao sindrom, koji definiše kao kombinaciju depresivnog raspoloženja sa određenim pridruženim simptomima (Harrington, 1993).

Depresija se može sagledati kao trenutno stanje, koje se javlja u opštoj populaciji u vidu reakcije na svakodnevne životne nedaće i događaje, kao i kod različitih telesnih i psihičkih poremećaja (Novović, Biro i Nedimović, 2007). Ovako shvaćena, depresija je u tesnoj vezi sa emocijom tuge. Međutim, većina psihijatrijskih udžbenika ukazuje da postoji razlika između depresivnog stanja i tuge po intenzitetu, trajanju, kvalitetu i okolnostima u kojima se javlja depresivni afekt (Porot, 1990, prema Novović, Biro i Nedimović, 2007).

Ajzard tvrdi da je depresija složeno osećanje, koje u osnovi ima emociju tuge. Primarna emocija tuge je izmešana sa drugim osnovnim emocijama. Osim tuge, u stanju depresije mogu u različitom stepenu da se dožive i emocije poput straha, krivice, besa, gađenja, prezira i slično. Isto tako, depresivna stanja podrazumevaju i širu lepezu neafektivnih komponenti, odnosno, podrazumevaju kognitivne aspekte emocionalnih stanja. Govori se i o nefleksibilnosti, odnosno neadaptibilnosti depresivnog stanja. Depresivno stanje može da traje uprkos promenjenim okolnostima, tako da emocionalna reakcija nije više u skladu sa situacijom. Zbog toga većina psihijatara depresivno stanje smatra patološkom pojavom, naravno, ukoliko su prisutni i drugi simptomi (Izard, 1977, Roth, 1989, prema Novović, Biro i Nedimović, 2007).

U istraživanju je razmatrana povezanost između slike o sebi i depresivnosti kod gojaznih adolescenata. Takođe, razmatrane su i razlike između muških i ženskih, kao i mlađih i starijih adolescenata prema varijablama slika o sebi i depresivnost. Kada je u pitanju slika o sebi, razmatrali smo subjektivni doživljaj i samu predstavu o fizičkom izgledu, odnosno verovanja, osećanja, senzacije, percepcije tela kod gojaznih adolescenata. Konkretnije, razmatrali smo prihvatanje sopstvenog tela, idealizaciju slavnih ličnosti, odsustvo podrške i podršku partnera. Pored toga, razmatrali smo depresivnost kao trenutno stanje, koje se javlja u opštoj populaciji u vidu reakcije na svakodnevne životne nedaće i događaje, kao i kod različitih telesnih i psihičkih poremećaja (Novović, Biro i Nedimović, 2007).

Metodološki pristup problemu

Problem i ciljevi istraživanja

Osnovni problem istraživanja je iskazan sledećim pitanjem:

- Da li postoji povezanost između slike o sebi i depresivnosti kod gojaznih adolescenata?

Njegovim razlaganjem, postavljeni su sledeći uži ciljevi ovog istraživanja:

1) Ispitati da li postoji statistički značajna razlika između muških i ženskih gojaznih adolescenata u odnosu na doživljaj slike o sebi;
2) Ispitati da li postoji statistički značajna razlika između mlađih i starijih gojaznih adolescenata u odnosu na doživljaj slike o sebi;
3) Ispitati da li postoji statistički značajna razlika između muških i ženskih gojaznih adolescenata u odnosu na depresivnost;
4) Ispitati da li postoji statistički značajna razlika između mlađih i starijih gojaznih adolescenata u odnosu na depresivnost.

Uzorak i tok istraživanja

Istraživanje je sprovedeno tokom aprila meseca 2013. godine u Domu zdravlja u Nišu, na pedijatrijskom odeljenju, kao i u osnovnim i srednjim školama na teritoriji grada Niša, sa 120 gojaznih adolescenata oba pola, ujednačenih po stepenu gojaznosti (*Body mass index*, koji se kreće od 25 do 30, računat tako što se telesna težina u kilogramima podeli sa telesnom visinom u metrima, pa na kvadrat (Hadži Pešić, 2012)) i podeljenih u dve starosne grupe (od 13. do 16. godine i od 17. do 21. godine).

Instrumenti i varijable istraživanja

Korišćeni su:

Test telesne slike (Body Image Test), skraćena i modifikovana verzija (72 stavke, Likert tip i pitanja „da/ne”), autora Garnera i Kerni-Kuk-a (Garner & Kearney-Cooke, 1996), koji kod ispitanika meri zadovoljstvo fizičkim izgledom, postojanje poremećaja ishrane, prihvatanje telesnih oblika i telesne težine i kulturalne aspekte telesnog imidža. Test uključuje subjektivni doživljaj i samu predstavu o fizičkom izgledu (verovanja, osećanja, senzacije, percepcije tela). Faktorskom analizom, a tačnije kriterijumom kolena (Scree kriterijum), za potrebe ovog istraživanja zadržani su i imenovani sledeći faktori: Prihvatanje sopstvenog fizičkog izgleda (Cronbach $\alpha = 0.90$), Idealizacija slavnih ličnosti (Cronbach $\alpha = 0.84$), Odsustvo podrške i pozitivnih uticaja (Cronbach $\alpha = 0.66$), Podrška partnera i značajnih drugih (Cronbach $\alpha = 0.67$).

Skala stanja depresivnosti, konstruisana od strane Novovića, Biroa i Nedimovića, sadrži 20 ajtema, koji određuju prisustvo depresivnog stanja, kognitivnih sadržaja i smetnji koji su sastavni deo ovog stanja, kao i bihejvioralnih i motivacionih smetnji,

koje se vezuju za depresivno stanje. Reč je o petostepenoj skali Likertovoj tipa, pri čemu ispitanici označavaju u kojoj meri se *upravo sada* osećaju na opisani način. Početna verzija je redukovana na osnovu pokazatelja, sa jedne strane povezanosti stavki sa jedinstvenim predmetom merenja (na osnovu korelacija sa prvom glavnom komponentom i ajtem-total korelacijama). Sa druge strane, formulisane su četiri dimenzije, kojima se istražuje prisustvo depresivnog stanja. Dimenzije su ekstrahovane faktorizacijom i označene su kao: Beznadežnost i apatija, Anksioznost i vulnerabilnost, Afektivno-kognitivna dimenzija i Povlačenje i izolacija. Skala pokazuje vrlo visoku unutrašnju konzistentnost (Cronbach $\alpha = 0.94$) na studentskom, nekliničkom uzorku, ali i na kliničkom uzorku (Cronbach $\alpha = 0.90$), s tim što je na njemu nešto niža (Novović, Biro i Nedimović, 2009, prema Biro, Smederevac i Novović, 2009). U našem ispitivanju, skala je takođe pokazala vrlo visoku pouzdanost (Cronbach $\alpha = 0.94$).

*Opšti upitnik***,** sačinjen za potrebe ovog istraživanja radi prikupljanja podataka o polu i starosti gojaznih adolescenata.

Rezultati istraživanja i diskusija

Prvo od čega se pošlo prilikom obrade rezultata bilo je utvrđivanje faktorske valjanosti skale BIT, primenom Varimax faktorske rotacije i metoda glavnih komponenti, gde je dobijeno 4 faktora, a scree kriterijumom zadržani su sledeći: Prihvatanje sopstvenog fizičkog izgleda, Idealizacija slavnih ličnosti, Odsustvo podrške i pozitivnih uticaja, Podrška partnera i značajnih drugih (videti prilog – grafik 1, tabele 4 i 5). Tako su se faktorskom analizom stavki skale BIT, ekstrahovale određene dimenzije skale, s obzirom na to da je skala do sada kod nas korišćena u velikom broju istraživanja, ali bez primene adekvatnog ključa i sintakse.

Zatim je, prilikom analize rezultata, testirana normalnost distribucija i pokazalo se da nijedna distribucija ne odstupa statistički značajno od normalne distribucije. Mere su intervalne. Iz ovih razloga bilo je moguće koristiti psihometrijsku statistiku (videti prilog, tabela 6).

Ispitivanjem pouzdanosti korišćenih skala Kronbahovim alfa koeficijentom, pokazalo se, kako je već napomenuto, da Skala stanja depresivnosti ima vrlo visoku unutrašnju pouzdanost na našem uzorku, dok je pouzdanost skale BIT niža. Naime, poudanost prva dva faktora je visoka, a druga dva faktora niska, ali prihvatljiva. (U prilogu videti pouzdanost instrumenata ukoliko se neki od ajtema isključe – tabele 7, 8, 9, 10 i 11).

U tabelama koje slede biće prikazane mere korelativog statističkog postupka, kojim je utvrđena povezanost istraživačkih varijabli i statistički postupak za utvrđivanje statističke značajnosti razlika nezavisnih i zavisnih varijabli u odnosu na kontrolne varijable istraživanja.

Očekivana je značajna povezanost između slike o sebi i depresivnosti kod gojaznih adolescenata. Na osnovu rezultata iz tabele 2, vidi se da je nađena statistički značajna i negativna povezanost depresivnosti sa idealizacijom slavnih ličnosti i prihvatanjem sopstvenog fizičkog izgleda, što ukazuje da gojazni adolescenti, koji su izraženije depresivni, manje prihvataju svoje telo i manje idealizuju slavne ličnosti.

Tabela 1. Korelacije između slike o sebi i depresivnosti kod gojaznih adolescenata

		Depresivnost
Prihvatanje sopstvenog fizičkog izgleda	Pirsonov koeficijent	**-,344****
	p	**,000**
	N	**120**
Idealizacija slavnih ličnosti	Pirsonov koeficijent	**-,304****
	p	**,001**
	N	**120**
Odsustvo podrške i pozitivnih uticaja	Pirsonov koeficijent	-,153
	p	,095
	N	120
Podrška partnera i značajnih drugih	Pirsonov koeficijent	-,012
	p	,899
	N	120

** korelacija je statistički značajna na nivou 0,01

Kada je u pitanju ovaj nalaz, potrebno je istaći da bi u narednim istraživanjima ove problematike trebalo bolje razgraničiti da li je gojaznost posledica, ili uzrok depresije. Budući da su gojaznost i debljina socijalno stigmatizirana stanja (Gatchel, Baum & Krantz, 1989, prema Berger, 2002), moguće je da je depresija posledica. Isto tako, budući da depresija izaziva poremećaje ishrane (Attie & Brooks-Gunn, 1989), moguće je da gojaznost predstavlja posledicu depresije. Takođe, preporučujemo da se u budućim istraživanjima ove problematike sagleda depresivnost ne samo kao trenutno stanje, već i kao poseban nozološki entitet. Buduća istraživanja u okviru ove problematike bi trebalo da razmotre i da li postoje razlike između gojaznih adolescenata i adolescenata normalne težine po pitanju slike o sebi i depresivnosti.

Rudan ističe da je adolescencija u celosti period nestabilnog i promenljivog raspoloženja, najčešće depresivnog (Rudan, 2004, prema Graovac, 2010). Depresija kod dece i adolescenata je često praćena somatskim simptomima, primetne su promene u telesnoj težini, problemi sa ishranom, loš self-sistem (Kocijan-Hercigonja i Hercigonja-Novković, 2004). Gojaznost ima jak uticaj na mnoge oblasti psihosocijalnog funkcionisanja (Wadden & Stunkard, 1985, prema Kolotkin, Head, Hamilton & Tse, 1995). Našem nalazu ide u prilog i činjenica da je, prema nekim autorima, gojaznost povezana sa specifičnim pogledom na self, sa promenjenom slikom o sopstvenom telu, promenljivim raspoloženjem i izmenjenim socijalnim relacijama (Brownell & Wadden, 1992, prema Kolotkin, Head, Hamilton & Tse, 1995).

Nalaz da gojazni adolescenti manje idealizuju slavne ličnosti je donekle neočekivan. Budući da je adolescencija period izgrađivanja slike o sebi, još uvek nestabilnog samopoštovanja, ugledanja na uzore, tj. različite modele koji se pojavljuju u medijima i slično, očekivali smo da bi postojala veća idealizacija slavnih ličnosti kod ispitanika. Rezultati bi se mogli objasniti delovanjem depresije uz koju, prema Hadži Pešić, između ostalog, ide i gubitak interesovanja, ravnodušnost, smanjena energija (Hadži Pešić, 2009).

Očekivali smo da će postojati statistički značajna razlika između muških i ženskih gojaznih adolescenata u odnosu na doživljaj slike o sebi. Na osnovu rezultata, prikazanih u tabeli 3, vidi se da je idealizacija slavnih ličnosti izraženija kod ispitanika muškog pola.

Tabela 2. Razlike između muških i ženskih gojaznih adolescenata u odnosu na doživljaj slike o sebi (T-test)

	pol	N	AS	SD	t	df	p
Prihvatanje sopstvenog fizičkog izgleda	Muški	46	78,696	15,565	1,869	118	,064
	Ženski	74	73,108	16,140			
Idealizacija slavnih ličnosti	**Muški**	**46**	**64,957**	**10,642**	**3,168**	**118**	**,002***
	Ženski	74	57,919	12,506			
Odsustvo podrške i pozitivnih uticaja	Muški	46	28,674	5,279	-,802	118	,424
	Ženski	74	29,514	5,751			
Podrška partnera i značajnih drugih	Muški	46	31,326	7,376	-1,740	118	,084
	Ženski	74	33,662	7,007			

* korelacija je statistički značajna na nivou 0,05

Prema dobijenim rezultatima, ispitanici muškog pola radije sebe upoređuju sa modelima iz magazina, sa slavnim ličnostima iz sveta sporta, filma i slično. Slavne ličnosti su ideali lepote, zdravlja, snage, moći i stoga predstavljaju modele za imitaciju i identifikaciju većine adolescenata. Ipak, očekivali smo da bi muški ispitanici u manjoj meri idealizirali slavne ličnosti u odnosu na ženske, budući da se u našem kulturalnom kontekstu muška deca od malena odgajaju tako da budu samostalna, „čvršća“, sigurna u sebe i slično.

Kako autorka Kapor-Stanulović ističe, slika tela utiče na opšte prihvatanje sebe i zadovoljstvo sobom. Devojke su osetljivije na povoljnu sliku o sebi i često se trude da imaju što bolji fizički izgled. Sa druge strane, čini se da su muškarci manje pod pritiskom da izgledaju bolje fizički. Pritom su adolescenti suočeni sa različitim stereotipima vezano za pol, naročito u našoj sredini (Kapor-Stanulović, 2007).

Možemo reći da su period tranzicije, ekspanzija interneta, različitih sredstava informisanja i sveopšta globalizacija u velikoj meri uticali da su danas rodne razlike manje nego ikada. Pored toga, zapadnjačka kultura diktira imperative mladima oba pola po pitanju izgleda, oblačenja, preferencija, stavova, tako da se nalaz da mladići u većoj meri idealiziraju slavne ličnosti može objasniti i u tom svetlu. Uspostavljeni su standardi telesnog izgleda. Njima se određuje kako savršeno telo treba da izgleda i koje karakteristike u telesnom izgledu treba da postoje, da bi neko bio zadovoljan ili nezadovoljan telesnim izgledom. Savremeno doba je u značajnoj meri komercijalizovalo ulogu telesnog izgleda u svakodnevnom životu i ulogu u poslovnom, ljubavnom i socijalnom smislu (Obradović, 2011).

Očekivano je i postojanje statistički značajne razlike između mlađih i starijih gojaznih adolescenata u odnosu na doživljaj slike o sebi, a, na osnovu dobijenih rezultata, ona postoji u pogledu podrške partnera i značajnih drugih, koja je kod starijih ispitanika izraženija, što je prikazano u tabeli 4.

Tabela 3. Razlike između mlađih i starijih gojaznih adolescenata u odnosu na doživljaj slike o sebi (T-test)

	starost	N	AS	SD	t	df	p
Prihvatanje sopstvenog fizičkog izgleda	od 13 do 16 godina	61	74,344	15,633	-,625	118	,533
	od 17 do 21	59	76,186	16,629			
Idealizacija slavnih ličnosti	od 13 do 16 godina	61	60,902	13,027	,258	118	,797
	od 17 do 21	59	60,322	11,542			
Odsustvo podrške i pozitivnih uticaja	od 13 do 16 godina	61	29,902	5,697	1,427	118	,156
	od 17 do 21	59	28,458	5,379			
Podrška partnera i značajnih drugih	od 13 do 16 godina	61	30,656	6,678	**-3,403**	**118**	**,001***
	od 17 do 21	**59**	**34,949**	**7,142**			

* korelacija je statistički značajna na nivou 0,05

Ovakav nalaz je u potpunosti očekivan, budući da stariji adolescenti imaju u većoj meri uspostavljene prijateljske i partnerske odnose u odnosu na mlađe adolescente. Stariji adolescenti su prošli buran period razvoja, emocionalno su sazreli, imaju bogatije iskustvo sa partnerima i stoga njihova slika o sebi umnogome zavisi od stavova partnera.

Naime, kako se navodi, u adolescentnom dobu odnosi sa vršnjacima dobijaju sve veći značaj i složenije forme. Nov kvalitet je težnja ka bliskom prijateljstvu uz uzajamno poštovanje razlika među ličnostima. Prijatelju se izlažu svoje ideje, ocene i shvatanja o sebi i svetu oko sebe, zauzimaju se stavovi u odnosu na budućnost. To sve dovodi do otvorene i simetrične komunikacije radi dobijanja emocionalne podrške i povratnih informacija: komentara, primedbi, kritičkih ocena i slično, zarad testiranja novonastalih vrednosti i nove slike o sebi. Na taj način se lakše shvata sopstvena ličnost, modifikuje sopstveno ponašanje, stiče veština ophođenja sa drugima, odnosno adolescent se osposobljava za samostalno kompetentno funkcionisanje (Brković, 2000).

U periodu adolescencije se uspostavljaju i partnerske veze, a da bi bile uspešne, potrebno je mnogo zalaganja i preispitivanja. Adolescent mora da odluči kakvu vrstu odnosa želi da izgradi sa partnerom, mora da se usaglasi sa partnerovim očekivanjima, ali i fizičke i društvene aspekte seksualnosti (Kapor-Stanulović, 2007).

Kada su u pitanju gojazni adolescenti, pomenuti aspekti razvoja su verovatno drugačije koncipirani, budući da su oni usled svoje gojaznosti neretko izloženi odbacivanju, ismevanju, ignorisanju i slično. Bilo bi korisno u budućim radovima u okviru ove problematike pratiti tok emocionalnog razvoja kod gojaznih adolescenata i vezu između mogućnosti uspostavljanja partnerskih odnosa, slike o sebi i gojaznosti.

Očekivali smo postojanje statistički značajnih razlika po polu i starosti kod gojaznih adolescenata u odnosu na depresivnost, međutim takvi nalazi nisu dobijeni.

Naime, utvrđeno je da nema statistički značajnih polnih razlika na varijabli depresivnost, međutim može se reći, na osnovu aritmetičkih sredine i standardnih devijacija, da su gojazne adolescentkinje depresivnije u odnosu na adolescente muškog pola (AS = 48,432, SD = 8,943 – za ženski pol, AS = 45,891, SD = 8,346 – za muški pol). Možda bi u novom i drugačije koncipiranom istraživanju ove razlike bile značajnije. Moguće razlike bi se tako mogle objasniti činjenicom da je ženskim adolescentima važniji telesni izgled, a da povišena depresivnost potiče usled nezadovoljstva svojim telom.

Nema ni statistički značajnih starosnih razlika na varijabli depresivnost, mada je kod starijih ispitanka depresivnost nešto izraženija (AS = 48,203, SD = 8,814 – za starije gojazne adolescente, AS = 46,738, SD = 8,742 – za mlađe gojazne adolescente). Smatramo da bi u drugačije koncipiranom istraživanju, uz više starosnih grupa ispitanika, mogli da očekujemo eventualne razlike.

U Evropi, svetu, ali i kod nas beleži se porast izraženosti kako depresivnosti, tako i gojaznosti koja, uz brojne druge psihosomatske rizike često nosi rizik i od dijabetesa koji je takođe u porastu, pa je razumevanje i depresivnosti i njene veze sa gojaznošću kod mladih svakako značajna. Ovo istraživanje može doprineti boljem sagledavanju na koji način gojazne osobe doživljavaju sebe, da li su i u kojoj meri depresivne i da li se međusobno razlikuju u odnosu na pol i starost. Rezultati ukazuju na značajnu i negativnu povezanost depresivnosti sa idealizacijom slavnih ličnosti i prihvatanjem sopstvenog fizičkog izgleda, kao i na razliku po polu na subskali Idealizacija slavnih ličnosti, pri čemu je idealizacija izraženija kod ispitanika muškog pola. Dalje, rezultati su pokazali da je kod starijih gojaznih ispitanika izraženija podrška partnera i značajnih drugih u odnosu na mlađe.

Rezultati našeg istraživanja bi mogli uticati na koncipiranje različitih programa rada sa gojaznim osobama, poput adekvatnih savetodavnih i psihoterapijskih programa rada, a sa ciljem pospešivanja njihovog psihičkog funkcionisanja i podizanja kvaliteta njihovog života. Smatramo da su dobijeni značajni nalazi i da istraživanja svakako treba nastaviti u ovom pravcu. S obzirom na metodološke teškoće kada je u pitanju Body Image Test smatramo da bi u budućim radovima u okviru ove problematike bilo korisno koristiti druge merne instrumente ili, uz Body Image Test primeniti i one instrumente koji su pouzdanija mera gojaznosti u razvojnom periodu. Takođe, bilo bi korisno koristiti grupu ili grupe za poređenje – adolescente normalne težine ili depresivne adolescente, kao i povećati uzorak da bi se u preciznijoj meri istražile uzrasne i polne razlike, ali i zanimljivo analizirati podatke vezane za porodično funkcionisanje i strukturu, kao i školski uspeh adolescenata.

Literatura

1. Alsaker, F. (1992). Pubertal timing, overweight and psychological adjustment. *Journal of Early Adolescence*, 12, 396–419.
2. Attie, I. & Brooks-Gunn, J. (1989). Development of eating problems in adolescent girls: A longitudinal study. *Developmental Psychology*, 25, 1, 70–79.
3. Berger, D. (2002). *Zdravstvena psihologija*. Beograd: Društvo psihologa Srbije.
4. Biro, M., Smederevac, S. i Novović, Z. (2009). *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
5. Brković, A. (2000). *Razvojna psihologija*. Užice: Učiteljski fakultet.
6. Butor, P. M. (2004). Some psychological viewpoints on obesity. u: Kiess W., Marcus C., Wabitsch M. (ur.) *Obesity in childhood and adolescence*. Karger, 9, 124–136.
7. Ćurčić, V. (2011). Psihološki odnos prema telu i gojaznost adolescenata. *Medicinski glasnik*. 16, 39, 94–100.
8. Đurić, Đ. (1997). *Psihologija i obrazovanje*. Sombor: Učiteljski fakultet.
9. Graovac, M. (2010). Adolescent u obitelji. *Medicina fluminensis*, 46, 3, 261–266.
10. Garner, D.M. & Kearney-Cooke, A. (1996). Body image. *Psychology Today*, 29, 55–61.
11. Hadži Pešić, M. (2009). *Psihološki aspekti koronarne bolesti srca*. Niš: Filozofski fakultet.
12. Hadži Pešić, M. (2012). *Gojaznost*. Materijal za internu upotrebu. Niš: Filozofski fakultet.
13. Harrington, R. (1993). *Depressive disorder in childhood and adolescence*. Chichester: John Wiley and Sons.
14. Kapor-Stanulović, N. (2007). *Na putu ka odraslosti – psihički razvoj i psihosocijalni aspekti zdravlja mladih*. Beograd: Zavod za udžbenike.
15. Kocijan-Hercigonja, D. i Hercigonja-Novković, V. (2004). Depresija kod djece. *Medicus*, 13, 1, 89–93.
16. Kolotkin, R.H., Head, S., Hamilton, M. & Tse, C.K.J. (1995). Assessing Impact of Weight on Quality of Life. *Obesity Research*, 3, 1, 49–56.
17. Kovačević, D. (1997). Specifičnosti socijalnog funkcionisanja adolescenata. u: V. Ćurčić, (1997). *Adolescencija, revolucija i evolucija u razvoju*. Beograd: Kliničko – bolnički centar „Dr Dragiša Mišović“, Klinika za psihijatriju.
18. Levine, M.P. & Smolak, L. (2002). Body Image Development in Adolescence. In: T.C. Cash & T. Pruzinsky (ed). (2002). *Body Image – A Handbook of Theory, Research and Clinical Practice*. New York: The Guilford Press.
19. Marković, J., Mitrović, D., Ivanović-Kovačević, S. i Vasić-Zarić, V. (2009). Depresivni poremećaji u adolescenciji. *Aktuelnosti iz neurologije, psihijatrije i graničnih područja*, 17, 3–4, 64–71.
20. Marcelli, D. & Braconnier, A. (2008). *Adolescence et psychopathologie*. Paris: Masson.

21. Novović, Z., Biro, M. i Nedimović, T. (2007). Stanje depresivnosti: sindrom ili raspoloženje? *Psihologija*, 40, 3, 447–461.
22. Obradović, K. (2011). *Telesni izgled i zavisnost od interneta kod studentkinja psihologije*. Niš: Filozofski fakultet.
23. Opačić, G. (1995). *Ličnost u socijalnom ogledalu*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
24. Petersen, A.C. & Crocket, L.J. (1985). Pubertal Timing and Grade Effects on Adjustment. *Journal of Jouth and Adolescence*, 14, 3, 191–206.
25. Smiljanić, V. i Toličič, I. (1992). *Dečja psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
26. http://nhlbisupport.com/bmi/ (07.03.2013).

Aleksandra Mihajlović, Danka Janjić

BODY IMAGE AND DEPRESSION OF OBESE ADOLESCENTS

Abstract

In this study the correlation of depression and body image among obese adolescents has been discussed, as well as the differences between male and female, and younger and older obese adolescents depending on their body image and depression. The research was conducted on a sample of 120 examinees of both genders, uniformly by the level of obesity (Body mass index 25 to 30) and divided into two age groups (from 13th to 16th and 17th to 21st years old). There were used following questionnaires: Body Image Test of Garner & Kearney-Cooke from 1996, The Scale of depression status of Novovic, Biro and Nedimovic from 2009 and General Questionnaire constructed for the purposes of this study in order to obtain information on the gender and age of obese adolescents. It was found that there is a negative statistically significant correlation of depression with idealization of celebrities and acceptance of own body image, as difference to gender in subscale Idealization of celebrities where the idealization is more expressed in male examinees. Also, the results were showed that support from partners and significant others is more expressed in older than younger obese examinees. The differences which are related to gender and age among obese adolescents are not significant for assessing aspects of their depression.

Keywords: body image, depression, obese adolescents.

PRILOG

Faktorska struktura instrumenta *BIT* i neki osnovni podaci o instrumentu

Grafik 1. Prikaz faktora

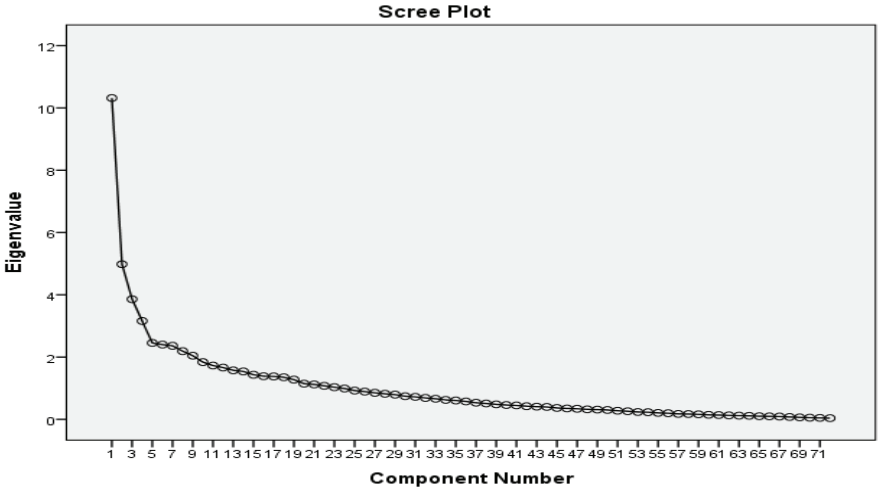

Na osnovu prikaza *scree plot*-a, vidi se da je presek grafika ispod četvrtog faktora, pa se zaključuje da je potrebno izdvojiti četiri faktora slike o telu.

Tabela 4. Svojstvene vrednosti faktora

Faktori	Inicijalne svojstvene vrednosti			Ekstrakcione sume kvadriranih zasićenja		
	Ukupno	% varijanse	Kumulativni %	Ukupno	% varijanse	Kumulativni %
1	10,318	14,331	14,331	10,318	14,331	14,331
2	4,982	6,920	21,251	4,982	6,920	21,251
3	3,858	5,359	26,610	3,858	5,359	26,610
4	3,158	4,386	30,996	3,158	4,386	30,996
5	2,454	3,408	34,404			
6	2,401	3,335	37,739			
7	2,362	3,281	41,020			
…	…	…	…			
72	,038	,053	100,000			

Kao što se vidi iz tabele 4, ova četiri faktora objašnjavaju 30,996 % ukupne varijanse. Korišćena je Varimax rotacija i metoda glavnih komponenti.

Tabela 5. Faktorska zasićenja – rotirano rešenje, izvod iz faktorske analize sa stavkama skale BIT

Ajtemi	Faktori			
	1	2	3	4
1. Zadovoljan/a sam onim što vidim kada se pogledam u ogledalo.	**,720**	,178	,045	,237
2. Osećam da je moje telo zategnuto i privlačno.	**,718**	,119	-,072	,150
3. Nemam problema sa telesnom težinom.	**,702**	,018	-,188	-,092
4. Osećam se vitko.	**,691**	,078	,012	,049
5. Zadovoljn/a sam svojom težinom.	**,650**	-,015	-,071	-,085
6. Zadovoljan/a sam izgledom stomaka.	**,600**	,055	,004	-,101
7. Zadovoljan/a sam izgledom nogu.	**,591**	,279	,003	,060
8. U mojoj porodici su zadovoljni mojim izgledom.	**,588**	,064	-,137	-,101
9. Zadovoljan/a sam izgledom bokova.	**,585**	,134	,037	,021
10. Dobijam komplimente za svoj izgled.	**,567**	,101	,056	,358
11. Zadovoljan/a sam izgledom zadnjice.	**,556**	,113	,199	-,059
12. Mislim da sam atraktivan/a.	**,554**	,009	,116	,220
13. Zadovoljan/a sam izgledom ramena.	**,500**	,206	,235	,222
14. Kako biste opisali svoj odnos prema hrani.	**,466**	-,061	,057	,060
15. Zadovoljan/a sam izgledom grudi.	**,434**	-,099	,123	,013
16. Redovno vežbam.	**,424**	-,090	,209	,154
17. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali… zadirkivanje na račun vašeg fizičkog izgleda?	**,417**	,387	-,039	-,061
18. Prihvatam svoje telo onakvim kakvo jeste.	**,413**	,269	,062	,099
19. Vodim računa o kalorijama.	**,412**	-,188	,184	,065
20. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali… lični doživljaj telesne težine?	**,405**	,117	-,234	-,107
21. Da li ste 3 meseca po završetku dijete imali tzv. Yo-Yo efekat, tj. vratili ste se na staru težinu? (ne)	**,400**	,134	-,165	,002
22. Mislim da odeća izgleda bolje na vitkim modelima.	**,390**	,214	-,125	-,040
23. Zadovoljan/a sam izgledom ruku.	**,389**	,189	*,306*	,193
24. Zadovoljan/a sam izgledom stopala.	**,385**	,165	,199	,235
25. Imam poverenja u svoje sposobnosti.	**,370**	,178	,181	,286
26. Zadovoljn/a sam svojom visinom.	**,308**	,270	,083	,071
27. Da li pažljivo proučavate izgled modela u magazinima?	-,063	**,755**	-,004	,174
28. Da li Vas veoma vitki i zategnuti modeli teraju da se osetite nesigurno zbog svog izgleda?	,259	**,703**	-,197	,221
29. Da li se osećate besno i ogorčeno, jer su modeli tako vitki i u formi?	,298	**,687**	-,075	,126
30. Da li upoređujete sebe sa modelima u magazinima?	-,001	**,684**	,159	,138
31. Da li zbog vitkih i zategnutih modela poželite da smršate da biste bili poput njih?	,389	**,619**	-,291	,006
32. Da li kupujete kozmetiku zbog modela iz magazina?	-,085	**,602**	,239	,088
33. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali… modeli iz časopisa?	-,029	**,599**	,112	-,101
34. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali… filmske zvezde i slavna tv lica?	,065	**,506**	-,142	-,035
35. Kupovao/la bih časopise sa fotografijama atraktivnih, ali nešto nižih modela.	-,038	**,481**	-,075	-,076

36. Kupovao/la bih časopise sa fotografijama atraktivnih, ali punijih modela.	,168	**,458**	,009	-,208
37. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali… doživljeno fizičko zlostavljanje?	-,103	**,414**	,352	-,203
38. Debeli ljudi ne bi trebalo da se pojavljuju u časopisima, jer su loš primer za čitaoce.	-,001	**,403**	,156	-,007
39. Atraktivni fizički izgled je preduslov da vas ljudi prihvate, primete i poštuju.	-,086	**-,383**	-,020	,100
40. Zadirkivali su me zbog mog izgleda.	-,155	**-,369**	,048	-,034
41. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali… bavljenje manekenstvom?	-,001	**,358**	,223	,075
42. Voleo/la bih da su modeli u časopisima sličniji običnim muškarcima/ devojkama sa prosečnim promerima tela.	,235	**,344**	-,264	-,048
43. Zadovoljan/a sam izgledom šaka.	,317	**,337**	,014	,301
44. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali... negativno seksualno iskustvo?	-,020	,386	**,644**	-,288
45. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali... majka?	,124	,197	**-,643**	-,032
46. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali... otac?	-,062	,189	**-,593**	-,129
47. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali… prijatelji?	,115	,381	**-,469**	,012
48. Nosim fensi odeću.	,220	,063	**,428**	,144
49. Radije bih prihvatio/la svoju težinu nego što bih se borio/la da je kontrolišem.	,028	,109	**,408**	,099
50. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali... bavljenje sportom?	-,019	-,011	**-,399**	-,140
51. Kako ste se osećali kada ste poslednji put bili na dijeti?	-,304	-,013	**-,317**	,111
52. Za sebe mogu da kažem da imam sreće u ljubavi.	,057	,127	-,085	**,593**
53. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali... ukazivanje na značaj škole i učenja?	,024	,200	-,083	**-,568**
54. Moj partner voli kako izgledam.	,207	,223	-,240	**,504**
55. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali… pozitivno seksualno iskustvo?	-,015	,312	,374	**-,499**
56. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali… doživljeno seksualno iskustvo?	-,058	,289	,439	**-,463**
57. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali… mišljenje o izgledu majke?	,137	,151	-,215	**-,450**
58. Redovno koristim kozmetička sredstva.	,038	-,118	,066	**,430**
59. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali... mišljenje o izgledu oca?	,058	,189	-,262	**-,423**
60. Bavim se jogom i meditacijom.	,068	,065	-,221	**,380**
61. Popularan/a sam u svom društvu.	,067	,178	,176	**,353**
62. Osećam se kao opuštena osoba.	,238	,272	,178	**,316**
63. Da li ste nekada imali dijagnozu poremećaja ishrane ili bili na terapiji zbog poremećaja ishrane?	,142	-,024	-,035	,004
64. Veoma sam svestan/a svog fizičkog izgleda.	,073	,152	,066	,156

65. Zadovoljan/a sam izgledom kose	,195	,149	,185	-,058
66. Koliko često koristite metode za gubitak ili kontrolu težine?	,272	-,127	,132	-,005
67. Da li imate neke poremećaje ishrane, ali niste nikada bili na terapiji? (ne)	,258	,097	-,013	-,051
68. Da li ste ikada bili na dijeti iz estetskih razloga? (ne)	,220	,150	-,009	-,182
69. Dok ste odrastali koliko su na vaš odnos prema vašem telu uticali... Sportske figure?	,021	,287	-,192	-,023
70. Po vašoj proceni, koliko kalorija unesite dnevno?	,188	,261	,058	-,020
71. Koje ste metode koristili u toku prethodne godine da biste izgubili ili kontrolisali težinu?	-,092	-,080	-,210	,043
72. Koje ste dijete probali?	-,055	,135	,062	,209

Na osnovu prikaza faktorskih zasićenja (tabela 5), imenovani su sledeći faktori slike o telu: 1. faktor – Prihvatanje sopstvenog fizičkog izgleda, 2. faktor – Idealizacija slavnih ličnosti, 3. faktor – Odsustvo podrške i pozitivnih uticaja i 4. faktor – Podrška partnera i značajnih drugih. U tabeli su dati i redni brojevi ajtema koji im pripadaju.

S obzirom na niska faktorska zasićenja, ali i lošu konstrukciju samog testa (pitanja otvorenog tipa, loše formulisana i sl.), veći broj ajtema nije uzet u obzir.

Tabela 6. Testiranje normalnosti distribucija

Kolmogorov-Smirnov test		T skor Depresija	T skor Prihvatanje sopstvenog fizičkog izgleda	T skor Idealizacija slavnih ličnosti	T skor Odsustvo podrške i pozitivnih uticaja	T skor Podrška partnera i značajnih drugih
N		120	120	120	120	120
Parametri normalnosti	AS	47,458	75,250	60,617	29,192	32,767
	SD	8,772	16,089	12,271	5,5675	7,2108
Najekstremnije razlike	Apsolutna	,081	,091	,095	,077	,078
	Pozitivna	,061	,091	,046	,050	,051
	Negativna	-,081	-,060	-,095	-,077	-,078
Kolmogorov-Smirnov Z		,888	,999	1,039	,847	,857
p		,410	,271	,230	,470	,455

Tabela 7. Pouzdanost skala ukoliko se isključe pojedini ajtemi

Skala depresivnosti	AS skale ukoliko se isključi ajtem	Varijansa skale ukoliko se isključi ajtem	Korigovana ajtem-total korelacija	Cronbach's Alpha skale ukoliko se isključi ajtem
SR1	17,258	285,639	,632	,936
SR2	17,117	282,104	,658	,935
SR3	16,950	280,737	,567	,937
SR4	17,317	278,571	,603	,936
SR5	17,167	277,972	,616	,936
SR6	17,350	279,961	,636	,936
SR7	17,075	276,759	,681	,935
SR8	17,175	279,608	,680	,935

SR9	17,617	290,927	,586	,937
SR10	16,867	274,570	,639	,936
SR11	16,842	277,983	,625	,936
SR12	17,125	274,329	,744	,934
SR13	17,300	277,506	,785	,933
SR14	17,409	278,294	,818	,933
SR15	17,250	272,777	,792	,933
SR16	17,125	278,278	,668	,935
SR17	16,942	292,660	,331	,941
SR18	17,283	287,482	,497	,938
SR19	17,275	281,680	,616	,936
SR20	16,508	268,034	,704	,935

Tabela 8. Pouzdanost skala ukoliko se isključe pojedini ajtemi

Skala BIT 1. faktor	AS skale ukoliko se isključi ajtem	Varijansa skale ukoliko se isključi ajtem	Korigovana ajtem-total korelacija	Cronbach's Alpha skale ukoliko se isključi ajtem
IT3a	73,033	238,772	,550	,890
IT3b	71,325	245,751	,318	,895
IT4a	72,650	235,053	,552	,889
IT4c	72,058	232,946	,598	,888
IT4e	73,083	236,699	,522	,890
IT4f	71,967	242,453	,349	,894
IT4g	71,467	241,831	,408	,893
IT4h	72,192	236,089	,522	,890
IT4i	71,442	239,610	,529	,890
IT4j	71,317	243,832	,406	,893
IT5	73,125	235,320	,674	,887
IT6	72,525	231,344	,737	,885
II1	71,625	242,808	,423	,892
II2	70,942	247,786	,404	,893
II3	72,183	240,790	,377	,894
II4	72,392	235,686	,562	,889
II5	73,150	234,465	,643	,887
II10	72,967	244,940	,331	,894
II11	72,317	238,571	,522	,890
II12	73,167	235,216	,592	,888
II13	71,925	240,171	,493	,891
III7k	72,008	238,916	,406	,893
III7l	72,8500	242,246	,344	,895
IV12	73,725	252,957	,354	,894
IV17	72,775	250,814	,420	,893
V5	73,042	243,704	,351	,894

Tabela 9. Pouzdanost skala ukoliko se isključe pojedini ajtemi

Skala BIT 2. faktor	AS skale ukoliko se isključi ajtem	Varijansa skale ukoliko se isključi ajtem	Korigovana ajtem-total korelacija	Cronbach's Alpha skale ukoliko se isključi ajtem
IT1	57,525	138,352	,326	,841
IT4b	56,625	139,077	,361	,839
II14	57,383	138,726	,296	,843
III7a	57,133	131,360	,515	,832
III7b	57,342	137,185	,376	,839
III7e	56,825	135,994	,323	,843
III7n	56,492	138,218	,310	,843
V1	58,167	138,997	,304	,843
V2	57,400	134,494	,436	,836
V3	57,283	136,709	,426	,836
V6	56,892	137,728	,325	,842
VI1	56,758	130,907	,605	,827
VI2	56,842	130,420	,653	,825
VI3	56,300	134,497	,536	,832
VI4	56,900	129,099	,660	,825
VI5	57,292	129,368	,609	,827
VI6	56,708	128,528	,677	,824

Tabela 10. Pouzdanost skala ukoliko se isključe pojedini ajtemi

Skala BIT 3. faktor	AS skale ukoliko se isključi ajtem	Varijansa skale ukoliko se isključi ajtem	Korigovana ajtem-total korelacija	Cronbach's Alpha skale ukoliko se isključi ajtem
II9	25,950	25,779	,306	,643
III7d	25,567	25,777	,230	,665
III7f	25,400	22,561	,525	,585
III7g	25,658	23,269	,484	,598
III7h	25,792	24,318	,380	,625
III7j	25,300	23,455	,383	,625
IV11	25,083	28,430	,204	,661
V4	25,592	25,420	,317	,641

Tabela 11. Pouzdanost skala ukoliko se isključe pojedini ajtemi

Skala BIT 4. faktor	AS skale ukoliko se isključi ajtem	Varijansa skale ukoliko se isključi ajtem	Korigovana ajtem-total korelacija	Cronbach's Alpha skale ukoliko se isključi ajtem
II6	29,1750	48,566	,188	,667
II7	28,5917	49,151	,131	,674
II8	29,4167	44,732	,237	,666
II15	29,4083	42,983	,400	,634
II16	29,8000	41,792	,469	,621
II17	31,2833	47,364	,273	,657
III7i	30,2333	40,718	,430	,626
III7lj	29,7917	42,015	,406	,632
III7m	30,4250	41,625	,378	,637
III7nj	29,7667	44,466	,281	,656
III7o	29,7750	44,865	,280	,656

Годишњак за психологију Vol. 10, No 12, 2013 стр. 89–102

Elvis Vardo[1]
Filozofski fakultet u Tuzli,
Bosna i Hercegovina

UDK 005.32
Originalni naučni rad
Primljen: 12. 1. 2013.

Miroslav Gavrić[2]
Filozofski fakultet u Istočnom Sarajevu,
Bosna i Hercegovina

VRSTA DJELATNOSTI ORGANIZACIJE I STILOVI RUKOVOĐENJA

Sažetak

Evidentira se nekonzistentost rezultata u studijama koje su ispitivale odnose organizacionog konteksta u kojem djeluju rukovodioci i ispoljavanja određenog stila rukovođenja. Ta činjenica nas je podstakla da pođemo od pretpostavke da organizacioni kontekst neće biti značajan faktor razlikovanja prisutnosti identifikovanih stilova rukovođenja kod menadžera. Istraživanje je provedeno na uzorku od 149 rukovodilaca (nižeg i srednjeg nivoa) iz Bosne i Hercegovine (53% muškog spola, 47% ženskog spola) koji dolaze iz djelatnosti usluga, trgovine i obrazovanja, a koji su ispitani MLQ-om 5X - Upitnik za ispitivanje stilova rukovođenja. Rezultati govore da rukovodioci iz ispitanog uzorka pokazuju ujednačeno ispoljavanje različitih oblika rukovodnog ponašanja (kako stilova tako i komponenti rukovođenje), mjerenog MLQ-om, bez obzira na vrstu djelatnosti iz koje dolaze.

Ključne riječi: Rukovodioci, djelatnost organizacija, stilovi rukovođenja

Uvod

Interes za naučno ispitivanje rukovođenja se javlja u prvoj polovini 20. vijeka, a pažnja istraživača za ovu temu vremenom progresivno raste. Tako se 80-ih godina prošlog vijeka reaktiviraju neka ranija tumačenja o determinantama ishoda rukovođenja, međutim ovaj put kroz teorijski osvježeni osobinski pristup, ali i kroz postavke „novog“ tj. transformacionog i transakcionog vodstva. Rukovođenje predstavlja interesantan fenomen za sve one koji su proučavali organizacije ali i društvo u cjelini.

Može se reći da danas rukovođenje ulazi u novo doba; doba u kojem organizacije temeljene na intenziviranju znanja postaju sve bitniji faktori u društvenim procesima. Moderni menadžer se svakodnevno suočava sa problemima pronalaska i zadržavanja kompetentnih uposlenika, što dodatno otežava njegovu ulogu (ruko) vođenja. Teško je osporiti da rukovodioci, gledano pojedinačno, najviše utiču na

[1] elvis.vardo@untz.ba

[2] miroslavgavric@yahoo.com

efektivnost svake organizacije. U takvom radnom okruženju od suštinskog značaja je mogućnost menadžera da inspiriše, motiviše i usmjerava uposlenike ka ostvarivanju zadatih ciljeva.

Transformaciono rukovođenje

Karizmatsko i transformaciono rukovođenje su koncepti rukovođenja koje neki autori nazivaju integrativnim (Yukl, 2008), a drugi „novim" pristupom rukovođenja (npr. Bryman, 1992; Den Hartog i Koopman, 2001). To su modeli rukovođenja koji svoje polazne osnove temelje na Burnsovom (1978, prema Bass, 2008) istraživanju političkih lidera, koji je opet slijedio već izložene ideje Downtona (1973) i Housea (1977 prema Bass, 2008). Transformaciono rukovođenje je proces tokom kojeg se osoba bavi drugima, te stvara veze s njima uz pomoć kojih podiže nivo motivacije i morala kako rukovodioca tako i sljedbenika. Transformacioni rukovodilac je osjetljiv na potrebe i motive podređenih, te im pomaže u ostvarenju njihovih potencijala (Burns, 1978 prema Northouse, 2008).

Transformaciono i transakciono rukovođenje predstavljaju višedimenzionalne konstrukte koje čine različiti oblici ponašanja ili stilovi rukovođenja. Ti se stilovi razlikuju prema učinkovitosti kao i prema intenzitetu interakcije sa sljedbenicima. Gledano hijerarhijski, na prvom mjestu su transformacijski oblici vodstva koji su najaktivniji i najefektivniji, potom slijede neki transakcioni stilovi, dok krajnji obrazac ponašanja rukovodioca/vođe predstavlja najmanje aktivan i neučinkovit stil, tzv. liberalni stil („laissez-fair"). Iako liberalni stil ne spada ni u transformacioni ni u transakcioni stil rukovođenja, Bass (1985, prema Germošek i Jerneić, 2003) ga je uvrstio u svoj model „totalnog raspona vodstva" nastojeći da obuhvati cjelokupan repertoar ponašanja rukovodilaca obzirom na nivo njihove aktivnosti i efektivnosti.

U Bassovom modelu „totalnog raspona vodstva" centralnu uloga zauzima **transformaciono rukovođenje** – konstrukt koji se sastoji od četiri međusobno povezana, ali konceptualno različita oblika vodstva (Bass i Avolio, 1993). Ova podjela je identifikovana putem faktorske analize upitnika koji opisuje ponašanje rukovodilaca, nazvanog „Upitnik o višefaktorskom rukovođenju" (Multifactor Leadership Questionnaire-MLQ), kojeg su kreirali Bass i Avolio (1990 prema Bass i Avolio, 2004). Prvi faktor se naziva *karizma* ili *idealizovani uticaj.* Karizma se definiše kao oblik rukovođenja u okviru kojeg vođa svojom ličnošću i/ili ponašanjem utiče na emocije, vjerovanja i vrijednosti sljedbenika, što rezultira nastojanjima podređenih da se identifikuju sa vođom i oponašaju ga (Germošek i Jerneić, 2003).

Prvom revizijom Bassove teorije rukovođenja (Bass i Avolio, 1990, prema Yukl, 2008) je identifikovan faktor *Inspirativna motivacija.* Ovaj faktor karakteriše vođe koji pred podređene postavljaju visoka očekivanja.

Intelektualna stimulacija podrazumijeva rukovođenje koje podređene podstiče da budu kreativni i inovativni u izvršavanju zadataka, da u svom radu zauzimaju nove perspektive rješavajući stare probleme na nove načine, postavljajući izazove pred vlastita vjerovanja i vrijednosti kroz preispitivanje dostignuća i uloženi napor (Avolio, 2004).

Individualno uvažavanje je komponenta rukovođenja koja predstavlja rukovodioca koji stvara atmosferu podrške u kojoj se sa pažnjom razmatraju individualne potrebe podređenih. Ovaj faktor je ključna karakteristika transformacijskog vodstva (Avolio, 1999 prema Avolio, 2004).

Transakciono rukovođenje je naizmjenični odnos između rukovodioca i podređenih s ciljem zadovoljavanja njihovih ličnih interesa (Burns, 1978, prema Bass i Bass, 2008). To je rukovođenje koje motiviše podređene pozivanjem na njihove vlastite interese i međusobnu razmjenu beneficija. Posljednja revizija totalnog raspona vodstva (Bass i Avolio, 2004), ponovo govori o dva transakcijska stila (Situacijsko nagrađivanje i Menadžment putem izuzetaka-aktivni).

Situacijsko nagrađivanje je aktivniji i učinkovitiji oblik transakcijskog rukovođenja. Tu je riječ o procesu razmjene između vođe i sljedbenika, u kojem se napori sljedbenika razmjenjuju za specifične nagrade. Za ovaj oblik vodstva Bass (2008) tvrdi da je konstruktivna razmjena.

Menadžment putem izuzetaka-aktivni se po mišljenju Bassa (2008) može okarakterisati kao korektivna razmjena, te podrazumijeva rukovođenje koje obuhvata korektivnu kritiku, negativne ocjene i negativne mjere. Identifikovana su dva oblika ovog oblika vodstva: aktivni i pasivni. Vođa koji primjenjuje aktivan oblik menadžmenta putem izuzetka, pažljivo prati greške i kršenja pravila od strane podređenih te zatim preuzima korektivne akcije.

Posljednja revizija totalnog raspona vodstva (Bass i Avolio, 2004) je rezultovala uvođenjem **pasivnog/izbjegavajućeg rukovođenja** kao trećeg faktora rukovođenja, koji u modelu totalnog raspona vodstva zauzima najnižu poziciju.

Menadžment putem izuzetaka-pasivni – vođa koji koristi pasivnu formu, ne nadgleda rad podređenih zaposlenika, a interveniše samo u situacijama koje predstavljaju neispunjavanje zadatih standarda ili ako se jave problemi (Bass, 1998).

Laissez-faire ili *liberalni stil* je oblik rukovođenja koje se nalazi desno na samom kraju transformaciono-transakcionog kontinuuma, te predstavlja odsustvo rukovođenja. To je krajnji oblik pasivnosti vođe i predstavlja izbjegavanje preduzimanja bilo kakvih aktivnosti.

Prema definiciji (Bass i Avolio, 2004), transformacioni faktori su aktivniji i učinkovitiji od transakcionih oblika vodstva, a transakcioni oblici vodstva su opet aktivniji od pasivnog/izbjegavajućeg rukovođenja. U modelu totalnog raspona vodstva pasivno/izbjegavajuće rukovođenja predstavlja tzv. nerukovodni faktor, koji se udaljava od transakcionog vodstva i predstavlja ponašanje koje je netransakciono.

Kod istraživanja koja su u fokusu imala odnos tipa organizacije i oblika rukovođenja, treba istaknuti da je Bass (1985 prema Lowe i sar. 1996), adaptirajući mehanicističko/organističku klasifikacijsku shemu Burnsa i Stalkera, pretpostavio da postoji veća vjerovatnoća da se tranformacijsko rukovođenje razvije u onim organizacijama koje funkcionišu u manje strogim okolnostima (organizacije u privatnom vlasništvu), nasuprot organizacija koje su uređene i (ujedno) opterećene mnoštvom propisa, tj. koje su više birokratizirane (organizacije u javnom vlasništvu).

Shodno tome, očekivao je da će transformaciono rukovođenje biti prisutnije i efektivnije u privatnim u odnosu na organizacije u javnom vlasništvu. Razlog

za takve pretpostavke pronalazi u tome da su transformacione promjene u radnom ponašanju uposlenika važnije i vidljivije u privatnim organizacijama, zbog njihove veće usmjerenosti na tržište.

Rezultati tako istraživanja usmjerenih u pravcu ispitivanja odnosa tipa organizacije i oblika rukovođenja su u najmanju ruku izvan Bassovih očekivanja i često su kontradiktorni. Naime, Atwater i Wright (1996) su ispitivali efekte organizacionih karakteristika na ispoljavanje vrsta rukovodnog ponašanja i demonstriranja moći rukovodilaca na podređenima.

Upoređivali su rukovodioce iz javnog sektora koji su imali malu kontrolu nad nagradama sa menadžerima iz privatnog sektora u kojima su isti imali visoku kontrolu nad nagradama. Ispostavilo se da menadžere iz javnog sektora podređeni percipiraju kao više inspirativne rukovodioce koji češće koriste aktivni oblik menadžmenta putem izuzetaka u odnosu na one iz privatnog sektora.

Metaanaliza koju su proveli Lowe i sar. (1996) je donijela potpuno neočekivane rezultate glede ispoljavanja oblika rukovodnog ponašanja u odnosu na vrstu organizacija iz koje dolaze ispitanici. Utvrđeno je da menadžeri koji dolaze iz organizacija u javnom vlasništvu pokazuju značajno više nivoe transformacionih oblika rukovodnog ponašanja u odnosu na menadžere iz privatnog sektora, dok se ispitanici nisu razlikovali prema ispoljavanju nekih transakcionih oblika rukovođenja (uslovno nagrađivanje).

Jedna od novijih studija koju su proveli Wright i Pandey (2010) je imala za cilj ispitati efekte organizacione strukture na pojavnost transformacionih oblika rukovodnog ponašanja, kod rukovodilaca iz sektora javne uprave. Rezultati ovog istraživanja su ponudili neke od odgovora na opravdano postavljeno pitanje: „Zašto se, suprotno pretpostavkama vodećih autora iz područja rukovođenja, u organizacijama koje su u javnom vlasništvu pojavljuju viši nivoi transformacionog vođenja“?

Njihov odgovor se krije u nalazima koji nedvojbeno ukazuje da struktura organizacija u javnom vlasništvu (u ovom slučaju javne uprave) nije u onolikoj mjeri birokratizirana koliko se obično vjeruje, a takođe se pokazalo da neke birokratske karakteristike imaju mali (ili skoro nikakav) uticaj na prisustvo transformacionih obilka rukovodnog ponašanja. Iako su inače organizacijska hijerahija i njoj svojstven model komuniciranja povezane sa niskim stepenom iskazivanja transformacionog ponašanja, u ovom istraživanju takva veza nije pronađena. Čak suprotno, u organizacijama javne uprave (koje odlikuju organizacijska hijerahija i neadekvatna komunikacija) su zabilježena značajna povećanja transformacionih oblika rukovodnog ponašanja.

Neki autori su napravili dodatni iskorak u objašnjenju nastanka transformacionog rukovođenja u odnosu na oblike organizacionih (okolinskih) uticaja.

Tako Beugre i sar. (2006) razvijaju koncept okolišno-indukovanog modela transformacionog rukovođenja koji podrazumijeva postojanje određenog okolinskih faktora koji ostvaruju uticaj na razvoj pojedinih tipova transformacionog rukovođenja.

Kad pokušamo staviti u zajednički kontekst transformaciono rukovođenje i djelatnost organizacije kao organizacioni kontekst u kojem djeluju rukovodioci, kao jedan od mogućih interpretativnih okvira nameće se upravo okolišno-indukovani model Beugrea i sar. (2006). U fokusu okolišno-indukovanog modela su postojanost radne okoline, okolinska nesigurnost i postojeći modeli transformacionog rukovođe-

nja. Time zagovaraju neposredan uticaj radne okoline na nastanak određenih oblika transformacionog rukovođenja, što indirektno govori i o efektivnosti rukovođenja u različitim organizacionim kontekstima.

Bass (1985 prema Lowe i sar. 1996) je pretpostavio da postoji veća vjerovatnoća da se transformacijsko rukovođenje razvije u onim organizacijama koje funkcionišu u manje strogim okolnostima (organizacije u privatnom vlasništvu), nasuprot organizacija koje su uređene i (ujedno) opterećene mnoštvom propisa, tj. koje su više birokratizirane (organizacije u javnom vlasništvu).

Određene studije (Azeem, 2005; Wright i Pandey, 2010) donose rezultate koje impliciraju da određeni organizacioni kontekst (posmatran kroz strukturu vlasništva organizacija) ostvaruje uticaj na uspješnost rukovodilaca, što bi se posredno moglo posmatrati i kroz postavke totalnog raspona vodstva.

Cilj ovog istraživanja je ispitivanje prisutnosti stilova rukovođenja u odnosu na radnu djelatnost organizacija iz koje dolaze menadžeri, na uzorku rukovodilaca iz Bosne i Hercegovine, koji dolaze iz različitih organizacionih konteksta.

Iako određene studije dovode u vezu vrstu djelatnosti same organizacije i oblik rukovođenja njenih uposlenika, postoje i nalazi koji se ne slažu sa takvim zaključcima. Obzirom na kontradiktornost rezultata dosadašnjih istraživanja, možemo pretpostaviti da vrsta djelatnosti organizacije, kao organizacioni i socijalni kontekst u kojem djeluju menadžeri, neće biti faktor značajnog razlikovanja prisutnosti identifikovanih stilova rukovođenja kod menadžera.

Metode

Uzorak

U ispitivanju je učestvovalo 149 ispitanika koji su podijeljeni u tri kategorije prema vrsti djelatnosti organizacije: usluge, trgovina i obrazovanje.

Od ukupnog broja ispitanika njih 79 (53%) je muškog spola, a 70 (47%) ženskog spola, gdje možemo konstatovati o ujednačenom učešću obzirom na spol ispitanika.

Uzorak sačinjava skoro podjednak broj ispitanika iz djelatnosti usluga, trgovine i obrazovanja. Obzirom na vrstu djelatnosti, vrijedi napomenuti da ispitanici iz sektora obrazovanja uglavnom dolaze sa područja koje je pod ingerencijom Pedagoškog zavoda Tuzla i Pedagoške institucije Brčko Distrikta. Učesnici iz sektora usluga su uposlenici banaka i osiguravajućih društava sa područja Tuzle, Brčko Distrikta, Zenice i Sarajeva. Rukovodioci iz trgovačke djelatnosti dolaze sa područja Tuzle i Zenice.

Instrumenti

Multifactor Leadership Questionnaire (MLQ) forma 5X - Upitnik za ispitivanje oblika rukovođenja

MLQ-5X (Avolio i Bass, 2004) je novija verzija upitnika za mjerenje rukovodnog ponašanja, koja se oslanja na Bassov model totalnog raspona rukovođenja. MLQ-5X predstavlja psihometrijski i teorijski unaprijeđenu verziju (Avolio i Bass, 2004) u kojoj su uklonjeni neki nedostaci iz ranijih formi upitnika (npr. MLQ; MLQ-5R; MLQ-10). Sastoji se od devet skala, od kojih se pet odnosi na transformacijske oblike rukovođenja, tri na transakcijske oblike rukovođenja, a jedna na liberalni stil rukovođenja.

Upitnik se sastoji od 45 čestice, gdje je svaka komponenta rukovođenja zastupljena sa po 4 čestice, dok su ostale čestice namijenjene mjerenju organizacione efektivnosti uključujući zadovoljstvo, efektivnost i motivaciju (pojačan trud). Sve čestice se procjenjuju na Likertovoj 5-stepenoj skali, koja odražava (samo)procjenu učestalosti pojedinog ponašanja u rasponu od 0 (uopšte ne) do 4 (često).

Transformacijske oblike rukovođenja predstavljaju skale (Avolio i Bass, 2004):

(a) Idealizovani uticaj – atribuirani (primjer čestice: „Izdižem se iznad ličnih interesa za dobrobit grupe“),
(b) Idealizovani uticaj – ponašajni (primjer čestice: „Govorim o svojim najbitnijim vrijednostima i uvjerenjima“),
(c) Inspirativna motivacija (primjer čestice: „Pouzdano naglašavam da će ciljevi biti postignuti“),
(d) Intelektualna stimulacija (primjer čestice: „Tražim više mogućnosti u rješavanju problema“),
(e) Individualizovana briga (primjer čestice: „Provodim vrijeme u učenju i podučavanju drugih“).

Komponente **transakcijskog** rukovođenja čine:

(a) Situacijsko nagrađivanje (primjer čestice: „Pomažem drugima ukoliko to zasluže svojim radom“),
(b) Upravljanje odstupanjima – aktivno (primjer čestice: „Usmjeravam pažnju na nedostatke i propuste da bi održali postojeće standarde“).

Pasivno/ izbjegavajuće rukovođenje se sačinjavaju dvije komponente:

(a) Upravljanje odstupanjima – pasivno (primjer čestice: „Čekam da stvari krenu u pogrešnom pravcu prije nego reagujem“),
(b) Laissez-faire (primjer čestice: „Izbjegavam da se miješam kad iskrsnu važna pitanja“).

Autori (Avolio i sar., 1995) navode da se pouzdanost skala tipa interne konzistencije kreće od .76 za Aktivno upravljanje postupanjima do .89 za Intelektualnu stimulaciju, a pouzdanost ostalih skala je iznad .85.

U ovom istraživanju zabilježena je pouzdanost tipa interne konzistencije od .84 za cjelokupnu skalu. Kada posmatramo koeficijente po stilovima rukovođenja, onda govorimo Cronbachovom koeficijentu pouzdanosti □ = .79 za transformacijsko rukovođenje; kod pasivnog rukovođenja je □ = .71, dok je kod transakcijskog rukovođenja zabilježen □ = .70. Visina dobijenih vrijednosti pouzdanosti, mjerene

koeficijentom interne konzistencije, se mogu okarakterisati prihvatljivom pouzdanošću (Fajgelj, 2003).

Postupak

Podaci za menadžere su prikupljeni individualnim ispitivanjem, koje je zasnovano na dobrovoljnoj osnovi, gdje su za svaki primjenjeni instrument ispitanici dobili odgovarajuću uputu za rad. Proces prikupljanja podataka se obavio u jednom navratu, gdje su menadžeri ispunili njima namijenjene instrumente.

Rezultati i rasprava

Tabela 1. Deskriptivna statistika i analiza varijance za transformaciono rukovođenje obzirom na vrstu djelatnosti organizacije

Varijable rukovođenja	**Vrsta djelatnosti**	N	M	SD	Suma kvadrata	df	Prosječna suma kvadrata	F	p
Transformacioni stil rukovođenja	usluge	50	3.05	0.35	.228	2	.114	.824	.441
	trgovina	49	3.01	0.38					
	obrazovanje	50	3.11	0.38					
	Ukupno	149	**3.06**	**0.37**					
Idealizovani uticaj – atribuirani	usluge	50	2.85	0.56	.241	2	.120	.349	.706
	trgovina	49	2.92	0.56					
	obrazovanje	50	2.94	0.63					
	Ukupno	149	2.91	0.58					
Idealizovani uticaj – ponašajni	usluge	50	2.95	0.46	.185	2	.092	.372	.690
	trgovina	49	2.97	0.56					
	obrazovanje	50	3.03	0.47					
	Ukupno	149	2.98	0.50					
Inspirativna motivacija	usluge	50	3.28	0.60	.013	2	.006	.024	.977
	trgovina	49	3.28	0.48					
	obrazovanje	50	3.30	0.46					
	Ukupno	149	3.29	0.51					
Intelektualna stimulacija	usluge	50	3.27	0.46	1.077	2	.538	2.322	.102
	trgovina	49	3.08	0.46					
	obrazovanje	50	3.25	0.53					
	Ukupno	149	3.20	0.49					
Individualizovana briga	usluge	50	2.91	0.46	1.176	2	.588	2.097	.126
	trgovina	49	2.79	0.50					
	obrazovanje	50	3.00	0.61					
	Ukupno	149	2.90	0.53					

Tabela 2. Deskriptivna statistika i analiza varijance za transakciono rukovođenje obzirom na vrstu djelatnosti organizacije

Varijable rukovođenja	**Vrsta djelatnosti**	N	M	SD	Suma kvadrata	df	Prosječna suma kvadrata	F	p
Transakcioni stil rukovođenja	usluge	50	3.21	0.49	.050	2	.025	.128	.880
	trgovina	49	3.23	0.43					
	obrazovanje	50	3.26	0.40					
	Ukupno	149	**3.23**	**0.44**					
Situacijsko nagrađivanje	usluge	50	3.32	0.51	.669	2	.335	1.618	.202
	trgovina	49	3.34	0.43					
	obrazovanje	50	3.47	0.42					
	Ukupno	149	3.37	0.46					
Upravljanje odstupanjima – aktivno	usluge	50	3.11	0.60	.154	2	.077	.238	.788
	trgovina	49	3.12	0.58					
	obrazovanje	50	3.05	0.53					
	Ukupno	149	3.09	0.57					

Tabela 3. Deskriptivna statistika i analiza varijance za pasivno/izbjegavajuće rukovođenje obzirom na vrstu djelatnosti organizacije

Varijable rukovođenja	Vrsta djelatnosti	N	M	SD	Suma kvadrata	df	Prosječna suma kvadrata	F	p
Pasivno/ izbjegavajući stil rukovođenja	usluge	50	1.22	0.63	.116	2	.058	.144	.866
	trgovina	49	1.24	0.69					
	obrazovanje	50	1.28	0.58					
	Ukupno	149	**1.25**	**0.63**					
Upravljanje odstupanjima – pasivno	usluge	50	1.48	0.64	.733	2	.366	.802	.450
	trgovina	49	1.56	0.70					
	obrazovanje	50	1.65	0.69					
	Ukupno	149	1.56	0.67					
Laissez-faire	usluge	50	0.96	0.80	.039	2	.019	.030	.970
	trgovina	49	0.93	0.88					
	obrazovanje	50	0.92	0.71					
	Ukupno	149	0.94	0.79					

Rezultati iz tabela 1, 2 i 3 nam govore da menadžeri iz ispitanog uzorka skoro ujednačeno (posmatrano kroz statističko ispitivanje razlika) koriste kako stilove tako i komponente rukovođenje, uzevši u obzir vrstu djelatnosti organizacija iz kojih dolaze. Tome u prilog ide i statistička potvrda takvog zaključka. Analiza varijance (tabele 1, 2 i 3) ukazuje da nema značajnih odstupanja u izraženosti pojedinih stilova rukovođenja (transformacionog $F = 0.82$, $p > 0.05$; transakcionog $F = 0.13$, $p > 0.05$ i pasivnog/izbjegavajućeg $F = 0.14$, $p > 0.05$), a uočljivo je da su izostale značajne razlike kad su u pitanju i pojedine komponente rukovođenja. Iako nismo došli do rezultata koji bi sugerisali da određeni organizacioni kontekst (u našem slučaju vrsta djelatnosti organizacije) može biti povezan sa određenim stilom rukovođenja, radovi drugih autora nam impliciraju da potraga u tom pravcu nije uzaludna.

Određeni broj studija je posvetio pažnju ispitivanju odnosa između tipa organizacije i oblika rukovođenja. Većina tih istraživanja je imala za cilj utvrđivanje postojećih razlika u oblicima rukovođenja obzirom na tip organizacije (tj. obzirom na vrstu vlasništva, privatne nasuprot javnih organizacija).

Treba napomenuti da smo u našoj studiji, pored podjela prema vrste djelatnosti, napravili podjelu organizacija i po obliku vlasništva. Međutim, prisustvo transformacionih, transakcionih i pasivnih/izbjegavajućih oblika rukovođenja se ne razlikuje značajno ni kada se posmatraju kroz prizmu privatnog odnosno javnog vlasništva organizacija iz kojih su dolazili ispitanici (tabela 4 i 5).

Tabela 4. Deskriptivna statistika i analiza varijance transformacionog rukovođenja obzirom na porijeklo vlasništva organizacija

Stil rukovođenja	**Porijeklo vlasništva**	N	M	S D	Suma kvadrata	df	Prosječna suma kvadrata	F	p
Transformacioni stil rukovodjenja	Privatno vlasnistvo	99	3.03	0.37	.188	1	.188	1.368	.244
	Javno vlasnistvo	50	3.11	0.38					
	Ukupno	149	3.06	0.37					
Individualizovani uticaj-atribuirani	Privatno vlasnistvo	99	2.89	0.56	.107	1	.107	.312	.578
	Javno vlasnistvo	50	2.94	0.63					
	Ukupno	149	2.91	0.58					
Individualizovani uticaj-ponašajni	Privatno vlasnistvo	99	2.96	0.51	.163	1	.163	.661	.418
	Javno vlasnistvo	50	3.03	0.47					
	Ukupno	149	2.98	0.50					
Inspirativna motivacija	Privatno vlasnistvo	99	3.28	0.54	.011	1	.011	.040	.842
	Javno vlasnistvo	50	3.30	0.46					
	Ukupno	149	3.29	0.51					
Intelektualna stimulacija	Privatno vlasnistvo	99	3.18	0.46	.198	1	.198	.840	.361
	Javno vlasnistvo	50	3.25	0.53					
	Ukupno	149	3.20	0.49					
Individualizovana briga	Privatno vlasnistvo	99	2.85	0.48	.793	1	.793	2.823	.095
	Javno vlasnistvo	50	3.00	0.61					
	Ukupno	149	2.90	0.53					

Tabela 5. Deskriptivna statistika i analiza varijance transakcionog i pasivnog/ izbjegavajućeg rukovođenja obzirom na porijeklo vlasništva organizacija

Stil rukovođenja	**Porijeklo vlasništva**	N	M	S D	Suma kvadrata	df	Prosječna suma kvadrata	F	p
Transakcioni stil rukovodjenja	Privatno vlasnistvo	99	3.22	0.46	.045	1	.045	.231	.632
	Javno vlasnistvo	50	3.26	0.40					
	Ukupno	149	3.23	0.44					
Situaciono nagrađivanje	Privatno vlasnistvo	99	3.32	0.47	.659	1	.659	3.209	.075
	Javno vlasnistvo	50	3.47	0.42					
	Ukupno	149	3.37	0.46					
Menadžment putem izuzetaka-aktivni	Privatno vlasnistvo	99	3.11	0.59	.152	1	.152	.474	.492
	Javno vlasnistvo	50	3.05	0.53					
	Ukupno	149	3.09	0.57					
Pasivni/ izbjegavajući stil rukovodjenja	Privatno vlasnistvo	99	1.23	0.66	.100	1	.100	.249	.618
	Javno vlasnistvo	50	1.29	0.58					
	Ukupno	149	1.25	0.63					
Menadžment putem izuzetaka-pasivni	Privatno vlasnistvo	99	1.52	0.67	.563	1	.563	1.238	.268
	Javno vlasnistvo	50	1.65	0.69					
	Ukupno	149	1.56	0.67					
Laissez-faire	Privatno vlasnistvo	99	0.94	0.84	.014	1	.014	.022	.881
	Javno vlasnistvo	50	0.92	0.71					
	Ukupno	149	0.94	0.79					

Prema tome, menadžeri u privatnim organizacijama ispoljavaju one oblike rukovodnog ponašanja u sličnim obimima koje možemo opaziti i kod menadžera u javnim organizacijama, te se u tom pogledu ne razlikuju značajno.

Već smo navodili da je već Bass (1985 prema Lowe i sar. 1996) pretpostavio da postoji veća vjerovatnoća da se tranformacijsko rukovođenje razvije u onim organizacijama koje funkcionišu u manje strogim okolnostima (organizacije u privatnom vlasništvu), nasuprot organizacija koje su uređene i (ujedno) opterećene mnoštvom propisa, tj. koje su više birokratizirane (organizacije u javnom vlasništvu).

Rezultati tako formulisanih istraživanje su u najmanju ruku izvan Bassovih očekivanja i često su kontradiktorni, gdje postoji nekoliko studija čiji zaključci nisu u skladu sa Bassovim pretpostavkama (Atwater i Wright, 1996; Lowe i sar., 1996; Wright i Pandey 2010).

Nalazi navedenih studija sugerišu da menadžeri iz organizacija koje su u javnom vlasništvu češće pokazuju više nivoe transformacionog oblika rukovodnog po-

našanja (Lowe i sar., 1996), podređeni ih percipiraju kao više inspirativne rukovodioce (Atwater i Wright, 1996).

Rezultati našeg istraživanja takođe ne podupiru Bassove pretpostavke, pa za naš uzorak možemo reći da menadžeri iz organizacija u privatnom vlasništvu ispoljavaju one oblike rukovodnog ponašanja u sličnim obimima (razlike nisu statistički značajne) koje možemo opaziti i kod menadžera u javnim organizacijama.

Uzevši u obzir iznesene činjenice, kao i podatak da u ispitanom uzorku nema značajnih razlika u pogledu ispoljavanja oblika rukovođenja (obzirom na vrstu djelatnosti i porijeklo vlasništva), možemo reći da se nalazi ovog istraživanju uklapaju u nedosljednu sliku odnosa radne okoline i prisutnih oblika rukovodnog ponašanja.

Odsustvo značajnih razlika u prisustvu različitih oblika rukovodnog ponašanja obzirom na vrstu djelatnosti kao i na porijeklo vlasništva organizacija možda govori o većoj sličnosti tih organizacionih konteksta nego što se obično vjeruje.

Interpretativni okvir dobijenog rezultata ove studije možemo izgraditi na osnovu razmatranja osnovne postavke okolišno-indukovanog modela te uzimajući u obzir najvažnije zaključke studije Wrighta i Pandeya (2010). Dakle, relevantni okolinski faktori kao što su postojanost radne okoline, okolinska nesigurnost i postojeći modeli transformacionog rukovođenja unutar organizacija iz kojih su dolazili ispitanici su rezultovali manje-više ujednačenom iskazivanju kao transformacionih tako i ostalih oblika rukovođenja.

Iako teorijske pretpostavke (npr. Bass, 1985 prema Bass, 1990) predviđaju da će manja birokratičnost kao i okrenutost tržištu, kod menadžera iz privatnog sektora rezultovati značajnijim učešćem transformacijskih oblika vođstva, u našem slučaju se to nije dogodilo.

Usudićemo se finalizirati objašnjenje dobijenog rezultata na sljedeći način. Radne okoline posmatrano kroz postojanost radne okoline, okolinsku nesigurnost i postojeće modele transformacionog rukovođenja, kod ispitanika iz sektora trgovine i usluga (privatno vlasništvo) su vjerovatno više slične radnoj okolini rukovodilaca iz sektora obrazovanja (javno vlasništvo) nego što je očekivano.

Na postojanost radne okoline, kao i na okolinsku nesigurnost organizacija u privatnom vlasništvu (trgovina i usluge) u dobroj mjeri utiče kako sama dinamika svojstvena tim djelatnostima, tako i stalne tržišne promjene, čineći je manje sigurnom i postojanom. S druge strane, za obrazovnu djelatnost možemo reći da je okolinska postojanost kao i (ne)sigurnost uslovljena djelovanjem nekoliko faktora.

Jedan od tih faktora je i sam način biranja direktora škola, gdje (barem na području Tuzlanskog kantona iz kojeg i dolazi većina ispitanika) roditelji direktno biraju direktore škola, koji, s druge strane, treba da svojim radom opravdaju ukazano povjerenje. Nepostojanje personalne figure (jer je za to nadležan Pedagoški zavod) koji bi predstavljala supervizora samom direktoru, trend smanjenja broja upisanih učenika, te postojanje mogućnosti upravljanja školskim budžetima (kao moguća kontrola nagrada) su takođe faktori koji radnu okolinu rukovodilaca u obrazovanju čine manje birokratskom od očekivane, te manje postojanom i predvidljivom.

Zaključak

Analizirajući okolinske faktore na ovakav način jasnije možemo uvidjeti da su (u suprotnosti od očekivanih) radne okoline iz kojih dolaze ispitanici više slične jedne drugima (posmatrano kroz faktore postojanosti i sigurnosti) te stoga i ne predstavljaju relevantan faktor koji bi mogao ostvariti nužan uticaj za formiranje specifičnog oblika rukovodnog ponašanja.

Dakle, za ispitani uzorak rukovodilaca, obzirom na vrstu djelatnosti iz kojih dolaze, možemo reći da organizacioni kontekst ne igra značajnu ulogu u ispoljavanju određenog stila rukovođenja.

Literatura

1. Atwater, L. E. i Wright, W. J. (1996). Power and transformational and transactional leadership in public and private organizations. *International Journal of Public Administration*. 19 (6), 963–989.
2. Avolio, B. J. (2004). Transformational and Transactional Leadership. U *Encyclopedia of Leadership*. SAGE Publications.
3. Azeem. M. A. (2005). Effectiveness of Managers: A Study of Public and Private Sector Organizations. *Global Business Review*. 6 (41).
4. Bass, B. M. (1990). *Bass and Stogdill's handbook of leadership: Theory, research, and applications* (3rd ed.). New York: Free Press.
5. Bass, B. (1998). *Transformational leadership: Industry, military, and educational impact*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
6. Bass, B. M. & Avolio, B. J. (2004). *Multifactor Leadership Questionnaire, Manual and Sample Set*. Menlo Park. Mind Garden Inc.
7. Bass, B. M. & Bass, R. (2008). *The Bass Handbook of Leadership – Theory, Research & Managerial Aplications*. New York. The Free Press.
8. Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1993).Transformational leadership:A response to critiques. U *Leadership theory and research:Perspectives and direction.* Chemers, M. M. & Ayman, R. (ur.) San Diego. Academic Press.
9. Beugré, C. D., Acar, W. & Braun, W. (2006). Transformational leadership in organizations: an environment-induced model. *International Journal of Manpower*. 27 (1), 52–62.
10. Fajgelj, S. (2003). *Psihometrija-metod i teorija psihološkog mjerenja*. Beograd. Centar za primenjenu psihologiju.
11. Germošek, S. Č. i Jerneić, Ž. (2003). Transformacijsko i transakcijsko vodstvo:povezanost sa osobinama ličnosti. *Suvremena psihologija.* 6 (1), 7–32.
12. Lowe, K. B., Kroeck, K. G. & Sivasumbramainam, N. (1996). Effectiveness Corelates of Transfomational and Transactional leadership:A Meta-analytic review of the MLQ literature. *Leadership Quarterly*. 7 (3), 385–425.
13. Northouse, P. G. (2008). *Liderstvo: teorija i praksa*. Beograd. Data status.

14. Wright, B.E. &Pandey, S.K. (2010). Transformational Leadership in the Public Sector: Does Structure Matter? *Journal of Public Administration Research and Theory.* 20 (1), 75–89.
15. Yukl, G. (2008). *Rukovođenje u organizacijama*. Jastrebarsko. Naklada Slap.

Elvis Vardo, Miroslav Gavrić

TYPES OF ORGANIZATION AND MANAGEMENT STYLES

Summary

It can be seen inconsistency of the results achieved in previous studies conducted on relations within the organizational contexts (in which managers operate) and manifestation of the respective management styles. This fact has prompted us to start with the assumption that the organizational context will not be a significant factor distinguishing the presence of identified management styles. The research was conducted on the sample of 149 managers (lower and medium level) from Bosnia and Herzegovina (53% male, 47% female) coming from area of services, trade and education, using MLQ 5X Questioner for surveying management styles. Results of the survey indicate that managers express flat rate of different types of managerial behavior (styles as well as management components), assessed by MLQ regardless of the type of organization they deal with.

Key words: managers, types of organization, management styles

Годишњак за психологију Vol. 10, No 12, 2013 стр. 103–118

Džanan Berberović
Kazneno-popravni zavod poluotvorenog tipa Tuzla, BiH

UDK 159.922.1
Originalni naučni rad
Primljen: 26. 3. 2013.

RAZLIKE U SEKSUALNOJ KOMPULZIVNOSTI, DEPRESIVNOSTI I ANKSIOZNOSTI IZMEĐU NEHETEROSEKSUALNIH ŽENA I MUŠKARACA

Apstrakt

Rad ispituje polne razlike u niovima seksualne kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti kod neheteroseksualnih (biseksualnih i homoseksualnih) studenata. Istraživanjem je obuhvaćeno 119 studenata iz Srbije i BiH koji su odredili svoju seksualnu orijentaciju kao biseksualnu (N = 76, $N_ž$ = 46; N_m = 30) ili homoseksualnu (N = 43; $N_ž$ = 19, N_m = 24). Seksualna kompulzivnost merena je Skalom seksualne kompulzivnosti (SSK), depresivnost Bekovim inventarom depresije (BDI), a anksioznost Spilbergerovim inventarom anksioznosti kao crte (STAI-T). Dvofaktorska ANOVA je pokazala postojanje polnih razlika u nivou seksualne kompulzivnosti F (1, 115) = 24.963, p = .000, ali ne i u depresivnosti i anksioznosti. Neheteroseksualna orijentacija se, posmatrana zasebno, nije pokazala značajnim faktorom ni u jednom od ispitanih psihopatoloških fenomena. Biseksualni muškarci postižu značajno više nivoe seksualne kompulzivnosti (M = 22.67; SD = 9.345) od biseksualnih žena (M = 17.827, SD = 8.232), t = 2.354, df = 74, p < .05. Kod homoseksualnih žena nije identifikovan niti jedan klinički značajan slučaj seksualne kompulzivnosti, dok je među homoseksualcima prevalencija iste značajno veća, χ^2 = 9.148; df = 1, p < .05. Raspravlja se o rezultatima, zaključcima, ograničenjima istraživanja, kao i preporukama za buduća istraživanja.

Ključne reči: Seksualna kompulzivnost, depresivnost, anksioznost, seksualna orijentacija

Uvod

U savremenoj literaturi se teorije o seksualnoj orijentaciji dele na dve grupe: esencijalističke i konstruktivističke. Dok esencijalisti smatraju da se neheteroseksualni ljudi od heteroseksualnih razlikuju u biološkim ili razvojnim procesima, konstruktivisti su mišljenja da je seksualna orijentacija više pitanje socijalnih uloga koje se različito determinišu u različitim kulturama i u različito vreme. (Caroll, 2007). Čini se ipak, da se seksualna orijentacija najbolje određuje kao kombinacija genetičkih, bioloških i socijalnih uticaja (Caroll, 2007). Neheteroseksualna orijentacija odnosi se na osobe koje imaju jače seksualno uzbuđenje prema vlastitom (homoseksualna) ili prema oba pola (biseksualna). Ako osobu privlači njoj suprotan pol, kategoriše se kao heteroseksualna, ako je privlače oba pola kao biseksualna, a ako je privlači njen vlastiti pol, onda se kategoriše kao homoseksualna (Bailey i Zucker, 1995). Veoma je

teško identifikovati neheteroseksualne ljude, što znači da je isto tako teško meriti njihovo zdravlje (Solarz, 1999). Diskriminacija koja se vezuje za seksualnu orijentaciju utiče na blagostanje neheteroseksualnih osoba (Harcourt, 2006; Safren i Heimberg, 1999), zbog čega se neheteroseksualni pojedinci mogu osećati više depresivnima i suicidalnima (Abelson i sar., 2006). U brojnim istraživanjima (Biernbaum i Ruscio, 2004; Cochran i sar., 2007; Ferguson i sar., 1999; Mays i Cochran, 2001; Meyer, 1995; Safren i Heimberg, 1999; Savin-Williams, 1994) pronađen je visok nivo stresa kod nehteroseksualne populacije, uključujući anksioznost, depresivno raspoloženje pa čak i suicidalne ideacije. Neheteroseksualni muškarci su skloniji preuzimanju seksualnih rizika i suicidalnim tendencijama, te su ove dve varijable značajno povezane (Abelson i sar, 2006). Hurwich i Cristopher (2000) su pronašli da se homoseksualni i heteroseksualni muškarci međusobno razlikuju samo u anksioznosti, ali ne i u depresivnosti. Biseksualni muškarci su bliži homoseksualnima po depresivnosti i suicidalnosti i značajno se obe grupe razlikuju od heteroseksualnih muškaraca u ovim psihopatološkim crtama (Abelson i sar., 2006). Međutim, postoje istraživanja u kojima stres povezan sa seksualnom orijentacijom nije objasnio visoke nivoe emocionalnog stresa neheteroseksualnih ljudi (npr. Rosario i sar., 2002).

U srbijanskom i bosanskohercegovačkom društvu, heteroseksualnost je pozitivno vrednovana i potkrepljena, dok se neheteroseksualne preference i orijentacije negativno potkrepljuju. Međutim, to nije samo slučaj sa ekonomski slabije razvijenim zemljama, nego se na takvu situaciju može naići i u veoma razvijenim i reprezentativno visoko demokratskim zemljama, kao što su SAD (Peterson i Gerrity, 2006; Wells i Hansen, 2003). Dodatnu poteškoću predstavljaju i skupine socio-kulturnih manjina koje su već u riziku da budu stigmatizovane, a neheteroseksualna orijentacija kod pripadnika tih manjina može predstavljati dodatni rizik za etiketiranje (Barney, 2003). Kulturni stereotipi podržavaju gledište da su homoseksualci feminini, a homoseksualke maskuline (Lippa i Tan, 2001), što biseksualno orijentisane stavlja u još nepovoljniji položaj (Yost i Thomas, 2012), jer se razvija binegativitet koji se sastoji od verovanja da su biseksualne osobe zbunjene svojom seksualnošću, da su nezrele i da su zapravo homoseksualne orijentacije (Rust, 2002). S druge strane, kako biseksualne osobe imaju potrebu kako za ženama tako i za muškarcima, to se onda na njih gleda kao na nemonogamne i prema tome sklone prosmiskuitetnom seksualnom ponašanju (Rust, 2002; Spalding i Peplau, 1997; Yost i Thomas, 2012). Najviše se osuđuju ponašanja koja se protive rodnim i polnim stereotipima tokom adolescencije (Bos i sar., 2012). Tada rodne i polne razlike dobijaju na svom značaju, te postaju važne za objašnjenja i razumevanja razlika u prihvaćanju neheteroseksualnosti u drugim kulturama (Bos i sar., 2012). Oni članovi društva koji se osećaju kao "rodno nekonformistični" imaju niže samopoštovanje, nižu socijalnu kompetenciju i slabije vršnjačko prihvaćanje, kao i veće eksternalizujuće i internalizujuće probleme u poređenju s onima koji se osećaju kao "rodno tipični" odnosno konformistični svom rodu (DiDonato i Berenbaum, 2011, 2012). Muškarci i žene se uglavnom prepoznaju preko svojih fizioloških atributa – pol, hromosomi, genitalije (Wiseman i Davidson, 2012), dok se "rod" odnosi na socijalna i kulturalna očekivanja kako se žene i muškarci trebaju ponašati, misliti i kako ih drugi treba da tretiraju (Diamond,

2002). Konflikt je očit kada postoji nesklad između pola i rodnih identiteta i izražavanja (Wiseman i Davidson, 2012). Lippa (2008) smatra da biološki i sociokulturni faktori mogu doprinositi polnim i razlikama u seksualnoj orijentaciji u nekim crtama ličnosti. Istraživači ukazuju na konzistentnost polnih i razlika u seksualnoj orijentaciji u rodno orijentisanim interesima u zapadnim i nezapadnim kulturama (Zheng i sar., 2011). Sam koncept „roda“ mogao bi biti problematičan baš kao i koncept femininosti i maskulinosti, jer se definiše prema terminima i obrascima stavova, crta ličnosti, dispozicija i ponašanja koji su „tipični“ za biološke žene i muškarce (Sandfort, 2005).

Neotkrivanje neheteroseksualne orijentacije je još jedan rizični faktor za razvoj depresije (Ullrich i sar., 2003). Neheteroseksualne žene su sklonije depresivnosti od heteroseksualnih, ali neheteroseksualni muškarci se ne razlikuju od heteroseksualnih u zavisnosti ili zloupotrebi psihoaktivnih supstanci, dok približno jednak procenat neheteroseksualnih žena i muškaraca pokušava izvršiti suicid (Cochran i sar., 2007). Međutim, postoje istraživanja koja nisu pronašla razlike između heteroseksualnih i neheteroseksualnih žena u depresiji (Cochran i Mays, 1999; Hughes et al., 1997) i anksioznosti (Cochran i Mays, 1999). Koh i Ross (2006) ukazuju na činjenicu da su homoseksualne žene sklonije da idu na psihoterapiju zbog depresije u odnosu na biseksualne i heteroseksualne žene.

Stavovi prema ljudima različite neheteroseksualne orijentacije (biseksualne i homoseksualne) takođe predstavljaju relevantan faktor u analizi polnih razlika u ispoljavanju psihopatoloških pojava. Tako na primer, žene jednako prihvaćaju biseksualce oba pola, dok muškarci prihvaćaju bolje biseksualne žene nego biseksualne muškarce, što se donekle objašnjava erotizacijom istopolnih seksualnih odnosa u ženskoj seksualnosti među muškarcima (Louderback i Whitley, 1997; Reiss, 1986; Yost i Thomas, 2012). Pozitivniji stavovi prema neheteroseksualnim ženama i muškarcima su dokumentovani u prijašnjim i savremenim istraživanjima (Eliason, 1997; Herek, 2002; Yost i Thomas, 2012). Evidentno je postojanje polnih i rodnih razlika koje utiču na iskustva i živote neheteroseksualnih ljudi (Smiler, 2004).

Seksualno rizična ponašanja su više istraživana kod neheteroseksualnih muškaraca, nego kod žena, čime se implicira postojanje veće sklonosti neheteroseksualnih muškaraca da se izlože većim seksualnim rizicima, nego što to čine žene neheteroseksualne orijentacije. Postoje autori koji ukazuju na krucijalnu ulogu samopoštovanja u razumevanju seksualno rizičnog ponašanja (npr. Stokes i Peterson, 1998), ali drugi (Rosario i sar., 2006) sugerišu da se radi o indirektnoj vezi, jer je samopoštovanje povezano s pitanjima mentalnog zdravlja uopšte. Krucijalni rizični faktor bi stoga mogao biti upravo psihološki stres koji se reflektuje kroz visok nivo negativnog afekta i psihjatrijskih oboljenja kod neheteroseksualnih ljudi, a anksioznost se pokazuje povezanom sa sklonošću ka seksualnim odnosima s brojnim partnerima (Rosario i sar., 2006). Hughes (2006) navodi da istraživanja uglavnom naglašavaju negativne aspekte životnih stilova neheteroseksualnih osoba, kao što su: polno prenosive bolesti, promiskuitetno seksualno ponašanje, slabije mentalno zdravlje u odnosu na heteroseksualne osobe, iskustva zlostavljanja, itd. Istraživanje polnih razlika u seksualnoj kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti među neheteroseksualnim

studentima ne naglašava da se ove ne javljaju ili da se javljaju u manjoj ili većoj meri kod neheteroseksualnih osoba, nego samo nastoji odgovoriti na pitanje razlikuju li se žene i muškarci biseksualne i homoseksualne orijentacije među sobom u nivoima ovih psihopatoloških pojava. Treba međutim spomenuti da neheteroseksualni ljudi mogu patiti od ozbiljnih psihičkih poremećaja isto kao i drugi ljudi (heteroseksualne orijentacije), što znači da je mentalno zdravlje nezavisno od seksualne orijentacije (Gelé i sar., 2012).

Istraživanja prilično oskudevaju u ispitivanju polnih i/ili rodnih razlika neheteroseksualnih osoba u pojavi psihopatoloških fenomena, verovatno iz razloga što se apriorno pretpostavlja da razlika neće biti, jer žene i muškarci pripadaju istoj populaciji (neheteroseksualnoj). Međutim, nekolicina istraživanja je radila na ispitivanju polnih razlika uglavnom homoseksualnih osoba u prisustvu i ispoljavanju seksualno rizičnih ponašanja i mentalnih poremećaja. Iz nekih istraživanja (npr. Missildine i sar., 2005) može se zaključiti da su polne razlike u homoseksualnim populacijama drugačije od onih koje se sreću u heteroseksualnim populacijama. Tako su homoseksualci skloniji ne samo seksualnoj kompulzivnosti, nego i opsednutosti romantikom u poređenju sa homoseksualkama, što nije slučaj kod heteroseksualnih osoba (Missildine et al., 2005). Među homoseksualcima postoje i takve seksualno kompulzivne skupine koje imaju nameru da dobiju HIV, pa se upuštaju u brojna seksualno rizična ponašanja kako bi taj cilj i ostvarili (Moskowitz i Roloff, 2007). Istraživanja uglavnom potvrđuju polne razlike u seksualnoj kompulzivnosti "u korist" muškaraca (Benotsch i sar., 2001; Berberović, 2012; Berberović i Jerković, 2012; Garos i Stock, 1998; Missildine i sar., 2005; Reece i sar., 2001). Osobe s višim nivoima seksualne kompulzivnosti sklonije su da budu i neheteroseksualne orijentacije (Berberovic i sar., 2012; Dew i Chaney, 2005), barem kad je reč o muškoj populaciji. Neheteroseksualno orijentisani studenti pokazuju višu prevalencu, kao i više nivoe seksualne kompulzivnosti nego heteroseksualno orijentisani (Berberović, 2012; Berberović i Jerković, 2012; Berberovic i sar., 2012). U skladu s tim pred ovo istraživanje se postavio cilj da se ispita eventualno postojanje razlika između neheteroseksualno (biseksualno i homoseksualno) orijentisanih mladih žena i muškaraca (studentica i studenata) u nivou seksualne kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti. Osnovna pretpostavka (nulta hipoteza) od koje se polazi jeste da nema razlika u nivoima seksualne kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti između neheteroseksualno orijentisanih žena i muškaraca.

Metod

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 1711 studenata iz Srbije i Bosne i Hercegovine, od čega se ukupno 1679 njih izjasnilo o svojoj seksualnoj orijentaciji. Od tog broja, ukupno je identifikovano 119 studenata neheteroseksualne orijentacije i to N = 76 onih koji svoju seksualnu orijentaciju određuju kao biseksualnu ($N_ž$ = 46; N_m = 30) i N = 43 onih koji svoju seksualnu orijentaciju određuju kao homoseksualnu ($N_ž$ = 19, N_m = 24). Uzorak su činili mladi iz Srbije i Bosne i Hercegovine koji su

uključeni u proces visokog obrazovanja na Univerzitetu u Beogradu i Novom Sadu (u Srbiji), te na Univerzitetu u Sarajevu i Tuzli (u BiH), a koji su dali svoj dobrovoljni pristanak za učestvovanje u istraživanju. Istraživanje je sprovedeno tokom letnjeg semestra 2010/2011.godine na pomenuta četiri univerziteta.

Učesnici istraživanja klasifikovani su prema samoodređenju seksualne orijentacije u grupu biseksualnih i grupu homoseksualnih. Dvofaktorska analiza varijanse je sprovedena kako bi se ispitao utical pola i neheteroseksualne orijentacije na nivo seksualne kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti između žena i muškaraca neheteroseksualne orijentacije.

Seksualna kompulzivnost je merena Skalom seksualne kompulzivnosti (SSK, Kalichman i Rompa, 1995) koja se sastoji od deset stavki koje se ocenjuju na četverostepenoj Likertovoj skali, pa je prema tome minimalan skor 10, a maksimalan 40. Kao *cut off* skor za klinički značajan nivo seksualne kompulzivnosti korišćen je rezultat koji se nalazi dve standardne devijacije iznad prosečnog skora celog uzorka (N = 1711). Istraživanjem metrijskih karakteristika, dobijena je ne samo prihvatljiva interna konzistentnost ($\alpha = .79$), nego i prihvatljivi nivoi konstruktne i kriterijumske validnosti (McBdride i sar., 2008). U ovom istraživanju je interna konzistentnost skale takođe bila visoka i iznosila je $\alpha = .943$.

Beckov inventar depresije (BDI, Beck, 1961) je korišćen za merenje nivoa depresivnosti kod neheteroseksualnih studenata. Inventar se sastoji od 21 stavke, koje procenjuju ozbiljnost depresije kod adolescenata i odraslih. Svaka stavka se sastoji od 4 nivoa odgovora koji se boduju od 0 (bez depresivnog simptoma) do 4 (veliko prisustvo depresivnog simptoma). Ozbiljnost depresije interpretira se na sledeći način: skor do 9 ukazuje na minimalnu, od 10 do 16 blagu, od 17 do 29 umerenu i preko 30 ozbiljnu depresiju (Beck, 1961; Beck i sar., 1988). Skala ima dobru internu konzistenciju kako kod nekliničke, tako i kod kliničke populacije (Beck i sar., 1988), dok je u ovom istraživanju interna konzistentnost inventara iznosila $\alpha = .885$.

Spielbergerov upitnik anksioznosti kao osobine (STAI-T, Spielberger i sar., 1999) korišćen je za merenje nivoa anksioznosti neheteroseksualnih studenata. Upitnik se sastoji od 20 pitanja na koja se odgovara na četverostepenoj skali od 1 – gotovo nikad, do 4 – gotovo uvek. Skorovi se kreću od 20 do 80, pa viši skorovi ukazuju na više nivoe anksioznosti. Istraživanje metrijskih karakteristika testa ukazalo je na dobru test-retest pouzdanost, kao i konvergentnu validnost inventara za istraživačke svrhe (Tilton, 2008). U ovom istraživanju, interna konzistentnost je bila takođe visoka, i iznosila je $\alpha = .864$; što je u skladu s nalazima i drugih istraživanja (Spielberger i sar., 1999; Tilton, 2008).

Pol i neheteroseksualna orijentacija predstavljale su nezavisne i kategorijalne varijable u ovom istraživanju, dok su zavisne i kontinuirane varijable bili skorovi na seksualnoj kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti.

Rezultati

Sprovedena je dvofaktorska ANOVA kako bi se ispitao uticaj pola i neheteroseksualne orijentacije na nivo seksualne kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti kod studenata (žena i muškaraca) biseksualne i homoseksualne orijentacije. Učesnici su dakle podeljeni u dve grupe neheteroseksualne orijentacije: biseksualno orijentisani i homoseksualno orijentisani. Prosečni skorovi i standardne devijacije na seksualnoj kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti, prikazani su u Tabeli 1, dok su u Tabeli 2 prikazani rezultati analize varijanse.

Tabela 1: Skorovi na seksualnoj kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti neheteroseksualnih žena i muškaraca

Seksualna orijentacija	Psihopatologija	pol	N	M	SD
Biseksualna	Seksualna kompulzivnost	Muški	30	22.67*	9.345
		Ženski	46	17.87*	8.232
	Depresivnost	Muški	30	10.00	9.656
		Ženski	46	12.74	10.500
	Anksioznost	Muški	30	56.73	8.229
		Ženski	46	54.78	10.852
Homoseksualna	Seksualna kompulzivnost	Muški	24	26.21**	12.244
		Ženski	19	13.53**	4.671
	Depresivnost	Muški	24	16.54	11.534
		Ženski	19	13.26	11.822
	Anksioznost	Muški	24	53.13	11.242
		ženski	19	51.32	9.534

** p< .01, * p< 05

Tabela 2: Dvofaktorska ANOVA: kategorijalne varijable: pol i (nehetero)seksualna orijentacija; kontinuirane varijable: seksualna kompulzivnost, depresivnost, anksioznost

Izvor	Suma kvadrata	df	MS	F	Sig.	Parc. η^2
Korigovani model	2142.883	3	714.294	8.718	.000	.185
Intercept	43137.067	1	43137.067	526.476	.000	.821
Pol	2045.378	1	2045.378	24.963	.000	.178
Seks.orijentacija	4.302	1	4.302	.053	.819	.000
Pol*seks.orijentacija	416.226	1	416.226	5.080	.026	.042
Greška	9422.579	115	81.935			
Ukupno	59486.000	119				
Ukupno korig.	11565.462	118				

Interakcija pola i neheteroseksualne orijentacije nije bila značajna ($p < .01$) u nivoima seksualne kompulzivnosti, $F (1, 115) = 5.08$, $p = .026$, kao ni u depresivnosti, $F (1, 115) = 2.106$, $p = .149$, ni u anksioznosti, $F (1, 115) = .001$, $p = .971$. Zaseban uticaj pola na nivo seksualne kompulzivnosti je bio značajan, $F (1, 115) = 24.963$, $p = .000$, te je ovaj uticaj bio visok (parcijalni eta kvadrat = .178), ali zaseban uticaj pola nije bio značajan za nivo depresivnosti, $F (1,115) = .017$, $p = .897$, kao ni

za nivo anksioznosti, F (1, 115) = .922, p = .339. Zaseban uticaj neheteroseksualne orijentacije nije se pokazao značajnim kako za nivo seksualne kompulzivnosti, F (1,115) = .053, p = .819; tako ni za nivo depresivnosti, F (1, 115) = 2.903, p = .091; ni za nivo anksioznosti, F (1, 115) = .001, p = .971.

Što se tiče prevalence seksualne kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti, jedina značajna razlika u prevalenci između žena i muškaraca pronađena je u seksualnoj kompulzivnosti i to za subuzorak homoseksualno orijentisanih, $\chi^2 = 9.418$, df = 1, p = .002. Ovi rezultati su prikazani u Tabeli 3.

Homoseksualni muškarci pokazuju najvišu prevalencu seksualne kompulzivnosti (45%), dok nisu zabeleženi klinički značajni nivoi seksualne kompulzivnosti među homoseksualnim ženama. Nije bilo značajne razlike u prevalenci seksualne kompulzivnosti između biseksualnih žena i muškaraca, iako biseksualni muškarci pokazuju značajno više nivoe seksualne kompulzivnosti u odnosu na biseksualne žene, što je moguće videti iz Tabele 1 (t = 2.354, df = 74, p < .05).

Tabela 3: Prevalencija seksualne kompulzivnosti kod neheteroseksualnih studenata

Seksualna Orijentacija	pol	Seksualno nekompulzivni	Seksualno kompulzivni	Ukupno
Biseksualna	Muški	23 (76.7%)	7 (23.3%)	30 (100%)
	Ženski	40 (87%)	6 (13.0%)	46 (100%)
	(ukupno)	63 (82.9%)	13 (17.1%)	76 (100%)
Homoseksualna	Muški	13 (54.2%)	11(45.8%)**	24 (100%)
	Ženski	19 (100%)	0(0%)**	19 (100%)
	(ukupno)	32 (74.4%)	11 (25.6%)	43 (100%)

** p < .01

Povezanost seksualne kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti prikazana je u Tabeli 4, gde su predstavljene produkt-moment korelacije između tri psihopatološka fenomena kod biseksualnih i homoseksualnih žena i muškaraca.

Tabela 4: Povezanost seksualne kompulzivnosti, depresivnosti i anksioznosti kod neheteroseksualnih žena i muškaraca

Pol	Seksualna or.	Psihopat.	Seks.komp.	Depresiv.	Anks.
Muški	Biseksualna	Seks.komp.	1.00	.520**	.206
		Depresivsnost	.520**	1.00	-.168
		Anksioznost	.206	-.168	1.00
	Homoseksualna	Seks.komp.	1.00	.577**	-.443*
		Depresivnost	.577**	1.00	-.627**
		Anksioznost	-.443*	-.627**	1.00
Ženski	Biseksualna	Seks.komp.	1.00	.130	-.069
		Depresivnost	.130	1.00	-.736**
		Anksioznost	-.069	-.736**	1.00
	Homoseksualna	Seks.komp.	1.00	.070	.122
		Depresivnost	.070	1.00	-.553*
		Anksioznost	.122	-.553*	1.00

** p < .01; * p < .05

Posmatrajući grupe različitih seksualnih orijentacija u celini, seksualna kompulzivnost je pozitivno i značajno bila povezana s depresivnošću kod homoseksualno ($r = .424$, $p < .01$) i biseksualno orijentisanih studenata ($r = .238$, $p < .05$), dok su niske i neznačajne korelacije pronađene između seksualne kompulzivnosti i anksioznosti kod biseksualnih ($r = .053$) i homoseksualnih studenata ($r = - .211$). Značajne, ali negativne korelacije pronađene su između depresivnosti i anksioznosti kako kod biseksualnih ($r = -.563$, $p < .05$) tako i kod homoseksualnih studenata ($r = -.574$, $p < .01$). Međutim, kada se gleda u kontekstu polnih razlika, onda je evidentno iz tabele, da je seksualna kompulzivnost umereno i značajno povezana s depresivnošću samo kod biseksualnih ($r = 520$, $p < .01$) i homoseksualnih muškaraca ($r = .577$, $p < .01$), dok to kod žena nije bio slučaj, kako kod onih biseksualne ($r = .130$), tako ni onih homoseksualne orijentacije ($r = .070$). Seksualna kompulzivnost je bila u negativnoj korelaciji s anksioznošću, ali značajno samo kod homoseksualnih muškaraca ($r = -.443$, $p < .05$), dok je kod biseksualnih muškaraca bila pozitivno i neznačajno povezana ($r = .206$), kao i kod homoseksualnih žena ($r = .122$). Anksioznost i depresivnost su bile u negativnoj korelaciji kako kod homoseksualnih žena ($r = -.553$, $p < .05$), homoseksualnih muškaraca ($r = -.627$, $p < .01$), te kod biseksualnih žena ($r = -.736$, $p < .01$), dok su ove dve psihopatološke pojave kod biseksualnih muškaraca bile u niskoj i neznačajnoj povezanosti ($r = -.168$).

Diskusija

Rezultati ovog istraživanja ukazali su na jedinu značajnu razliku između žena i muškaraca neheteroseksualne orijentacije u nivoima seksualne kompulzivnosti, dok polnih razlika nije bilo u nivoima depresivnosti i anksioznosti, ali su se određene polne razlike pronašle u prevalenci seksualne kompulzivnosti, kao i u međusobnim povezanostima ispitivanih psihopatoloških fenomena. Razlike su najočitije između žena i muškaraca homoseksualne orijentacije. Treba imati u vidu da je uzorak na kojem su ispitivane ove razlike zaista mali, a jedno od ograničenja se krije i u tome što su učesnici u istraživanju klasifikovani prema vlastitom određenju seksualne orijentacije. Kako je u našem društvu neheteroseksualnost negativno potkrepljena, to ukazuje na postojanje diskriminativnih stavova prema ljudima neheteroseksualne orijentacije, a koja se pokazala kao relevantan faktor u mentalnom zdravlju neheteroseksualnih ljudi (Harcourt, 2006; Safren i Heimberg, 1999), usled čega se kod njih mogu javiti viši nivoi depresivnosti (Abelson i sar., 2006), što se u ovom istraživanju nije pokazalo, jer studenti neheteroseksualne orijentacije ne pokazuju znatno visoke nivoe depresivnosti, pa ni razlike između žena i muškaraca nisu bile značajne u nivovima ove psihopatološke pojave. Jedan od razloga ovakvih rezultata jeste što su u ovom istraživanju učesnici sami odredili svoju seksualnu orijentaciju, dok rizični faktor za razvoj depresivnosti više predstavlja neotkrivanje, odnosno skrivanje vlastite seksualne orijentacije (Ulrich i sar., 2003) nego njeno otkrivanje. Polne razlike se nisu otkrile ni u zastupljenosti depresivnosti i anksioznosti, ali stremljenja rezultata pokazuju da se na većim uzorcima mogu očekivati viši nivoi

depresije kod homoseksualnih muškaraca i biseksualnih žena. Na anksioznost i depresivnost neheteroseksualne populacije su ukazala brojna istraživanja (Biernbaum i Ruscio, 2004; Cocrhan i sar., 2007; Ferguson i sar., 1999; Mays i Cochran, 2001; Meyer, 1995; Safren i Heimberg 1999; Savin-Williams, 1994), ali nisu ispitivane polne razlike u depresivnosti i anksioznosti u tim istraživanjima. Uglavnom su istraživači poredili žene i muškarce heteroseksualne i neheteroseksualne orijentacije, gubeći tako iz vida važnost proučavanja razlika između neheteroseksualnih žena i muškaraca. Usled erotizacije istopolnih seksualnih veza između žena (Louderback i Whitley, 1997; Reiss, 1986; Yost i Thomas, 2012), čini se da se biseksualnost među ženama šire prihvaća, pa je i u ovom istraživanju veći broj žena nego muškaraca identifikovalo svoju neheteroseksualnu orijentaciju kao biseksualnu, dok je veći broj muškaraca nego žena svoju neheteroseksualnu orijentaciju identifikovalo kao homoseksualnu. Neheteroseksualna orijentacija nije se pokazala značajnim faktorom u ispitivanju polnih razlika u nivoima ispitivanih psihopatoloških fenomena, što je u skladu sa zaključkom jednog istraživanja da seksualna orijentacija ne utiče *eo ipso* na mentalno zdravlje (Gelé i sar., 2012), već se radi o uticaju socijalne sredine i percepcije članova društva, odnosno negativnog potkrepljivanja neheteroseksualne orijentacije (Peterson i Gerrity, 2006; Wells i Hansen, 2003), što dovodi do iskrivljenog shvaćanja da su ljudi neheteroseksualne orijentacije skloniji razvoju mentalnih obolenja od heteroseksualnih ljudi. Iako se polne razlike u anksioznosti i depresivnosti očekuju, barem kada su u pitanju heteroseksualni ljudi, to kod neheteroseksualnih ljudi nije slučaj. Naime, u ovom istraživanju je dobijeno da se žene i muškarci ne razlikuju u nivoima depresivnosti i anksioznosti, ali se razlikuju po tome kako su ove psihopatološke pojave međusobno kod njih povezane. Tako su sličnost u toj povezanosti pokazali homoseksualni muškarci s biseksualnim muškarcima u povezanosti seksualne kompulzivnosti s nivoima depresivnosti, ali ne i u anksioznosti (anksioznost je kod biseksualnih muškaraca bila pozitivna i neznačajno povezana sa seksualnom kompulzivnošću, dok je negativno i značajno bila povezana s istom kod homoseksualnih muškaraca). S druge strane, kod neheteroseksualnih žena je sasvim drugačija situacija i čini se da seksualna kompulzivnost zapravo kod njih ne predstavlja tako ozbiljan problem kao što je to slučaj sa neheteroseksualnim muškarcima. Naime, među neheteroseksualnim ženama je jedino značajna povezanost pronađena između depresivnosti i anksioznosti, dok seksualna kompulzivnost nije bila povezana ni s jednom od navedenih psihopatoloških pojava. Ovo se protivi nalazima dosadašnjih istraživanja u kojima su se depresivnost i anksioznost gotovo zajedno pronalazile kod neheteroseksualne populacije (npr. Biernbam i Ruscio, 2004; Cochran i sar., 2007). Dakle, u ovom istraživanju je dobijeno da što su biseksualne i homoseksualne žene depresivnije to su manje anksiozne i obratno, što je bio slučaj samo s homoseksualnim, ali ne i biseksualnim muškarcima. S druge strane, pozitivna i visoka povezanost između seksualne kompulzivnosti i depresivnosti kod neheteroseksualnih muškaraca (posebno kod onih homoseksualne orijentacije) vrlo je zanimljiv podatak koji se može objasniti time što se muškarci koji imaju seks s muškarcima nalaze isključivo u kontekstu anonimnosti i kako ne žele biti otkriveni, te se veze završavaju na jednom susretu, a nakon toga se traže novi seksualni partneri s kojima

se ponovo ostvaruje kratkotrajna veza, što vodi u promiskuitetno ponašanje koje je glavni rizični faktor za razvoj seksualne kompulzivnosti, kojoj su se homoseksualni muškarci pokazali sklonijima nego homoseksualne žene. Iako neka istraživanja ukazuju na sklonost homoseksualnih muškaraca da budu opsednuti ne samo seksom nego i romantikom (npr. Missildine i sar., 2005), to se u ovom istraživanju nije potvrdilo, te se čini da su homoseksualne žene sklonije intimnijim, dubljim emotivnim vezama, zbog čega se problem seksualne kompulzivnosti kod njih ne javlja. S druge strane, moguće objašnjenje za to jeste i činjenica da se ženska homoseksualnost pozitivnije potkrepljuje od muške homoseksualnosti, upravo zbog erotizacije seksualnog odnosa između dve žene (Louderback i Whitley, 1997; Reiss, 1986; Yost i Thomas, 2012) kako u medijima, tako i u socijalnom kontektsu generalno. Usled toga je i depresivnost značajnije bila povezana sa seksualnom kompulzivnošću kod homoseksualnih i biseksualnih muškaraca, nego kod neheteroseksualnih žena, jer muškarci vervoatno koriste seks kao češću koping strategiju u nošenju sa svakodnevnim problemima koji se vezuju za njihovu seksualnu orijentaciju. Da je seksualna kompulzivnost izraženija među muškarcima nego među ženama nije neka posebna novina, jer je to otkriveno i u drugim istraživanjima (Benotsch i sar., 2001; Berberović, 2012; Berberović i Jerković, 2012; Garos i Stock, 1998; Missildine i sar., 2005; Reece i sar., 2001). Ono što je novina jeste da su biseksualne žene sklonije razvoju seksualne kompulzivnosti od homoseksualnih žena, a objašnjenje tome može se tražiti i u tome da ljudi biseksualne orijentacije *de facto* moraju imati odnose barem s dva partnera kako bi udovoljili svojim seksualnim preferencama, što ih stavlja u nepovoljniji položaj (Yost i Thomas, 2012), a ishod toga je binegativitet koji se javlja kod heteroseksualne, pa i homoseksualne populacije (Rust, 2002), što možda doprinosi tome da se biseksualne žene odlučuju na seksualno kompulzivno ponašanje kao način nošenja sa stresom koji se vezuje za njihovu seksualnu orijentaciju, a to je donekle slično s neheteroseksualnim muškarcima. Međutim, biseksualni muškarci se značajno razlikuju u nivou seksualne kompulzivnosti od biseksualnih žena, dok homoseksualni muškarci ne samo da se značajno razlikuju u nivoima seksualne kompulzivnosti nego i u prevalenci klinički značajnih nivoa seksualne kompulzivnosti od homoseksualnih žena (Berberović, 2012; Berberović i Jerković, 2012 Berberovic i sar., 2012). U istraživanjima je otkriveno da su osobe s višim nivoima seksualne kompulzivnosti sklonije da budu neheteroseksualno orijentisane (npr. Berberovic i sar., 2012; Dew i Chaney, 2005), barem kada se radi o muškarcima.

Jedno od osnovnih ograničenja ovog istraživanja jeste što je seksualna orijentacija bila određena kao kategorijalna varijabla, pa se sugeriše da buduća istraživanja trebaju uzeti u obzir seksualnu orijentaciju kao kontinuiranu varijablu, služeći se na primjer seksualnom orijentacijom kao bipolarnom dimenzijom, na čijim krajevima se nalaze homoseksualnost i heteroseksualnost, dok je u sredini biseksualnost. Takođe, preporuka za buduća istraživanja jeste da se kod pripadnika neheteroseksualne orijentacije istovremeno ispituje nivo maskulinosti i femininosti, kako bi se pronašlo da li se neheteroseksualni žene i muškarci razlikuju prema svojoj rodnoj pripadnosti, a ne samo prema polu kojem pripadaju.

Zaključak

Glavni zaključak ovog istraživanja jeste da se žene i muškarci neheteroseksualne orijentacije razlikuju značajno jedino u nivoima seksualne kompulzivnosti, ali ne i depresivnosti i anksioznosti. Zaključuje se takođe, da u prevalenci seksualne kompulzivnosti razlike postoje jedino između žena i muškaraca homoseksualne, ali ne i između žena i muškaraca biseksualne orijentacije. Usled tako dobijenih rezultata, međusobna povezanost različitih psihopatoloških fenomena je drugačija kod žena i muškaraca različite seksualne orijentacije, pa seksualna kompulzivnost ne predstavlja veliki problem za žene neheteroseksualne orijentacije, dok je ona za muškarce neheteroseksualne orijentacije mnogo ozbiljniji problem. Ovo iz razloga što je seksualna kompulzivnost značajno, pozitivno i umereno povezana s nivoima depresivnosti, posebno kod homoseksualnih muškaraca, dok je negativno i takođe značajno povezana s anksioznošću i to samo kod homoseksualnih muškaraca, pa se zaključuje da su homoseksualni muškarci u većem riziku za razvoj depresivnosti i seksualne kompulzivnosti nego homoseksualne žene, a da postoji određeni procenat žena biseksualne orijentacije čiji se nivoi seksualne kompulzivnosti približavaju nivoima seksualne kompulzivnosti biseksualnih muškaraca, iako se od njih značajno razlikuju. Ono što je slično sa razlikama između žena i muškaraca heteroseksualne orijentacije, to je da se i žene i muškarci neheteroseksualne orijentacije razlikuju upravo u nivoima seksualne kompulzivnosti, pa muškarci biseksualne i homoseksualne orijentacije pokazuju značajno više nivoe seksualne kompulzivnosti od biseksualnih i homoseksualnih žena. S druge strane, razlike u depresivnosti i anksioznosti između žena i muškaraca neheteroseksualne orijentacije ne postoje, iako se između heteroseksualnih žena i muškaraca ove razlike uglavnom javljaju u smeru da su žene sklonije razvoju depresivnih i anksioznih poremećaja. Ovo nepostojanje razlika između žena i muškaraca neheteroseksualne orijentacije u depresivnosti i anksioznosti moglo bi biti posledica sličnih svakodnevnih problema u vezi sa seksualnom orijentacijom i *coming out* procesom žena i muškaraca neheteroseksualne orijentacije, a taj proces je opet povezan s diskriminativnim stavovima sredine u kojoj se mladi neheteroseksualne orijentacije nalaze i s čijim negativno potkrepljujućim stavovima svakodnevno moraju da se nose.

Literatura

1. Abelson, J., Lambevski, S., Crawford, J., Bartos, M., i Kippax, S. (2006). Factors associated with „feeling suicidal“: The role of sexual identity. *Journal of Homosexuality, 51* (1), 59–80.
2. Bailey, J. M., i Zucker, K. J. (1995). Childhood sex-typed behavior and sexual orientation: A conceptual analysis and quantitative review. *Developmental Psychology, 1,* 43–55.
3. Barney, D. D. (2003). Health risk-factors for gay American Indian and Alaska native adolescent males. *Journal of Homosexuality, 46* (1/2), 137–157.

4. Beck, A. (1961). An inventory for measuring depression. *Archives of General Psychiatry, 4,* 53–63.
5. Beck, A. T., Steer, R. A., i Garbin, M. (1988). Psychometric properties of the Beck Depression Inventory: Twenty five years of evaluation. *Clinical Psychology Review, 8,* 77–100.
6. Beotsch, E. G., Kalichman, S. C., i Pinkerton, S. D. (2001). Sexual compulsivity in HIV positive men and women: Prevalence, predictors, and consequences of high risk behaviors. *Sexual Addiction and Compulsivity, 8,* 83–89.
7. Berberović, Dž. (2012), *Seksualno (kompulzivno) ponašanje mladih u Srbiji i Bosni i Hercegovini.* Tuzla: Papir-karton.
8. Berberović, Dž., i Jerković, I. (2012). Razlike u seksualnoj kompulzivnosti između muškaraca i žena. *Engrami, 34* (1), 21–34.
9. Berberovic, Dž., Jerkovic, i Brkic, N. (2012). Is sexual compulsivity general problem of young people in Serbia and Bosnia and Herzegovina or it should be linked to non-heterosexual population? *International Journal of Scientific Research and Engineering, 3* (9), 1–9.
10. Biernbaum, M. A., i Ruscio, M. (2004). Differences between matched heterosexd non-heterosexual college students on defense mechanisms and psychopathological symptoms. *Journal of Homosexuality, 48* (1), 125–141.
11. Bos, H. M. W., Picavet, C., i Sandfort, T. G. M. (2012). Ethnicity, gender socialization, and children's attitudes toward gay men and lesbian women. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 43* (7), 1082–1094.
12. Caroll, J. C. (2007). *Sexuality now.* Belmont, CA: Thomson Higher Learning.
13. Cochran, S. D., i Mays, V. M. (1999). Are lesbians more at risk for psychiatric disorders? Evidence from the 1996 National Household Survey of Drug Abuse. U: *Proceedings of the National Center for Health Statistics Conference on National Health Statistics,* Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services.
14. Cochran, S. D., Mays, V. M., Alegria, M., Ortega, A. N, i Takeuchi, D. (2007). Mental health and substance use disorders among Latino and Asian American lesbian, gay, and bisexual adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 75* (5), 785–794.
15. Dew, B. J., i Chaney, M. P. (2005). The relationship among sexual compulsivity, internalized homophobia, and HIV at-risk sexual behavior in gay and bisexual male users of internet chat rooms. *Sexual Addiction and Compulsivity, 12,* 259–273.
16. Diamond, M. (2002). Sex and gender are different: Sexual identity and gender identity are different. *Clinical Child Psychology and Psychiatry, 7* (3), 1359–1445.
17. DiDonato, M. D., i Berenbaum, S. A. (2011). The benefits and drawbacks of gender typing: How different dimensions are related to psychological adjustment. *Archives of Sexual Behavior, 40,* 457–463.
18. DiDonato, M. D., i Berenbaum, S. A. (2013). Predictors and consequences of gender typicality: The mediating role of communality. *Archives of Sexual Behavior, 42* (3), 429–436.
19. Eliason, M. J. (1997). The prevalence and nature of biphobia in heterosexual undergraduate students. *Archives of Sexual Behavior, 26,* 317–326.

20. Ferguson, D. M., Horwood, L. J., i Beautrais, A. L. (1999). Is sexual orientation related to mental health problems and suicidality in young people? *Archives of General Psychiatry, 156,* 876–880.
21. Garos, S., i Stock, W. A. (1998). Investigating the discriminant validity and differentiating capability of the Garos Sexual Behavior Index. *Sexual Addiction and Compulsivity, 5,* 251–267.
22. Gelé, K., McNamara, S., Phillips, S. H., Shelby, R. D., Grossman, G., Vaughan, S. C., i Roughton, R. (2012). Emerging views on gender and sexuality: Celebrating twenty years of new perspectives on lesbian, gay, bisexual, and trans people. *Journal of American Psychoanalytic Association, 60* (5), 949–967.
23. Harcourt, J. (2006). Current issues in lesbian, gay, bisexual, and transgender (LGBT) health: Introduction. *Journal of Homosexuality, 51* (1), 1–11.
24. Herek, G. M. (2002). Heterosexuals' attitudes toward bisexual men and women in the United States. *Journal of Sex Research, 39,* 264–274.
25. Hughes, J. R. (2006). A general review of recent reports on homosexuality and lesbianism. *Sexuality and Disability, 24,* 195–205.
26. Hughes, T. L., Haas, P., and Avery, L. (1997). Lesbians and mental health: Preliminary results from the Chicago Women's Health Survey. *Journal of the Gay and Lesbian Medican Association, 1* (3), 137–148.
27. Hurwich, J., i Christopher, D. T. (2000). Consequences on impending national change: Symptoms of psychological distress among homosexual and heterosexual men living in Hong Kong. *Journal of Homosexuality, 38* (3), 85–96.
28. Kalichman, S. C., i Rompa, D. (1995). Sexual Sensation Seeking and Sexual Compulsivity scales: Reliability, validity, and predicting HIV risk behavior. *Journal of Personality Assessment, 65,* 586–601.
29. Koh, A. S., i Ross, L. K. (2006). Mental health issues: A comparison of lesbian, bisexual and heterosexual women. *Journal of Homosexuality, 51* (1), 33–57.
30. Lippa, R. A. (2008). The relation between childhood gender nonconformity and adult masculinity-femininity and anxiety in heterosexdual and homosexdual men and women. *Sex Roles, 59,* 584–693.
31. Lippa, R. A., i Tan, F. D. (2001). Does culture moderate the relationship netween sexual orientation and gender-related personality traits? *Cross-Cultural Research, 35* (1), 65–87.
32. Louderback, L. A., i Whitley, B. E. (1997). Perceived erotic value of homosexuality and sex-role attitudes as mediators of sex differences in heterosexual college students' attitudes toward lesbians and gay men. *Journal of Sex Research, 34,* 175–182.
33. Mays, V. M., i Cochran, S. D. (2001). Mental health correlates of perceived discrimination among lesbian, gay, and bisexual adults in the United States. *American Journal of Public Health, 91* (11), 1869–1876.
34. McBride, K. R., Reece, M., i Sanders, S. (2008). Using the Sexual Compulsivity Scale to predict outcomes of sexual behavior in young adults. *Sexual Addiction and Compulsivity, 15*, 97–115.
35. Meyer, I. H. (1995). Minority stress and mental health in gay men. *Journal of Health and Social Behavior, 36,* 38–56.

36. Missildine, W., Feldstein, G., Punzalan, J. C., i Parsons, J. T. (2005). S/he loves me, s/he loves me not: Questioning heterosexist assumptions of gender differences for romantic and sexually motivated behaviors. *Sexual Addiction and Compulsivity, 12*, 65–74.
37. Moskowitz, D. A., i Roloff, M. E. (2007). The ultimate high: Sexual addiction and bug chasing phenomenon. *Sexual Addiction and Compulsivity, 14,* 207–220.
38. Peterson, T. L., i Gerrity, D. A. (2006). Internalized homophobia, lesbian identity development, and self-esteem in undergraduate women. *Journal of Homosexuality, 50* (4), 49–75.
39. Reece, M., Plate, P., i Daughtry, M. (2001). HIV prevention and sexual compulsivity: The need for intagrated strategy of public health and mental health. *Sexual Addiction and Compulsivity, 8,* 157–167.
40. Reiss, I. L. (1986). A sociological journey into sexuality. *Journal of Marriage and the Family, 48,* 233–242.
41. Rosario, M., Schrimsaw, E. W., i Hunter, J. (2006). A model of sexual risk behaviors among young gay and bisexual men: Longitudinal associations of mental health, substance abuse, sexual abuse, and the coming-out process. *AIDS Education and Prevention, 18* (5), 444–460.
42. Rosario, M., Schrimshaw, E. W., Hunter, J., i Gwadz, M. (2002). Gay-related stress and emotional distress among gay, lesbian, and bisexual youths: A longitudinal examination. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 70* (4), 967–975.
43. Rust, P. C. (2002). Bisexuality: The state of the union. *Annual Review of Sex Research, 13,* 180–240.
44. Safren S. A., i Heimberg, R. G. (1999). Depression, hopelessness, suicidality, and related factors in sexual minority and heterosexual adolescents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 67* (6), 859–866.
45. Sandfort, T. G. M. (2005). Sexual orientation and gender: Stereotypes and beyond. *Archives of Sexual Behavior, 34* (5), 595–611.
46. Savin-Williams, R. C. (1994). Verbal and physical abuse as stressors in the lives of lesbian, gay male, and bisexual youths: Associations with school problems, running away, substance use, prostitution, and suicide. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 62*, 261–269.
47. Smiler, A. P. (2004). Thirty years after the discovery of gender: Psychological concepts and measures of masculinity. *Sex Roles, 50* (1/2), 15–26.
48. Solarz, A. L. (ed.). (1999). *Lesbian health: Current assessment and directions for the future.* Washington, DC: National academy.
49. Spalding, L. R., i Peplau, L. A. (1997). The unfaithful lover: Heterosexual's perception of bisexuals and their relationships. *Psychology of Women Quarterly, 21,* 611–625.
50. Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L., Lushene, R., Vagg, P.R., Jacobs, G. A. (1999). *Priručnik za mjerenje anksioznosti kao stanja i osobine.* Jastrebarsko: Naklada Slap.
51. Stokes, J. P., i Peterson, J. L. (1998). Homophobia, self-esteem, and risk for HIV among African American men who have sex with men. *AIDS Education and Prevention, 10,* 272–292.

52. Tilton, S. R. (2008). Review of the State-Trait Anxiety Inventory. *NewsNotes, 48* (2). Preuzeto sa: http://www.theaaceonline.com/stai.pdf, 21.11.2011.godine u 11:00h.
53. Ulrich, P. M., Lutgendorf, S. K., i Stapleton, J. T. (2003). Concealment of homosexual identity, social support and CD4 cell count among HIV-seropositive gay men. *Journal of Psychosomatic Research, 54* (3), 205–212.
54. Wells, G. B., i Hansen, N. D. (2003). Lesbian shame: Its relationship to identity integration and attachment. *Journal of Homosexuality, 45* (1), 93–110.
55. Wiseman, M., i Davidson, S. (2012). Problems with binary gender discourse: Using context to promote flexibility and connection in gender identity. *Clinical Child Psychology and Psychiatry, 17* (4), 528–537.
56. Yost, M. R., i Thomas, G. D. (2012). Gender and binegativity: Men's and women's attitudes toward male and female bisexuals. *Archives of Sexual Behavior, 41,* 691–702.
57. Zheng, L., Lippa, R. A., i Zheng, Y. (2011). Sex and sexual orientation differences in personality in China. *Archives of Sexual Behavior, 40,* 533–541.

Džanan Berberović

DIFFERENCES IN SEXUAL COMPULSIVITY, DEPRESSIVENESS, AND ANXIETY BETWEEN NON-HETEROSEXUAL FEMALES AND MALES

Abstract

The research explores sex differences in sexual compulsivity, depression, and anxiety levels in non-heterosexual students. The sample consisted of 119 students from Serbia and BiH, who self-reported their sexual orientation as either bisexual (N=76, N_f=46; N_m=30) or homosexual ((N=43; N_f=19, N_m=24). The Sexual Compulsivity Scale (SCS); the Beck Depression Inventory (BDI), and the Spielberger's State-Trait-Anxiety Inventory – Trait (STAI-T) were used to measure sexual compulsivity, depression, and anxiety levels, respectively. Two-way ANOVA indicated sex differences in sexual compulsivity, F(1,115)=24.963, p=.000, but no sex differences were found in depression and anxiety. Non-heterosexual orientation was not significant factor in the three psychopathological phenomena. Bisexual males scored significantly higher in sexual compulsivity (M=22.67; SD=9.345) than bisexual females (M=17.83; SD=8.23), t=2.354, df=74, p<.05. No cases of clinically significant sexual compulsivity were found in homosexual females, but prevalence rate for homosexual males was significanlty higher, χ^2=9.148; df=1, p<.05. Results, conclusions, limitations of the study, and suggestions for future research are discussed.

Key words: Sexual Compulsivity, Depression, Anxiety, Sexual Orientation

Годишњак за психологију Vol. 10, No 12, 2013 стр. 119–132

Milica Ristić,
Univerzitet u Nišu,
Učiteljski fakultet u Vranju

Milica Mitrović,
Univerzitet u Nišu,
Filozofski fakultet

UDK 159.97:316.647-057.875
Originalni naučni rad
Primljen: 10. 1. 2013.

STAVOVI PREMA MENTALNO OBOLELIM OSOBAMA I PROCENA OSOBINA LIČNOSTI NA OSNOVU FOTOGRAFIJA LICA[1]

Rezime

Cilj ovog istraživanja odnosio se na ispitivanje određenih stavova prema mentalno obolelim osobama – njihove izraženosti, kao i povezanosti sa procenama njihovih osobina ličnosti na osnovu fotografija neutralnih lica osoba oba pola. Prigodni uzorak od 31-og ispitanika činili su studenti psihologije. Istraživanje se sastojalo iz dva dela. U prvom delu, zadatak ispitanika bio je da procene izraženost pojedinih osobina ličnosti osoba na osnovu fotografija njihovih lica. Drugi deo istraživanja podrazumevao je isti postupak, s tim što su ispitanici dobili informaciju da je reč o mentalno obolelim osobama. Nakon toga su, Skalom stavova prema mentalno obolelim osobama, ispitani pojedini stavovi ispitanika prema ovoj grupi. Dobijeni rezultati ukazuju na to da je kod ispitanika u najvećoj meri izražen stav pesimistička predviđanja, zatim slede stereotipnost, separatizam i, kao najniže izražena, stigmatizacija psihijatrijskih bolesnika. Ispitivanje razlika u proceni osobina ličnosti na osnovu fotografija lica, pokazuje da statistički značajne razlike postoje u proceni anksioznosti i razdražljivosti. Na kraju, dobijeni rezultati pokazuju da postoji pozitivna statistički značajna korelacija između sledećih varijabli: stereotipnosti i razlike u proceni povučenosti, stereotipnosti i razlike u proceni pouzdanosti, zatim između stigmatizacije i razlike u proceni druželjubivosti. Negativna statistički značajna korelacija dobijena je između pesimističkog predviđanja i razlike u proceni razdražljivosti. Istraživanje bi trebalo ponoviti na većem i nespecifičnom uzorku.

Ključne reči: Stavovi prema mentalno obolelim osobama, procena osobina ličnosti, fotografije neutralnih lica

Uvod

Stavovi predstavljaju tendencije pozitivnog ili negativnog procenjivanja najrazličitijih stvari (Bem, 1970; Eagly & Chaiken, 1993; Fazio, 1990; Olson & Zanna, 1993; Petty, Wegener, & Fabrigar, 1997; Wood, 2000, prema Olson & Maio, 2003).

[1] Nastanak ovog rada delimično je finansiran sredstvima Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj u okviru projekta br. 179002

Nastaju kao ishod iskustva pojedinca i teže da sačuvaju i stabilizuju njegov odnos prema nečemu ili nekome. Stavovi mogu biti usmereni ka bilo kom objektu koji se može identifikovati u okolini osobe, uključujući grupe ljudi, kontroverzna pitanja ili konkretne objekte. Zbog toga što predstavljaju veoma značajan deo svakodnevnog života, istraživači su uložili veliki napor u cilju njihovog boljeg razumevanja.

Svaki stav uključuje tri komponente: saznajnu, emocionalnu i motivacionu. Naime, o pojavi prema kojoj postoji stav uvek se nešto zna i misli, postoji izvesno osećanje prema njoj i često se nešto i čini u vezi sa njom (dakle, nije uvek slučaj da osoba nešto preduzme). Jedna od možda najbitnijih karakteristika jeste direktivni i dinamički karakter stavova – stav uvek predstavlja opredeljenost za ili protiv, što osobu može podstaći na aktivnost (Olson & Maio, 2003).

Jasno je da ljudsko ponašanje ima mnoštvo uzroka, ali razumevanje stavova jedne osobe često može biti pouzdan način da se predvidi njeno ponašanje. Stavovi imaju i mnoge druge funkcije. Ponekada služe dobijanju nagrade ili izbegavanju kazne. Posedovanje određenih stavova itekako utiče na formiranje pozitivne ili negativne slike o sebi i drugima. Na primer, utvrđeno je da negativni stavovi prema drugima, mogu doprineti pozitivnijem viđenju sebe (Bizer, 2004).

Smit sa saradnicima (Smith et al., 1956, prema Hamilton & Mineo, 2009) smatra da stavovi poseduju tri funkcije: procena objekata, socijalno prilagođavanje i eksternalizacija. Funkcija procenjivanja objekata odnosi se na mogućnost da se na osnovu stavova rezimiraju pozitivne i negativne karakteristike objekata u okruženju. Socijalno prilagođavanje pomaže nam da se identifikujemo sa ljudima koje volimo, ali i da se udaljimo od onih koji nam se ne sviđaju, a eksternalizacija se ostvaruje stavovima kojima se branimo od unutrašnjih konflikata.

Postoje stavovi koji se ne zasnivaju na činjenicama, već su češće u suprotnosti sa njima, praćeni su jakim emocijama, rigidni su i otporni na promene. Ova vrsta stavova naziva se predrasudama (Statt, A. D. 1998). Stefan i Stefan (Stefan & Stefan, 1996, prema Dion, 2003) navode neke od uzroka nastanka predrasuda. Prema njihovom mišljenju, pretnja sigurno predstavlja jedan od glavnih uzroka formiranja predrasuda. Integrativna teorija ovih autora identifikuje i kombinuje četiri najveće pretnje, na osnovu kojih se može predvideti javljanje predrasuda: realne pretnje, simboličke pretnje, intergrupna anksioznost i stereotipi.

Realne pretnje uključuju bilo koju opaženu pretnju dobrobiti ili opstanku, bilo da dolazi od pojedinca ili od cele grupe. Simboličke pretnje sadržane su u opaženim međugrupnim razlikama u verovanjima, vrednostima i normama koje mogu ugroziti unutargrupni način života. Ove pretnje mogu se opaziti u bilo kojoj grupi, bilo da je dominantna ili podređena, a tiču se vrednovanja razlika generalno. Konstrukt intergrupne anksioznosti odnosi se na negativne emocije koje se javljaju prilikom interakcije sa članovima druge grupe, naročito ukoliko je reč o suprotstavljenoj ili kompetitivnoj grupi. Verovanja da pripadnici neke grupe poseduju određene karakteristike i osobine ličnosti (stereotipi), time što stvaraju negativna očekivanja o načinu regovanja pripadnika tih grupa, predstavljaju još jednu pretnju. I na kraju, ova teorija pretpostavlja da se istorija i priroda prethodnih kontakata između grupa, kao i relativni status grupe, takođe moraju uzeti u obzir prilikom predviđanja javljanja predrasuda.

S obzirom na navedene osobine i funkcije, može se reći da stavovi (predrasude, stereotipi) utiču na emocionalne i kognitivne funkcije procenjivača, dakle, pored ostalog, i na njegovu percepciju.

Svakodnevno iskustvo nam pokazuje da impresije o osobinama ličnosti nepoznatih ljudi formiramo već pri prvom susretu. Često je dovoljan samo jedan pogled da bismo govorili o tome da li je reč o dobroj, zloj, nezadovoljnoj, ponosnoj osobi. Postoje brojne teorijske mogućnosti za opisivanje procesa formiranja impresije o osobinama ličnosti. Jedno od objašnjenja, ukupan utisak o pojedincu razmatra kao sumu pojedinačnih utisaka o crtama ličnosti. Drugo objašnjenje zastupa tezu o formiranju opšte impresije o ličnosti pojedinca u okviru koje su pojedinačne crte međusobno povezane. Bez obzira na teorijsko objašnjenje, poznato je da se utisak o drugoj osobi formira sa izuzetnom brzinom i lakoćom, što jeste jedan od bitnih preduslova snalaženja u socijalnom okruženju i životu uopšte (Asch, 1946).

Druge osobe su za svakog značajni objekti opažanja, daleko složeniji od fizičkih objekata, pa je njihovo saznavanje kompleksna i neizvesna aktivnost. Ukoliko su ishodi ove aktivnosti objektivni, odnosno saglasni socijalnoj stvarnosti opažača, oni imaju šansu da razumeju ponašanje ljudi kojima su okruženi. Međutim, čak i u slučaju da je socijalna percepcija pogrešna, ona pomaže pojedincu da formira impresiju o drugima na osnovu ograničenog broja informacija koje on u tom trenutku ima. Informacije koje nedostaju, dopunjuju se na osnovu lične implicitne teorije opažača. Lična implicitna teorija predstavlja proizvod karakterističnog verovanja opažača da se neke crte ličnosti javljaju zajedno. Ovakve pretpostavke pomažu nam u kategorizaciji ljudi, što dalje utiče na procenu dodatnih podataka, njihovu interpretaciju i predviđanje ponašanja.

Jedan od važnijih izvora informacija na osnovu kojih trenutno, svesno ili nesvesno, formiramo ovaj prvi utisak, jeste ljudsko lice. Na osnovu lica zaključujemo o mnogim bitnim stvarima, na primer, o polu i etničkoj pripadnosti određene osobe. Takođe, zaključujemo i o određenim karakteristikama ličnosti i u skladu sa time formiramo stavove prema toj osobi. Rezultati istraživanja koja su se bavila ovom temom (npr. Bruce & Young, 1986, prema Walker & Vetter, 2009) potvrdili su da lice predstavlja značajan stimulus u socijalnim interakcijama – naime, postoji tendencija ljudi da pripisuju određene osobine ličnosti nepoznatim pojedincima na osnovu izgleda lica.

Efekat ovih procena vidljiv je u različitim domenima socijalnog funkcionisanja. Istraživanjima je, između ostalog, otkriveno da sposobnost rukovođenja koja je procenjena samo na osnovu lica direktora, pozitivno korelira sa profitom kompanije (Rule & Ambady, 2008). Pored toga, utvrđeno je da se čak i zaključak o seksualnoj orijentaciji, kao i polu, starosti i rasi, automatski izvodi na osnovu izgleda lica (Rule, Ambady, Adams, & Macrae, 2008; Rule, Ambady & Hallett, 2009).

Percepcija može biti iskrivljena različitim faktorima. Jedan od tih faktora jesu i stavovi pojedinca prema određenim pojavama, osobama ili grupama ljudi.

Predstave i doživljavanja psihijatrijskih bolesnika od strane okoline u značajnoj meri utiču na opšti stav prema ovom delu populacije. Moglo bi se reći da je pitanje kontakta i odnosa između mentalno zdravih i mentalno obolelih osoba kom-

pleksno, i da se u mnogim razvijenim društvima širom sveta razmatra sa posebnom pažnjom. Na primer, Britansko odeljenje za zdravlje (Health D, 2003) ispitivalo je stavove opšte populacije prema duševno obolelim osobama 1993, 2000. i 2003. godine. Rezultati ovih istraživanja su pokazali da većina ispitanika ima brižan odnos prema mentalno obolelim osobama. Veći deo ispitanika smatra da društvo ima odgovornost u pružanju najbolje moguće nege ovoj grupi ljudi, da društvo treba da usvoji tolerantniji stav prema ljudima koji su psihički oboleli, kao i stav da su mentalne bolesti kao i sve druge. 20% ispitanika smatra da se psihički oboleli ljudi mogu lako razlikovati od normalnih

Ipak, rezultati istraživanja pokazuju da su mentalno obolele i intelektualno ometene osobe socijalna grupa koje se najčešće etiketira (Tringo,1970, prema Thomas, 2000; Thomas, 2000; Frist, 2000, prema Milačić-Vidojević i Dragojević, 2011). U odnosu prema njima često se javljaju nepoverljivost, nerazumevanje, sklonost ka njihovom izbegavanju, pa i značajan strah od njihovog mogućeg, „nepredvidivog" ponašanja. Iako, u principu pogrešne, ovakve predstave prisutne su kod određenog broja ljudi, čime se ova lica na specifičan način etiketiraju i stavljaju u negativan kontekst koji vodi stigmatizaciji. Sama procena osobina ličnosti i ponašanja ovih osoba, pod velikim je uticajem neosnovanih stavova tj. predrasuda. (Ćirić, 2007).

Najšire posmatrano, u ovom istraživanju želimo da ispitamo da li određeni stavovi opažača utiču na formiranje impresije o ličnosti, na osnovu njenog facijalnog izgleda. Preciznije, pored ispitivanja izraženosti pojedinih stavova o mentalno obolelim osobama, zanima nas da utvrdimo da li postoji povezanost ovih stavova sa procenama osobina ličnosti na osnovu facijalnog izgleda osobe, kada opažač nema, odnosno ima informaciju o navodnoj mentalnoj bolesti osobe na fotografiji. Postavljaju se pitanja „Da li stavovi prema mentalno obolelim osobama na različite načine oblikuju impresiju o osobi čije lice je prikazano na fotografiji?", kao i „ Da li dobijena informacija o navodnoj mentalnoj bolesti osobe čije lice opažač posmatra na fotografiji, utiče na njegovu procenu ličnosti te osobe?"

Ciljevi istraživanja

U okviru istraživanja postavljeni su sledeći ciljevi:

- Ispitati stepen izraženosti pojedinih stavova prema mentalno obolelim osobama.
- Ispitati da li postoji statistički značajna razlika u izraženosti procena pojedinih osobina ličnosti na osnovu fotografija lica, kada ispitanici imaju, odnosno nemaju informaciju o navodnoj mentalnoj bolesti osobe na fotografiji.
- Ispitati da li je veličina razlike između procene pojedinih osobina ličnosti na osnovu fotografija lica kada ispitanci nemaju informaciju i procene pojedinih osobina ličnosti na osnovu fotografija lica kada ispitanici dobiju informaciju da se radi o navodno mentalno oboleloj osobi, povezana sa pojedinim stavovima prema mentalno obolelim osobama.

Hipoteze istraživanja

U skladu sa navedenim ciljevima, formulisane su sledeće hipoteze:

- Postoji statistički značajna razlika u izraženosti procena pojedinih osobina ličnosti na osnovu fotografija lica, kada ispitanici imaju, odnosno nemaju informaciju o navodnoj mentalnoj bolesti osobe na fotografiji.
- Veličina razlike između procene pojedinih osobina ličnosti na osnovu fotografija lica kada ispitanci nemaju informaciju i procene pojedinih osobina ličnosti na osnovu fotografija lica kada ispitanici dobiju informaciju da se radi o navodno mentalno oboleloj osobi, povezana je sa pojedinim stavovima prema mentalno obolelim osobama.

Metod

Uzorak i postupak

Prvi deo istraživanja sproveden je na prigodnom uzorku od 60 studenata psihologije Filozofskog fakulteta u Nišu. U drugom delu ispitivanja došlo je do značajnog osipanja, tako da se broj ispitanika u ovom istraživanju sveo na 31-og ispitanika (od toga 12 muških i 19 ženskih), od 18 do 34 godina starosti (AS = 20,9).

Prilikom prvog merenja, zadato je 30 fotografija neutralnih lica osoba muškog i ženskog pola, uz koje je ponuđena lista od 10 osobina ličnosti (pet pozitivnih i pet negativnih). Zadatak ispitanika bio je da, na skali od 1 do 7, procene u kojoj su meri te osobine izražene kod osobe čije se lice nalazi na fotografiji. Prilikom drugog merenja, posle mesec dana, uz 11 fotografija iz prvog merenja, dodato je novih 19 fotografija, pri čemu ispitanici dobijaju informaciju da su na fotografijama lica mentalno obolelih osoba. Kao i u prvom delu, ispitanici imaju istu listu osobina na osnovu koje procenjuju osobe sa fotografija. Nakon toga, ispitanicima je zadata Skala stavova prema mentalno obolelim osobama.

Prikazani rezultati odnose se na osobine procenjene na osnovu fotografija lica ponovljenih u drugom delu istraživanja.

Instrumenti

Skala stavova prema mentalno obolelim osobama (Attitude Scale for Mental Illness, Ng & Chan, 2000) sastoji se od 34 tvrdnje Likertovog tipa. Zadatak ispitanika je da, na skali od 1 do 5, odredi u kojoj se meri slaže sa navedenim tvrdnjama. U ovom istraživanju korišćeni su podaci dobijeni na osnovu četiri subskale: *Separatizam* (npr. „Mentalno obolele osobe su nepredvidivog ponašanja“), *Stereotipnost* (npr. „Mentalno obolele osobe imaju nižu inteligenciju“), *Pesimistička predviđanja* (npr. „Teško je imati dobre prijatelje ukoliko ste mentalno bolesni“) i *Stigmatizacija* (npr. „Predlažem da mentalno oboleli nikome ne kažu da su bolesni“).

Lista osobina ličnosti sastavljena u svrhu istraživanja, koja obuhvata pet pozitivnih (druželjubiv/a, inteligentan/na, emocionalno stabilan/na, pouzdan/a, marljiv/a)

i pet negativnih osobina (anksiozan/na, sklon/a nasilju, razdražljiv/a, povučen/a, nepredvidivog ponašanja).

49 fotografija neutralnih lica, odnosno lica bez ekspresije pozitivnih i negativnih emocija, osoba oba pola.

Rezultati

Izraženost pojedinih stavova prema mentalno obolelim osobama

Tabela 1 sadrži podatke o teorijskom rasponu skorova na pojedinim subskalama Skale stavova prema mentalno obolelim osobama, kao i o njihovom rasponu koji je dobijen u istraživanju.

Tabela 1. Teorijski i empirijski raspon skorova pojedinih stavova prema mentalno obolelim osobama

Stavovi	Teorijski raspon skorova		Empirijski raspon skorova	
	MIN	MAX	MIN	MAX
Separatizam	10	50	14	29
Stereotipnost	4	20	6	18
Pes. predviđanja	4	20	9	20
Stigmatizacija	4	20	4	9

Tabela 2: Prosečna izraženost pojedinih stavova prema mentalno obolelim osobama

Stavovi	AS	SD
Separatizam	20,29	4,149
Stereotipnost	11,00	3,332
Pes. predviđanja	15,57	3,264
Stigmatizacija	6,19	1,436

Na osnovu poređenja teorijskih i empirijskih skorova koji se odnose na pojedine stavove prema mentalno obolelim osobama, iz rezultata u Tabelama 1 i 2, može se uočiti da su kod ispitanika najizraženija pesimistička predviđanja (AS = 15,57 od mogućih 20 bodova), zatim stereotipnost (AS = 11,00, od mogućih 20 bodova), pa separatizam (AS = 20,29, od mogućih 50), dok je najniže skorovana stigmatizacija (AS = 6,19 od mogućih 20 bodova).

Razlike u izraženosti procena pojedinih osobina ličnosti na osnovu fotografija lica u odnosu na informaciju o mentalnoj bolesti

Tabela 3. Prosečna izraženost procena pojedinih osobina ličnosti na osnovu fotografija lica osoba

Osobine ličnosti	Prvo merenje		Drugo merenje	
	AS	SD	AS	SD
Anksioznost	34,71	7,708	42,33	9,733
Druželjubivost	45,90	7,217	47,71	5,188
Sklonost nasilju	31,43	8,334	32,62	8,399
Razdražljivost	39,67	9,002	44,48	8,559
Inteligencija	48,86	4,922	49,48	4,966
Emocionalna stabilnost	41,29	6,497	40,38	6,168
Povučenost	39,52	8,739	36,71	7, 740
Pouzdanost	44,52	6,274	44,67	7,045
Marljivost	46,19	6,063	46,14	6,695
Nepredvidivost ponašanja	35,90	11,933	37,62	10,235

Tabela 4. Razlike u izraženost procena pojedinih osobina ličnosti na osnovu fotografija lica osoba

Osobine ličnosti	t-test	df	sig.
Anksioznost	-3,773**	30	**0,001**
Druželjubivost	-1,107	30	0,282
Sklonost nasilju	-0,638	30	0,531
Razdražljivost	-2,488**	30	**0,022**
Inteligencija	-0,433	30	0,669
Emocionalna stabilnost	0,564	30	0,579
Povučenost	1,357	30	0,190
Pouzdanost	-0,113	30	0,911
Marljivost	0,032	30	0,975
Nepredvidivost ponašanja	-0,767	30	0,452

Kao što se iz Tabele 4 može videti, rezultati ispitivanja značajnosti razlika u proceni osobina ličnosti na osnovu fotografija lica kada ispitanici nemaju, odnosno imaju informaciju o navodnoj mentalnoj bolesti, pokazuju da statistički značajne razlike postoje u proceni anksioznosti i razdražljivosti.

Povezanost veličine razlike između procena osobina ličnosti na osnovu fotografija sa pojedinim stavovima prema mentalno obolelim osobama

Tabela 5. Povezanost razlike između procena osobina ličnosti na osnovu fotografija sa pojedinim stavovima prema mentalno obolelim osobama

Stavovi		Anks.	Druželjub.	Nasilje	Razdr.	Intel.	Em. stab.	Pov.	Pouzd.	Mar.	Nepredv.
Separatizam	R	0,1	1,1	0,25	0	-0,08	0,07	0,21	-0,10	0,05	-0,10
	sig	0,66	0,67	0,27	0,99	0,72	0,76	0,37	0,68	0,82	0,65
Stereotipnost	R	0,15	0,13	-0,16	0,01	0,36	0,22	**0,49**	**0,45**	0,39	0,00
	sig	0,52	0,56	0,47	0,95	0,11	0,34	0,02	0,04	0,08	0,99
Stigmatizacija	R	-0,20	**0,50**	0,18	-0,22	0,13	0,07	-0,40	-0,15	0,14	-0,04
	sig	0,37	0,02	0,45	0,34	0,59	0,75	0,07	0,52	0,55	0,87
Pes. predviđanja	R	-0,21	0,31	**-0,47**	-0,08	0,39	0,28	-0,13	0,42	0,32	-0,02
	sig	0,35	0,17	0,03	0,73	0,08	0,22	0,57	0,06	0,16	0,93

Iz Tabele 5 može se videti da pozitivna statistički značajna korelacija postoji između sledećih varijabli: stereotipnosti i razlike u proceni povučenosti, kao i između stereotipnosti i razlike u proceni pouzdanosti, zatim između stigmatizacije i razlike u proceni druželjubivosti. Negativna statistički značajna korelacija dobijena je između pesimističkog predviđanja i razlike u proceni razdražljivosti

Diskusija

Prvi cilj ovog istraživanja odnosio se na ispitivanje izraženosti pojedinih stavova ispitanika prema mentalno obolelim osobama. Rezultati pokazuju da je kod ispitanika u najvećoj meri izražen stav pesimistička predviđanja, zatim slede stereotipnost, separatizam i, najniže izražena stigmatizacija psihijatrijskih bolesnika. Naime, ukoliko se analizira sadržaj ajtema u okviru navedenih subskala, moglo bi se reći da ispitanici smatraju da društvo donekle zanemaruje pitanje mentalno obolelih osoba u smislu integracije i resocijalizacije. Izraženost stereotipnosti odgovara teorijskom proseku, dok je izraženost separatizma i stigmatizacije ispod teorijskog proseka. S obzirom na to da su ispitanici u ovom istraživanju studenti psihologije, ovako dobijeni rezultati su donekle i očekivani. Termin stigma odnosi se na probleme sa informisanošću (neznanjem), stavovima (predrasudama) i ponašanjem (diskriminacijom) (Thornicroft et al., 2007) – a naši ispitanici, u skladu sa izborom buduće profesije i dosada stečenim znanjima na fakultetu, pokazuju povećanu osetljivost i smanjenu sklonost ka stigmatizaciji.

Dobijeni rezultati nisu u skladu sa podacima istraživanja koje je sprovedeno na uzorku zaposlenih u jednoj američkoj psihijatrijskoj bolnici (Sriram & Jabbarpour, 2005). Autori nalaze da, čak i oni koji se profesionalno bave mentalnim zdravljem, osećaju vrstu nelagodnosti kada se bave pacijentima sa određenim dijagnozama, kao što je shizofrenija. Takođe, trećina ispitanika pokazuje tendenciju ka stigmatizaciji. Međutim, rezultati istraživanja Pejović-Milovančević i saradnika (2007), sprovede-

nog u našoj sredini, na uzorku specijalizanata psihijatrije i interne medicine, pokazali su da specijalizanti psihijatrije imaju benevolentniji stav prema pacijentima sa psihijatrijskim poremećajem i da ih ređe doživljavaju kao preteće ili inferiorne u odnosu na specijalizante interne medicine. Autori istraživanja pozitivnije stavove specijalizanata psihijatrije prema ovim osobama, povezuju sa njihovim iskustvom u radu sa ovom populacijom.

Pomenuta Integrativna teorija (Stefan & Stefan, 1996, prema Dion, 2003) pretpostavlja da istorija i priroda prethodnih kontakata između pojedinih grupa mora biti uzeta u obzir prilikom predviđanja javljanja predrasuda. U našem, kao i oba navedena istraživanja reč je o ispitanicima koji ili rade sa populacijom mentalno obolelih osoba ili su bili u prilici da ostvaruju kontakte sa njima. Prema tome, radi se o osobama koje imaju iskustva u radu sa mentalno obolelima. Ipak, razlike u rezultatima između dva istraživanja koja su sprovedena u našoj sredini i američkog istraživanja postoje i mogu se objasniti upravo prirodom ostvarenih kontakata. U istraživanjima u domaćoj sredini radi se o osobama koje tek počinju svoj rad u struci, posebno kada je reč o ispitanicima obuhvaćenim ovim istraživanjem. Sa druge strane, može se pretpostaviti da višegodišnji rad i svakodnevni kontakt sa psihijatrijskim pacijentima, može uticati na promenu stavova.

Takođe, u istraživanjima u našoj sredini ispitanici su osobe koje su se samim izborom svog zanimanja odlučile upravo za rad i pružanje pomoći osobama sa psihičkim problemima. Sa druge strane, američkim istraživanjem, pored psihijatara i psihologa, obuhvaćeni su i ispitanici čije primarno obrazovanje ne podrazumeva opredeljenje i posebnu edukaciju za ovu vrstu problema (socijalni radnici, pomoćni terapeuti, medicinske sestre), čime bi se mogla objasniti i smanjena osetljivost za probleme pomenute populacije, kao i sklonost ka njihovoj stigmatizaciji.

Ispitivanjem razlika u proceni osobina ličnosti na osnovu fotografija lica kada ispitanici nemaju, odnosno imaju informaciju o navodnoj mentalnoj bolesti, pokazuju da statistički značajne razlike postoje u proceni anksioznosti i razdražljivosti. Ispitanici su u drugom delu istraživanja, nakon dobijanja informacije o navodnoj mentalnoj bolesti osobe na fotografijama procenjivali kao anksioznije i razdražljivije. Dakle, postavljena hipoteza o postojanju statistički značajnih razlika u proceni osobina ličnosti u slučaju posedovanja, odnosno, neposedovanja informacije o navodnoj mentalnoj bolesti osoba na fotografijama, delimično je potvrđena.

Istraživanjima je utvrđeno da procenjivači mogu identifikovati određene crte ličnosti nepoznatih osoba, samo na osnovu fotografija njihovih lica neutralne ekspresije, na nivou koji je statistički značajnije viši od nivoa slučajnog pogađanja (npr. Little & Perrett, 2007; Penton-Voak, Pound, Little, & Perrett, 2006). Litl i Peret (Little & Perrett, 2007) kao stimuluse u svom istraživanju koriste kompozitne fotografije osoba čije su se samoprocene na dimenzijama velikih pet crta ličnosti nalazile na ekstremnim krajevima. Rezultati njihovog istraživanja su pokazali da su ispitanici tačno procenili sledeće parove crta – savesnost, prijatnost i ekstraverzija. Kramer i Vard (Kramer & Ward, 2010), ponovljenim eksperimentom dolaze do sličnih rezultata koji se tiču procena velikih pet osobina. Međutim, oni uvode i jednu dopunu – od ispitanika traže da, pored navedenog, procene i fizičko i mentalno zdravlje osoba

na fotografijama. Dobijene rezultate procena, istraživači svrstavaju u dva klastera: jedan u kome se nalaze procene na nivou koji je statički značajnije viši od nivoa slučajnog pogađanja (prijatnost, ekstraverzija, neuroticizam i fizičko zdravlje) i drugi, u kome se nalaze osobine ličnosti čija je procena na nivou slučajnog pogađanja, u kome se pored savesnosti nalazi i procena mentalnog zdravlja osoba na fotografiji.

Navedeni rezultat o (ne)tačnosti procene mentalnog zdravlja osoba na osnovu fotografija njihovih lica bez facijalne ekspresije, može imati značajne implikacije za tumačenje rezultata trenutnog istraživanja. Naime, ukoliko je ovakva procena mentalnog zdravlja osobe na nivou slučajnog pogađanja, može se pretpostaviti da je dodatna informacija o tome da je ta osoba zaista mentalno obolela, dovoljna da usmeri procenu ostalih osobina ličnosti u određenom smeru. Anksioznost se često povezuje sa psihičkim smetnjama, predstavlja dominantni simptom mnogih psihičkih oboljenja. Stečena znanja iz oblasti psihopatologije od strane naših ispitanika mogla bi uticati na dobijanje ovakvih rezultata. Kada su u pitanju razdražljivost i agresivnost, ove osobine se često pripisuju psihijatrijskim pacijentima. Centralni aspekt stigmatizacije mentalno obolelih osoba jeste percepcija ove grupe ljudi kao opasne i nepredvidive (Link & Cullen, 1986; Link et al., 1999; Nunnally, 1961, prema Alexander & Link, 2003). Bez obzira što je u većini slučajeva bojazan od potencijalne agresivnosti psihijatrijskih pacijenata neosnovana, ona je u socijalnoj sredini urezana u toj meri da, ukoliko se zanemari aktivno upoznavanje šire sredine sa faktorima agresivnosti duševnih bolesnika, doživljaj okoline o potencijalnoj agresivnosti psihijatrijskih bolesnika neće biti promenjen (Ćirić, 2007).

U svom radu Felan i Link (Phelan & Link, 1998) bave se analizom mogućih razloga za opažanje mentalno obolelih osoba kao agresivnih i nasilnih. Pri tome polaze od rezultata istraživanja sprovedenih na nacionalnom nivou u Americi koji govore o tome da se broj ljudi, koji mentalno obolele osobe opaža kao agresivne i nasilne, značajno povećao. Kao moguće objašnjenje autori navode pokušaj zaštite prava i ličnih sloboda mentalno obolelih osoba uz pomoć kriterijuma „nevoljnog delanja“ što je, prema autorima, moglo da izazove i kontradiktorne efekte. Naime, ovaj kriterijum, s obzirom na to da isključuje mogućnost kontrole ponašanja, može da utiče na to da se ova grupa ljudi opaža kao još opasnija.

Ono što nas je dalje interesovalo je da li postoji povezanost između pojedinih stavova prema mentalno obolelim osobama i razlika u proceni pojedinih osobina ličnosti u odnosu na informaciju o postojanju odnosno, nepostojanju mentalne bolesti. Na osnovu dobijenih rezultata vidi se da što je stav stereotipnost izraženiji, veća je i razlika između procena osobina povučenosti i pouzdanosti osoba na fotografijama. Takođe, što je izraženija tendencija ka stigmatizaciji, to će i razlika u proceni osobine druželjubivosti biti veća. Delimično objašnjenje ovakvih prilično neočekivanih rezultata bi se možda moglo naći u ukoliko se odgovori na pitanje „Da li stereotipnost i stigmatizacija uključuju ista određenja kada se posmatraju iz perspektive laika, odnosno da li znanje i iskustvo sa ovom populacijom menjaju konotativno značenje ovih termina?“. Pored toga, rezultati jednog od istraživanja u kome su se autori (Lecic-Tosevski i sar, 2005, prema Pejović-Milovančević i saradnika, 2007) bavili ispitivanjem osobina ličnosti specijalizanata psihijatrije i specijalizanata inter-

ne medicine, pokazali su da ispitanici koji su se opredelili za psihijatriju pokazuju izraženiju sklonost ka davanju socijalno poželjnih odgovora. Dakle, i studenti psihologije – ispitanici u trenutnom istraživanu, mogli su naslutiti šta je osnovni cilj istraživanja i shodno tome davati socijalno poželjne odgovore.

Između pesimističkog predviđanja i razlika u proceni razdražljivosti pronađena je negativna statistički značajna korelacija, koja ukazuje da se sa intenziviranjem ovog stava smanjuje razlika u proceni razdražljivosti. Naime, sam stav koji uključuje mišljenja o slabim mogućnostima resocijalizacije, kao i postojanju brojnih teškoća sa kojima se susreću osobe sa psihičkim teškoćama, mogu provocirati empatiju i na taj način smanjiti negativnu procenu ovakvih osoba.

Zaključak

U ovom istraživanju pokušali smo da poređenjem procena osobina ličnosti na osnovu fotografija lica utvrdimo uticaj stavova prema mentalno obolelim osobama na procenu osobina ličnosti.

S obzirom na to da su podaci ovog istraživanja dobijeni na populaciji studenata psihologije, može se reći da su dobijeni rezultati koji se tiču izraženosti pojedinih stavova prema mentalno obolelim osobama, kao i njihovoj povezanosti sa procenama pojedinih osobina ličnosti, očekivani. Intenzitet stavova uticaće na procenu osobina ličnosti, odnosno izraženost i aktiviranje određenog stava informacijom o navodnoj mentalnoj bolesti, doprineće razlikama u proceni. Jedno od ograničenja ovog istraživanja jeste specifičnost uzorka, pa bi buduća istraživanja trebalo usmeriti na ispitivanje ovog i sličnih problema u opštoj populaciji, ali i na većem uzorku

Literatura

1. Alexander, L. A. & Link, B. G. (2003). The impact of contact on stigmatizing attitudes toward people with mental illness. Journal of Mental Health, 12, 3, 271–289.
2. Asch, E. S. (1946). Forming Impressions of Personality. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 41 (3): 258–290.
3. Ćirić, Z. (2007). Viktimizacija psihijatrijskih bolesnika. Temida, str. 3–11.
4. Dion, L. K. (2003). Prejudice, Racism, and Discrimination. In Handbook of Psychology, Volume 5 – Personality and Social Psychology, eds. Millon, T. and Lerner, J. M. John Wiley & Sons, Inc: Hoboken, New Jersey.
5. George Y. Bizer. (2004). Attitudes. In: Encyclopedia of Applied Psychology, Vol 1. Elsevier Inc.
6. Hamilton, M. A, & Mineo, P. (2009). Functional models of belief and attitude. In M. Hamilton (ed.), Persuasion: Changing beliefs and attitudes (pp. 12–23). preuzeto sa: http://coms.uconn.edu//directory/faculty/mhamilton/persuasion/Chapter%202d.pdf

7. Health D. (2003). Attitudes to Mental Illness 2003 Report. London, Department of Health.
8. Kramer, R.S.S. and Ward, R. (2010). Internal facial features are signals of personality and health. The Quarterly Journal of Experimental Psychology, 63 (11), 2273–2287.
9. Milačić-Vidojević, I. i Dragojević, N. (2011). Stigma i diskriminacija prema osobama s mentalnom bolešcu i clanovima njihovih porodica. Specijalna edukacija i rehabilitacija (Beograd), Vol. 10, br. 2, 319–337.
10. Olson, M. J. and Maio, R. G. (2003). Attitudes in Social Behavior. In Handbook of Psychology, Volume 5 – Personality and Social Psychology, eds. Millon, T. and Lerner, J. M. John Wiley & Sons, Inc: Hoboken, New Jersey.
11. Little, A.C. and Perrett, D.I. (2007). Using composite images to assess accuracy in personality attribution to facesBritish Journal of Psychology, 98, 111–126.
12. Pejović-Milovančević i sar. (2007). Stavovi specijalizanata psihijatrije prema mentalnim poremećajima. Med. Pregl. LX (7–8), 382–386.
13. Penton-Voak, I. S., Pound, N., Little, A. C., & Perrett, D. I. (2006). Personality judgments from natural and composite facial images: More evidence for a "kernel of truth" in social perception. Social Cognition, 24, 490–524.
14. Phelan, J.C., & Link, B.G. (1998). The growing belief that people with mental illnesses are violent: the role of the dangerousness criterion for civil commitment. Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol, 33: S7–S12.
15. Rule, N., Ambady, N., Adams, R. B. Jr. & Macrea, C. N. (2008). Accuracy and Awareness in the Perception and Categorization of Male Sexual Orientation. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 95, No. 5, 1019–1028.
16. Rule, N. O., & Ambady, N. (2008). The face of success: Inferences from chief executive officers' appearance predict company profits. Psychological Science, 19, 109–111.
17. Rule, N., Ambady, N. & Hallett, K. C. (2009). Female sexual orientation is perceived accurately, rapidly, and automatically from the face and its features. Journal of Experimental Social Psychology, 45,1245–1251.
18. Sriram, T. G., Jabbarpour, Y. M. (2005). Are mental health professionals immune to stigmatizing beliefs? *Psychiatr Serv;* 56:610.
19. Statt, A. D. (1998). The Concise Dictionary of Psychology, Third Edition. Routledge: London, New York.
20. Thomas, A. (2000). Stability Of Tringo's Hierarchy Of Preference Toward Disability Groups: 30 Years Later. *Psychological Reports*; 86: 1155–6.
21. Thornicroft. G., Rose, D., Kassam, A., Sartorius, N. (2007). Stigma: ignorance, prejudice or discrimination? *Br J. Psychiatry*; 190: 192–3.
22. Walker, M. & Vetter, T. (2009). Portraits made to measure: Manipulating social judgments about individuals with a statistical face model. *Journal of Vision*, 9 (11):12, 1–13.

Milica Milojević, Milica Mitrović

ATTITUDES TOWARDS MENTALLY ILL PERSONS AND ASSESSMENT OF PERSONALITY TRAITS BASED ON PHOTOGRAPHIES OF FACES

Abstract

The main goal of this research was to investigate the certain attitudes toward mentally ill persons and their correlations with some personality traits, which were assessed solely by looking at the neutral faces of those people on the photography. The research consisted of two parts and was conducted on the sample of 31 psychology students. In the first part, subjects had to asses the extent to which people on the photos (both males and females) posses certain personality traits. In the second part, procedure was the same, except that subjects were given the information that on the photos are the faces of mentally ill people. After that, subjects completed the Attitude Scale for Mental Illness. The results indicate that among subjects the most dominant attitude is pessimistic predictions, followed by stereotyping, separatism and that the least expressed is stigmatization. The examination whether there are statistically significant differences between assessment of personality traits, showed that theses differences existed in the case of anxiety and irritability. At last, obtained results indicate that there is positive statistically significant correlation between following variables: stereotyping and the difference in the assessment of withdrawal, stereotyping and the difference in the assessment of reliability, stigmatization and the difference in the assessment of sociability. Negative statistically significant correlation was found between pessimistic prediction and the difference in the assessment of irritability. These results should be tested on the larger and nonspecific sample.

Keywords: attitudes toward mentally ill persons, assessment of personality traits, photographies of neutral faces

Годишњак за психологију Vol. 10, No 12, 2013 стр. 133–152

Aleksandra Stojilković,
Departman za psihologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Ivan Anđelković,
Departman za psihologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Jelena Stojiljković
Departman za psihologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

UDK 159.942.53:616.34-002
Originalni naučni rad
Primljen: 18. 4. 2013.

EMPATIJA, OPTIMIZAM/PESIMIZAM I PSIHOSOMATSKO REAGOVANJE KOD OBOLELIH OD ULKUSNIH BOLESTI

Apstrakt

U radu je prikazano istraživanje usmereno na ispitivanje razlika u stepenu izraženosti empatičnosti, sklonosti optimizmu/pesimizmu i sklonosti ka psihosomatkom reagovanju kod osoba obolelih od ulkusne bolesti želuca i dvanaestopalačnog creva i zdravih ispitanika. Ispitivana je takođe i povezanost sklonosti ka psihosomatskom reagovanju sa empatijom i optimizmom/pesimizmom. Primenjeni su Indeks interpersonalne reaktivnosti (IRI), skala optimizma–pesimizma (O–P skala) i test sklonosti ka psihosomatskom reagovanju HI iz baterije KON 6. Uzorak je činilo ukupno 100 ispitanika, 50 ispitanika osnovne grupe obolelih od ulkusne biolesti kojima su upitnici zadati na Klinici za gastoinestologiju, u okviru Kliničkog centra u Nišu i 50 zdravih ispitanika koji su činili kontrolnu grupu. Primena T–testa je pokazala da postoje razlike u izraženosti Fantazije (subdimenzije empatije), ($t_{(df)} = 0.643$, $p < 0.01$), kao i u pogledu pesimističnosti ($t_{(df)} = 4.172$, $p < 0.000$). Osim toga, utvrđena je i značajna povezanost (Pirsonovim koeficijentom korelacije) između izraženosti optimizma ($r = –0.303$, $p < 0.01$) i pesimizma ($r = 0.469$, $p < 0.01$), sa jedne, i skolonosti ka psihosomatskom reagovanju, sa druge strane, kao i između sklonosti ka psihosomatskom reagovanju i subdimenzija empatije: Zauzimanje tuđeg stanovišta ($r = –0.262$, $p < 0.01$), Fantazija ($r = –0.308$, $p < 0.01$), i Lična nelagodnost ($r = 0.324$, $p < 0.01$). Ovakvi nalazi delimično su u skladu sa tezom bostonske grupe psihologa o psihosomatskim bolesnicima kao o osobama kod kojih je izraženo operativno mišljenje i nerazumevanje za emocije, i u skladu sa Seligmanovom tezom o uticaju pesimizma na razvoj bolesti. Njihov značaj je u otvaranju pitanja o uticaju psiholoških faktora u prevenciji i tretmanu psihosomatskih bolesti, posebno ulkusne, kojim bi se buduća istraživanja mogla baviti.

Ključne reči: Empatija, optimizam/pesimizam, sklonost ka psihosomatskom reagovanju, ulkus

Uvod

Ulkusno oboljenje je vrlo često i predstavlja oštećenje sluzokože želuca ili dvanaestopalačnog creva nastalo zbog delovanja probavnih sokova želuca. Tradicionalno smatrano za tipično psihosomatsko, ovo oboljenje ipak je izazvalo polemike u naučnim krugovima oko toga koji ga faktori izazivaju. Da li je reč o genetskoj predispoziciji ili bakterijskoj infekciji? O slabosti organa ili uticaju stresa? Sukobe se lekari i psiholozi, ali i među samim psiholozima, kao i među lekarima, postoje nesuglasice, oličene u mnoštvu teorija o nastanku čira (Hencke, 1951; Klein, 1955; Engel, 1962; Overbeck & Bible, 1975). Ovo istraživanje ima za cilj da rasvetli udeo psihogenih faktora koji učestvuju u razvoju ulkusa na želucu i dvanaestopalačnom crevu. Poređenjem dve grupe, grupu ispitanika obolelih od čira na želucu sa grupom zdravih ispitanika, ispitivane su razlike u stepenu izraženosti određenih psiholoških faktora – empatije, sklonosti optimizmu/pesimizmu i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju.

Empatija

Empatija je definisana kao sposobnost osobe da oseća ono što je odgovarajuće za situaciju druge osobe, a ne za sopstvenu. Ova sposobnost temelji se na razumevanju sopstvenih stanja i procesa, a aleksitimija, karakteristična za psihosomatske bolesnike, znači upravo odsustvo ovakve sposobnosti.

Dejvis (Davis, 1983; prema Radovanović, 1993) empatiju odeđuje dosta široko – kao reagibilnost na doživljavanja druge osobe. Pod time podrazumeva složeno empatijsko reagovanje koje uključuje i *kognitivne* (zauzimanje tuđeg stanovišta, fantazija) i *afektivne* komponente (empatijska brižnost, lična nelagodnost). Po njemu empatijska reakcija može da zavisi od karakteristika empatizera (kao što su dispozicija za empatiju, prethodno lično iskustvo, specifična afektivna osetljivost, specifična percepcija situacije), zatim od karakteristika osobe sa kojom se empatiše (lakše je, na primer, empatisati sa ljudima koji su nama slični) i od situacionih karakteristika (okruženje, odnos između subjekta i objekta empatisanja i sl.). Ovi činioci dovode do pokretanja empatijskih procesa, tj. mehanizama empatije, koji utiču na druge intrapersonalne (odgovarajuće afektivne ili kognitivne reakcije) ili interpersonalne procese (ponašanje pomaganja).

Kohut (Kohut, 1991) smatra da se empatija zasniva na introspekciji, odnosno na posmatranju sopstvenih stanja i procesa. Zapravo, ako smo u stanju da zamislimo i osetimo kako je biti u poziciji u kojoj je osoba, možemo preispitati tako nastale sopstvene unutrašnje reakcije (osećanja, potrebe, misli...). Ako imamo razumevanja za svoja, možemo razumeti i tuđa osećanja i saosećati sa njma. Šta ako to nije slučaj? Aleksitimija (od gr: λέξις – reč, govor, i θυμός – duša, kao centar osećanja i misli) je termin koji je 1973. godine skovao Sifneos da opiše stanje nedostatka razumevanja, procesuiranja i opisivanja emocija. Odlikuju je teškoće u identifikovanju osećanja i pravljenju razlike između osećanja i telesnih odraza emotivnog uzbuđenja, teškoće u

opisivanju osećaja drugih ljudi, sužen imaginativni proces, što dokazuje nizak nivo fantaziranja i kognitivni stil koji je orijentisan ka spoljašnjosti i vezan za podražaje. Koncept aleksitimije u jakom je obrnutom odnosu sa konceptima emocionalne inteligencije i empatije, a uveden je u pokušaju psihologa bostonske grupe da objasne psihološku strukturu obolelog od psihosomatskih bolesti. Neuspeh da se emocije kognitivno regulišu može kao rezultat imati produženu napetost autonomnog nervnog sistema i neuroendokrinih sistema, što može dovesti do somatskih bolesti. Takođe, psihosomatski bolesnici su osobe koje svakodnevne konflikte nisu u stanju da obrade kroz proces imaginacije, fantazme ili kroz kreativno stvaralaštvo, pa se instinktivni naboj, zaobilazeći neokorteks, preko hipotalamusa pretvara u vegetativno razdraženje Psihosomatski poremećaj izraz je nesposobnosti da se konflikt obradi na nesvesnom planu. Ovakvim pacijentima svojstveno je operativno misljenje, siromaštvo snova, nemogućnost opisivanja sopstvenih i tuđih emocija, itd (Berger i saradnici, 1997).

Dovodeći u vezu Kohutov (1991) stav o tome da se empatija temelji na spoznaji sopstvenih emocija, i koncept aleksitimije bostonske škole, koji upravo ovu mogućnost samospoznaje isključuje, a karakterističan je za psihosomatske bolesnike, može se pretpostaviti da je za psihosomatske bolesnike tipično odsustvo empatije. Dosad nema istraživanja koja su se bavila proverom ove veze, ali su mnogi autori izučavajući vezu između aleksitimije i autizma ili nekih drugih psihopatoloških pojava (Bird, G. et all, 2006) saglasni u nalazima – aleksitimija znači odsustvo empatije.

Optimizam i pesimizam

Šajer i Kaver su optimizam/pesimizam shvatali kao generalizovano očekivanje pozitivnih, odnosno negativnih ishoda aktivnosti. Smatra se da su pesimizam i optimizam relativno odvojene i stabilne dimenzije ličnosti (Scheier & Carver, 1985). Pesimizam se često dovodi u vezu sa bolešću, kapitulacijom, pa i smrću.

Vezu između pozitivnog mišljenja i psihičkog zdravlja, sa jedne strane, i depresije, očaja, beznađa i bolesti, kapitulaciji, pa čak smrti, sa druge strane uočio je, u okviru pozitivne psihologije Seligman (Seligman) još 1975, ali su je Šajer i Karver utvrdili nepobitno, kvantitativnom skalom za merenje optimizma koju su prvi koncipirali (Life Orientation Test, Scheier & Carver, 1985). Nešto manje od tri decenije kasnije, nakon par hiljada istraživanja čiji je Šajer–Karverova skala bila deo, niko ne dovodi u pitanje vezu između optimizma i psihološkog zdravlja. U protekle dve dekade veliki broj studija potvrdio je značajnu povezanost između zdavstvenog stanja i optimizma (Scheier i Carver, 1987) i čvrstu korelaciju pesimizma s depresijom, anskioznošću, opštim stresom usled teških životnih situacija (Seligman, 1975).

Znatno manji broj istraživanja bavio se vezom optimizma i fizičkog zdravlja, ali i tu postoji saglasnost: optimistima se bolesti ređe vraćaju, ređe bivaju ponovo hospitalizovani zbog iste dijagnoze, ređe imaju postoperativne komplikacije. Ovom saglasju dorineli su i Šajer i Karver (Schier i Carver, 1987), a u najvećoj meri meta–analitičko istraživanje koje je sprovela grupa autora 2009. godine , među njima i

Šajer. (Rasmussen, Scheier & Greenhouse, 2009). Svojom studijom obuhvatili su 83 istraživanja i utvrdili da su optimisti, u poređenju sa ljudima kod kojih preovladava pesimistički stav manje žale na bolove, bolje funkcionišu fizički i imaju manje fizičkih simptoma. Utvrđena je korelacija između ova dva fenomena 0.17 koja je statistički značajna na nivou 0.01.

Grupa autora (Feldman, Walker, Green, Weingarden, 1986) sprovela je istraživanje sa ciljem da ispita uticaj psiholoških i socijalnih faktora kod ljudi koji boluju od ulkusne bolesti. Njihova namera je bila da provere da li se ovi bolesnici razlikuju od kontrolne grupe (ljudi koji ne boluju od ove bolesti) u načinu na koji se suočavaju sa stresom. Ispitanici iz obe grupe doživeli su podjednak broj potencijalno stresnih događaja. Pokazalo se da su ljudi oboleli od ulkusa opažali ove događaje negativnije (razlika je statistički značajna na nivou 0.05). Oni su, takođe, značajno češće pokazivali negativne crte ličnosti od ispitanika u kontrolnoj grupi. Kod nekih pacijenata se primećivala hipohondrijska zabrinutost, izražena pesimističnost i ekcesivna zavisnost. Kod istih ispitanika često su se zapažale nezrelost, impulsivnost, osećanja socijalne izolacije i otuđenosti. Konačno, oboleli od ulkusa u ovom istraživanju značajno češće su pokazivali emocionalnu potresenost u vidu depresije i anksioznosti. Hipohondrija, negativna percepcija životnih događaja, zavisnost, i slabiji ego bile su četiri varijable po kojima su se najviše razlikovali ljudi sa ulkusnom bolešću od ljudi iz kontrolne grupe. Ovo istraživanje ukazalo je na jaku povezanost između stresnih životnih događaja, psiholoških faktora, i ulkusne bolesti.

Psihosomatika

Psihosomatika je naučni termin u medicini, dijagnostici i terapiji, kojim se prihvata da psihički sistem, emocije, naročito psihološki neugodni doživljaji, sukobi i nerešeni međuljudski odnosi, mogu izazvati telesne poremećaje i telesnu bolest.

Bostonska grupa autora pri razmatranju psihološke strukture psihosomatskih bolesnika ističe pojam aleksitimije koji je uveo Sifneos (Sifneos, 1977) i koji u bukvalnom prevodu znači “bez reči za osećanja”. Kao što je već naglašeno, aleksitimija predstavlja specifičnu psihološku strukturu psihosomatičara koji nisu u stanju da izraze i opišu svoj emocionalni doživljaj, čak ni da dožive različita emocionalna događanja. Psihosomatski bolesnici su osobe koje svakodnevne konflikte nisu u stanju da obrade kroz proces imaginacije, fantazmatske aktivnosti ili kroz kreativno stvaralaštvo, pa se instinktivni naboj pretvara u vegetativno razdraženje. Značaj ranog detinjstva, vaspitni stil i poruke koje roditelji šalju deci su veoma bitni aspekti za razumevanje nastanka psihosomatskih oboljenja. Nedostatak ljubavi, zanemarivanje deteta, preterana anksioznost roditelja, stroge zabrane ispoljavanja negativnih osećanja, kao i učenje po modelu u porodicama u kojima i roditelji imaju psihosomatske smetnje – mogu dovesti do gušenja emocija kod dece koje ide u pravcu stvaranja pasivnog ili agresivnog tipa ličnosti. Nemogućnost obrade osećanja se potom postepeno može strukturisati u psihosomatsku bolest. Pošto osobe sa psihosomatskim oboljenjima nisu u stanju da osmisle i verbalizuju svoja osećanja, one nemaju mo-

gućnost da od osećaja telesnog simptoma naprave neurotični simbol, te stoga moraju direktno, bez posredovanja, da "izruče" napetost u svoju telesnu duplju.

Dakle, ključne tačke psihosomatskih oboljenja su:

- nepostojanje neurotičnog konflikta;
- nepostojanje simboličkog značenja simptoma;
- postojanje konstitucionalne predispozicije za izbor organa koji će oboleti;
- stvaranje organskih oštećenja (Senić, 2011).

Ulkusno oboljenje želuca i dvanaestopalačnog creva

Čir je bolna ranica na sluzokoži želuca ili dvanaestopalačnog creva. Normalna, neoštećena sluzokoža, prekrivena slojem sluzi, štiti od delovanja kiseline koja se normalno luči u želucu i onemogućava stvaranje ranice. Čir nastaje kada se naruši ravnoteža u sluzokožama iz razloga što nema dovoljno odbrambenih faktora ili ako ima suviše štetnih faktora. Tada delovanje želudačne kiseline postaje štetno.

Razvoj ulkusne bolesti povezivan je u prošlosti sa brojnim faktorima. Medju najčešće navodjenim su genetska uslovljenost, bakterijske infekcije i psihološki stres. Tako, skoro čitav vek postoji verovanje da stresan način života i dijeta uzrokuju ulkus, da bi se tek kasnije otkrilo da u ulkusnoj bolesti postoji poremećaj ravnoteže hidrohloridne kiseline i pepsina kao i nemogućnost želuca da se odbrani od ovih substanci sa snažnim biološkim učinkom.

Danas postoji snažno uverenje da najveći broj ulkusa nastaje kao rezultat infekcije bakterijom nazvanom Helicobacter pylori, te se smatra da je pored faktora načina života, prisustva kiseline i pepsina, Helicobacter pylori primarni uzrok ovog oboljenja. Radi se o spiralnoj bakteriji nadjenoj u želucu, koja (zajedno sa kiselinom) oštećuje želudac i dvanaestopalačno crevo, uzrokujući upalu i ulkuse. Veruje se da oštećenje nastaje zbog izvesnih osobina ove bakterije. Ona opstaje u želucu jer stvara enzim ureazu koja nizom reakcija neutrališe želudačnu kiselinu. Bakterija se kreće i može prodirati u zaštitni sloj. Time čini želudac podložnim oštećenjima kiselinom i pepsinom. Kada se bakterija „zakači" na stanice sluznice želuca, ona počinje da slabi odbrambene mehanizme, uzrokujući lokalnu upalu. Iz, za sada, ne potpuno jasnih razloga, bakterija stimuliše želudac na pojačanu produkciju kiseline. Unutar prvih nedelja od infekcije, najveći broj ljudi razvija gastritis – upalu želudačne sluznice i kod većine na tome i ostaje, dok se kod drugih razvija ulkus. Šta je razlika izmedju ove dve grupe ljudi, još uvek se ne zna. Ispituje se na koji način stres poptpomaže razvoj Helicobacter pylori infekcije. Poznato je da se Helicobacter pylori brzo množi u kiseloj sredini a sam stres povećava lučenje kiseline. Ovo je potvrđeno ispitivanjem na miševima koje je pokazalo da sresno izlaganje hladnoj vodi uz infekciju sa Helicobacter pylori dovodi do razvoja peptičnog ulkusa (Kim et al., 2002) dok je lekarska praksa pokazala da je ljudima nakon teških hirurških intervencija potreban pažljiv tretman za prevenciju nastanka ulkusa i njegovih komplikacija. Faktori za koje se i dalje sumnja da igraju ulogu u razvoju bolesti, pored psihološkog stresa, su i pušenje, kofein, alkohol, neki lekovi, naročito nesteroidni antiinflamatorni lekovi

(NSAID) koji su širokoj upotrebi za tretman temperature, upala zglobova, glavobolje i ostalih bolova.

Metodološki pristup

Problem istraživanja

Osnovni problem istraživanja

Osnovni problem ovog istraživanja je ispitivanje razlika u stepenu izraženosti empatičnosti, sklonosti optimizmu/pesimizmu i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju između obolelih od ulkusne bolesti želuca i dvanaestopalačnog creva i zdravih ispitanika. Stoga je osnovni cilj da se utvrdi da li postoje statistički značajne razlike u stepenu izraženosti osnovnih varijabli istraživanja (empatija, sklonost ka optimizmu/pesimizmu i sklonost ka psihosomatskom reagovanju) između ispitanika iz ove dve grupe. Takođe, problem ovog istraživanja je i ispitivanje povezanosti varijabli istraživanja na celokupnom uzorku, sa ciljem da se utvrditi da li postoji statistički značajna povezanost empatije i optimizma/pesimizma sa sklonošću ka psihosomatskom reagovanju.

Specifični problemi istraživanja

1. Ispitivanje razlika u stepenu izraženosti empatije (zauzimanje tuđeg stanovišta, empatijska brižnost, fantazija, lična nelagodnost) između ispitanika obolelih od bolesti čira na želucu ili dvanaestopalačnom crevu i zdravih ispitanika.
2. Ispitivanje razlika u stepenu izraženosti sklonosti ka optimizmu između ispitanika obolelih od bolesti čira na želucu ili dvanaestopalačnom crevu i zdravih ispitanika.
3. Ispitivanje razlika u stepenu izraženosti sklonosti ka pesimizmu između ispitanika obolelih od bolesti čira na želucu ili dvanaestopalačnom crevu i zdravih ispitanika.
4. Ispitivanje razlika u stepenu izraženosti sklonosti ka psihosomatskom reagovanju između ispitanika obolelih od bolesti čira na želucu ili dvanaestopalačnom crevu i zdravih ispitanika.
5. Ispitivanje razlika u stepena izraženosti osnovnih varijabli istraživanja (empatija, sklonost ka optimizmu/pesimizmu i sklonost ka psihosomatskom reagovanju) na poduzorku muškaraca i žena.
6. Ispitivanje povezanosti empatije i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju.
7. Ispitivanje povezanosti optimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju.
8. Ispitivanje povezanosti pesimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju.

Teorijski i praktičan značaj istraživanja

Teorijski značaj ovog istraživanja ogleda se u sticanju novih saznanja i proširenju postojećih o značaju psiholoških činilaca – empatije, optimizma/pesimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju – za razvoj i tok ulkusne bolesti.

Praktični doprinos ovog istraživanja ogleda se u boljem razumevanju relacija između stepena empatičnosti, optimizma/pesimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju sa jedne i ulkusne bolesti želuca i dvanaestopalačnog creva, sa druge strane, što bi moglo da pomogne u razumevanju prirode ulkusne bolesti i doprinese potpunijem tretmanu pacijenata, kao i prevenciji ove bolesti.

Varijable istraživanja

Nezavisna varijabla

- Prisustvo/odsustvo ulkusne bolesti

Pod ulkusnom bolešću podrazumevali smo dijagnoze K25, Ulcus ventriculi i K26, Ulcus duodeni iz Međunarodne klasifikacije bolesti (Svetska zdravstvena organizacija, 1998). Ukus predstavlja lokalni defekt epitela sluznice, a nastaje usled neravnoteže između korozivnog delovanja želudačnog soka i odbrambenih mehanizama sluznice, do koje dolazi dejstvom raznih endogenih i egzogenih faktora. Može biti lociran na raznim delovima digestivnog trakta, ali je odraz opšteg poremećaja, pa se govori o ulkusnoj bolesti.

Zavisne varijable

- Empatija

Empatija je određena prema Dejvisovim (Davis, 1983) teorijskim postavkama. On definiše empatičnost dosta široko, kao „reagibilnost na tuđa doživljavanja“. Pod Empatijskim reagovanjem pored *kognitivnih* (zauzimanje tuđeg stanovišta, fantazija) uključuje i *afektivne* komponente (empatijska brižnost, lična nelagodnost). Time je omogućeno da se empatičnost posmatra kao složena kognitivno–afektivna reakcija na doživljavanje druge osobe.

Empatičnost je operacionalno određena kao rezultat na Dejvisovom Indeksu interpersonalne regiabilnosti (IRI) kojim se dobija multidimenzionalna mera empatijskog reagovanja.

- Sklonost optimizmu ili pesimizmu

Sklonost optimizmu ili pesimizmu shvaćena je u ovom radu kao tendencija ka generalizovanom očekivanju pozitivnih ili negativnih ishoda aktivnosti, pri čemu se pesimizam i optimizam shvataju kao dve nezavisne dimenzije (Scheier & Carver, 1985). Sklonost optimizmu ili pesimizmu operacionalizovana je učinkom na Penezićevoj skali optimizma–pesimizma.

- Sklonost ka psihosomatskom reagovanju

Sklonost ka psihosomatskom reagovanju znači postojanje funkcionalnih poremećaja osnovnih organskih sistema (kardiovaskularnog, respiratornog, gastrointestinalnog), funkcionalnih poremećaja senzornog i motornog sistema, poremećaja sistema

za kontrolu i formiran hipohondrijski reakcioni sistem prema osnovnim organskim funkcijama (Momirović i sar., 1993). Opracionalizovana je preko subtesta koji je u sastavu baterije testova KON6, a meri sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju.

Kontrolna varijabla

- Pol.

Instrumenti istraživanja

Indeks interpersonalne reaktivnosti – IRI

Indeks interpersonalne reaktivnosti – IRI konstruisao je Dejvis (Davis, 1983), kao upitnik kojim se dobija multidimenzionalna mera empatijskog reagovanja, odnosno mera i kognitivog i afektivnog aspekta empatičnosti. Upitnikom se procenjuju: zauzimanje tuđeg stanovišta; fantazija; empatijska brižnost i lična nelagodnost.

Zasnovan na samoizveštavanju, ovaj upitnik sadrži 28 ajtema podeljenih u 4 subskale (od po 7 stavki) kojima se kvantifikuju različiti aspekti empatičnosti. Stepen prihvatanja stavki se procenjuje petostepenom skalom (od 1 – „uopšte me ne opisuje“ do 5 – „potpuno me verno opisuje“). Skor na svakoj subskali može varirati od minimum 7 do maksimum 35. Prema Dejvisu pet ličnosnih konstrukata je važno kad je u pitanju empatijska reakcija: socijalna kompetencija (interpersonalno funkcionisanje), samopoštovanje, emocionalnost, osetljivost na druge i inteligencija. Pouzdanost ovog upitnika je na prihvatljivom nivou (Crombach alpha 0.836).

Subskala **zauzimanja tuđeg stanovišta** (PT) meri sposobnost ispitanika da koristi mehanizam kognitivnog preuzimanja uloga, odnosno da spontano prihvati psihološku tačku posmatranja druge osobe. Sadrži stavke koje opisuju zauzimanje stanovišta u svakodnevnim, životnim situacijama. Primer je stavka: „Pre nego što donesem konačan sud, obično se potrudim da razmotrim stanovišta svih onih koji se ne slažu u nekoj raspravi“.

Subskala **empatijske brižnosti** (EC) meri individualne razlike u afektivnom reagovanju pojedinaca na opažena emocionalna ispoljavanja drugih. Ovom subskalom se procenjuje stepen u kojem subjekat doživljava osećanja emocionalne topline, saosećanja i brige za pojedinca kojeg opaža. Primer stavke: „Kad vidim da nekoga iskorišćavaju, osetim potrebu da ga zaštitim“.

Subskala **fantazije** (FS) meri ispitanikovu sposobnost da se uživi u osećanja i postupke izmišljenih ličnosti, sposobnost da se uživi u zamišljene okolnosti (knjiga, film), kao i sklonost ka sanjarenju uopšte. Primer stavke: „Kad gledam neki film ili pozorišni komad, obično imam utisak da sam, gledajući ga, i sam bio neki od prikazanih likova“.

Subskala **lične nelagodnosti** (PD) meri osećanja ispitanika usmerena na sopstveno Ja, koja su izazvana opažanjem izraza tuđeg (negativnog) emocionalnog doživljavanja; reč je o osećanjima straha, anksioznosti i opšte nelagode koja se prenose mehanizmom neposredne emocionalne zaraze u objektivno ili subjektivno stresnim situacijama. „Uplašim se kad se nađem u nekoj napetoj i emocionalno povišenoj situaciji“.

Zbirom postignutih bodova na ovim subskalama dobija se ukupan skor **empatijske reaktivnosti subjekta** – IRIT, odnosno „Indeks interpersonalne reaktivnosti – total“. Ovaj skor može varirati od minimum 28 do maksimum 140.

Skala optimizma–pesimizma, O–P skala

Skala dispozicionog optimizma i pesimizma ima 14 stavki – šest stavki meri dimenziju *optimizam* (2, 5, 6, 8, 11, 14), a osam dimenziju *pesimizam* (1, 3, 4, 7, 9, 10, 12, 13). U ovom radu je primenjen prevod upitnika koji je za naše govorno područje adaptirao Penezić (Penezić, 2002). Upitnik je Likertovog tipa od pet stupnjeva. Ispitanik procenjuje u kojoj se meri svaka tvrdnja odnosi na njega. Istraživanja su potvrdila da između skala optimizma i pesmizma postoji visoka negativna korelacija, što znači da su ova dva konstrukta u osnovi dve dimenzije, a ne dva pola iste dimenzije. Prva dimenzija operacionalizovana je tvrdnjama kao što je: „Stvari uvek gledam sa vedrije strane” i visokim skorom ispitanika na skali optimizma, a druga tvrdnjama kao što je.“ „Retko računam na to da će mi se dogoditi dobre stvari“ i visokim skorom na skali pesimizma.

Pouzdanost skale je zadovoljavajuća i iznosi za optimizam Cronbach $\alpha = 0.77$, a za pesimizam Cronbach $\alpha = 0.83$.

Ukupni rezultat se formira kao linearna suma rezultata u svakoj čestici, posebno za optimizam, posebno za pesimizam. Raspon skorova kreće se od 6 do 30, za optimizam i od 8 do 40 za pesimizam.

Test HI iz baterije KON 6

KON 6 (Momirović i sar., 1993) je kibernetička baterija konativnih testova. Upitnik je namenjen za procenu strukture ličnosti, diferencijalnu dijagnostiku i evaluaciju efekata terapijskog tretmana odraslih ispitanika, a može se koristiti u celini ili samo neki njegovi delovi. Baterija sadrži šest subtestova, konstruisanih na osnovu kibernetičkog modela funkcionisanja najvažnijih konativnih regulatora: Subtest **Epsilon** meri stepen poremećaja aktivacije, subtest **Hi** meri sklonost ka psihosomatskim reagovanju, subtest **Alpha** – anksioznost, **Sigma** – agresivnost, **Delta** – disocijativne poremećaje i **Eta** koji meri poremećaje integrativnih funkcija nervnog sistema. Rezultati na subtestovima KON baterije malo zavise od socioekonomskog statusa, pokušaja simulacije i disimulacije intelektualnog nivoa ispitanika. U ovom radu korišćen je subtest Hi za merenje sklonosti ka psihosomatskom reagovanju, odnosno za merenje regulatora organskih funcija. Regulator organskih funkcija formiran je spregom subkortikalnih centara za regulaciju organskih funkcija, pretežno lociranih u hipotalamičkoj regiji, i njima nadređenih kortikalnih sistema za regulaciju i kontrolu. Poremećaji ovog regulatora izazivaju: Funkcionalne poremećaje osnovnih organskih sistema (na primer, kardiovaskularnog, respiratornog, gastrointestinalnog), funkcionalne poremećaje senzornog i motornog sistema, poremećaje sistema za kontrolu i sekundarno, formiranje hipohondrijskog reakcionog sistema prema osnovnim organskim funkcijama (Momirović i sar., 1993).

Ovaj subtest sadrži tvrdnje kao što su : „Srce mi ponekad toliko lupa da mi se čini da će pući" ili "Ponekad sam ozbiljno zabrinut/a za svoje zdravlje", a zadatak ispitanika je da na petostepenoj skali procene oceni koliko se slaže sa njima.

Svi odgovori ispitanika boduju se na isti način, odgovor „potpuno tačno" nosi 5 poena, odgovor „uglavnom tačno" – 4, „nisam siguran" nosi 3 poena, „uglavnom netačno" – 2, i odgovor „potpuno netačno" nosi 1 poen. Veći rezultat znači veću sklonost ka psihosomatskom reagovanju. Teorijski raspon skorova može da se kreće od 30 do 150. Crombachov koeficijent pouzdanosti za ovaj test iznosi 0.94, što ga svrstava medju testove za prihvatljivom pouzdanošću.

Hipoteze istraživanja

Osnovne hipoteze

- Postoje statistički značajne razlike u stepenu izraženosti osnovnih varijabli istraživanja (empatija, sklonost ka optimizmu/pesimizmu i psihosomatici) između obolelih od ulkusne bolesti i zdravih ispitanika.
- Postoji statistički značajna povezanost empatije i optimizma/pesimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju.

Specifične hipoteze

1. Postoji statistički značajna razlika u stepenu izraženosti empatije (zauzimanje tuđeg stanovišta, empatijska brižnost, fantazija, lična nelagodnost) između obolelih od ulkusne bolesti i zdravih ispitanika.
2. Postoji statistički značajna razlika u sklonosti optimizmu između obolelih od ulkusne bolesti i zdravih ispitanika.
3. Postoji statistički značajna razlika u sklonosti pesimizmu između obolelih od ulkusne bolesti i zdravih ispitanika.
4. Postoji statistički značajna razlika u sklonosti ka psihosomatici između obolelih od ulkusne bolesti i zdravih ispitanika.
5. Postoji statistički značajna razlika u nivou empatije, sklonosti optimizmu/pesimizmu i sklonosti psihosomatici u zavisnosti od pola.
6. Postoji statistički značajna povezanost između sklonosti ka psihosomatici i stepena izraženosti empatije.
7. Postoji statistički značajna povezanost između sklonosti ka psihosomatici i stepena izraženosti pesimizma.
8. Postoji statistički značajna povezanost između sklonosti ka psihosomatici i stepena izraženosti optimizma.

Uzorak ispitanika

Uzorkom je obuhvaćeno 100 ispitanika, od toga pedesetoro obolelih od ulkusnih bolesti (čir na želucu i na dvanaestopalačnom crevu) i pedesetoro zdravih ispitanika. Grupu obolelih od ulkusne bolesti čini 35 muškaraca i 15 žena, dok je u uzorku iz kontrolne grupe 24 muškaraca i 26 žena.

Tabela 1. Prikaz uzorka po polu

	Muškarci	Žene
Sa ulkusom	35	15
Zdravi	24	26
Ukupno	59	41

Organizacija istraživanja

Ispitivanje pacijenata koji boluju od ulkusne bolesti obavljeno je u toku septembra 2012. godine na specijalističkoj klinici Kliničkog Centra u Nišu, uz saglasnost direktora Klinike za gastroenterologiju i etičkog odbora ove usanove.

Samo testiranje trajalo je oko 30 minuta i bilo anonimno. Ispitanicima je jasno rečeno da će se podaci dobijeni testiranjem koristiti isključivo u naučne svrhe.

Rezultati istraživanja

Razlike u pogledu stepena izraženosti osnovnih varijabli istraživanja na poduzorcima obolelih od ulkusnih bolesti i zdravih ispitanika

Ovo istraživanje pošlo je od pretpostavke da postoje statistički značajne razlike u stepenu izraženosti osnovnih varijabli istraživanja (empatija, sklonost ka optimizmu/pesimizmu i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju) između obolelih od ulkusne bolesti i zdravih ispitanika.

Specifična hipoteza 1. Postoji statistički značajna razlika u stepenu izraženosti empatije (zauzimanje tuđeg stanovišta, empatijska brižnost, fantazija, lična nelagodnost) između obolelih od ulkusne bolesti i zdravih ispitanika.

Tabela 2. Razlike u stepenu izraženosti ukupne empatije i njenih subskala kod obolelih od ulkusa i zdravih ispitanika.

Varijable	Grupa	AS	SD	T test	Sig.
Ukupna empatija	Sa ulkusom	95.29	18.74	–0.41	.968
	Zdravi	95.42	11.32		
Zauzimanje tuđeg stanovišta	Sa ulkusom	24.50	4.76	1.070	.287
	Zdravi	23.42	5.21		
Empatijska brižnost	Sa ulkusom	27.50	5.11	.352	.725
	Zdravi	27.18	3.74		
Fantazija	Sa ulkusom	20.54	8.76	–2.643**	.010
	Zdravi	24.44	5.36		
Lična nelagodnost	Sa ulkusom	22.75	6.98	1.802	0.75
	Zdravi	20.38	6.01		

** Značajnost na nivou 0.01

Na osnovu podataka prikazanih u tabeli 2 vidi se da ne postoji statistički značajna razlika u stepenu izraženosti Ukupne empatije izmedju ipitanika sa ulkusom i zdravih ispitanika. Kada se poredi izraženost pojedinačnih subdimenzija empatije kod ove dve grupe, uočava se statistički značajna razlika na subdimenziji Fantazija ($p < 0.01$). Ispitanici iz kontrolne grupe postigli su viši skor od ispitanika sa ulkusnom bolesti na ovoj subdimenziji. Dakle, specifična hipoteza 1 samo je delimično potvrdjena rezultatima istraživanja.

Specifična hipoteza 2. Postoji statistički značajna razlika u sklonosti ka optimizmu između obolelih od ulkusne bolesti i zdravih ispitanika.

Specifična hipoteza 3. Postoji statistički značajna razlika u sklonosti ka pesimizmu između obolelih od ulkusne bolesti i zdravih ispitanika.

Tabela 3. Razlike u stepenu izraženosti optimizma i pesimizma kod obolelih od ulkusa i zdravih ispitanika.

Varijable	Grupa	AS	SD	T test	Sig.
Optimizam	Sa ulkusom	22.23	6.40	–1.174	.245
	Zdravi	23.42	2.94		
Pesimizam	Sa ulkusom	25.38	7.04	4.172**	.000
	Zdravi	20.46	4.20		

** Značajnost na nivou 0.01

Iz tabele 3 se vidi da se ispitanici iz poduzorka onih koji boluju od ulkusa ne razlikuju statistički značajno u stepenu izraženosti optimizma u odnosu na ispitanike iz kontrolne grupe, što znači da specifična hipoteza 2 nije potvrđena. Što se tiče razlike u stepenu izraženosti pesimizma, između ove dve grupe postoji statistički značajna razlika ($p < 0.00$). Ispitanici sa ulkusom pesimističniji su od ispitanika koji ne boliju od ove bolesti. Time je potvrđena specifična hipoteza 3.

Specifična hipoteza 4. Postoji statistički značajna razlika u sklonosti ka psihosomatskom reagovanju između obolelih od ulkusne bolesti i i zdravih ispitanika.

Tabela 4. Razlike u stepenu izraženosti sklonosti ka psihosomatskom ragovanju kod obolelih od ulkusa i zdravih ispitanika.

Varijabla	Grupa	AS	SD	T test	Sig.
Sklonost ka psihosomatskom reagovanju	Sa ulkusom	81.88	24.48	6.103**	.000
	Zdravi	56.02	16.91		

** Značajnost na nivou 0.01

Sklonost ka psihosomatskom reagovanju statistički je značajno izraženija kod ispitanika sa ulkusom nego kod ispitanika koji su zdravi ($p < 0.00$). Podaci iz tabele 4 pokazuju da rezultati ovog istraživanja potvrđuju specifičnu hipotezu 4.

Razlike u pogledu stepena izraženosti osnovnih varijabli istraživanja na poduzorku muškaraca i žena

Specifična hipoteza 5. Postoji statistički značajna razlika u nivou empatije, sklonosti optimizmu/pesimizmu i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju u zavisnosti od pola.

Tabela 5. Razlike u stepenu izraženosti ukupne empatije i njenih subdimenzija kod muškaraca i žena.

Varijable	Pol	AS	SD	T test	Sig.
Ukupna empatija	Muški	89.54	13.773	–4.897**	.000
	Ženski	103.22	13.681		
Zauzimanje tuđeg stanovišta	Muški	23.37	4.612	–1.094	.277
	Ženski	24.49	5.546		
Empatijska brižnost	Muški	25.92	4.120	–3.486**	.001
	Ženski	28.98	4.591		
Fantazija	Muški	20.19	7.028	–4.162**	.000
	Ženski	25.98	6.559		
Lična nelagodnost	Muški	20.07	6.575	–2.901**	.005
	Ženski	23.78	5.863		

** Značajnost na nivou 0.01

Postoje statistički značajne razlike između ispitanika muškog i ispitanica ženskog pola u stepenu izraženosti Ukupne empatije i njene tri subdimenzije – Empatijska brižnost, Fantazija i Lična nelegodnost. Na svim navedenim aspektima empatije, žene su se pokazale kao empatičnije. Razlika ne postoji u stepenu izraženosti subdimenzije Zauzimanje tuđeg stanovišta.

Tabela 6. Razlike u stepenu izraženosti optimizma i pesimizma kod muškaraca i žena.

Varijable	Pol	AS	SD	T test	Sig.
Optimizam	Muški	23.20	4.74	–1.143	.154
	Ženski	21.68	5.81		
Pesimizam	Muški	21.80	6.70	–1.523	.131
	Ženski	23.78	5.94		

Iz tabele 6 se vidi da nema statistički značajne razlike u stepenu izraženosti optimizma i pesimizma s obzirom na pol ispitanika.

Tabela 7. Razlike u stepenu izraženosti sklonosti ka psihosomatskom reagovanju kod muškaraca i žena.

Varijabla	Pol	AS	SD	T test	Sig.
Sklonost ka psihosomatskom reagovanju	Muški	67.76	24.95	–.297	.767
	Ženski	69.24	23.92		

Muškarci i žene iz uzorka koji je ovim istraživanjem obuhvaćen nisu pokazali statistički značajnu razliku u sklonosti ka psihosomatskom reagovanju.

Može se zaključiti da je prikazanim rezultatima peta specifična hipoteza delimično potvrđena. Naime, muškarci i žene razlikuju se po stepenu izraženosti ukupne empatije i njenih subdimenzija empatijska brižnost, fantazija i lična nelegodnost. Nema, medjutim, razlike između muškaraca i žena na subdimenziji empatije zauzimanje tuđeg stanovišta, kao što je nema ni kada su u pitanju optimizam/pesimizam i sklonost ka psihosomatskom reagovanju.

Povezanost osnovnih varijabli istraživanja

Druga važna pretpostavka ovog istraživanja ticala se postojanja statistički značajne povezanosti empatije i optimizma/pesimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju, a u okviru nje razvijene su još tri specifične hipoteze.

Specifična hipoteza 6. Postoji statistički značajna povezanost između stepena izraženosti empatije (zauzimanje tuđeg stanovišta, empatijska brižnost, fantazija, lična nelagodnost) i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju.

Tabela 8. Pirsonov koeficijent korelacije ukupne empatije, njenih subdimenzija i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju

	Sklonost ka psihosomatskom reagovanju
Ukupna empatija	–.093
Zauzimanje tuđeg stanovišta	–.262**
Empatijska brižnost	.011
Fantazija	–.308**
Lična nelagodnost	.324**

** Značajnost na nivou 0.01

Stepen izraženosti ukupne empatije i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju nisu u statistički značajnoj korelaciji. Međutim, subdimenzije empatije – Zauzimanje tuđeg stanovišta i Fantazija stoje u negativnoj, statistički značajnoj korelaciji sa sklonošću ka psihosomatskom reagovanju. Pozitivna, statistički značajna korelacija je i između Lične nelagodnosti i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju. Sve dobijene korelacije spadaju u nisko izražene. Može reći da je šesta hipoteza delimično potvrđena.

Specifična hipoteza 7. Postoji statistički značajna povezanost između stepena izraženosti optimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju.

Specifična hipoteza 8. Postoji statistički značajna povezanost između stepena izraženosti pesimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju.

Tabela 9. Pirsonov koeficijent korelacije pesimizma/optimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju

	Sklonost ka psihosomatskom reagovanju
Pesimizam	.469**
Optimizam	–.303**

** Značajnost na nivou 0.01

Dobijena je statistički značajna korelacija između pesimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju. Korelacija je pozitivna, što znači da se sa izraženijim pesimizmom javlja i veći stepen sklonosti ka psihosomatskom reagovanju. Dobijeni koeficijent korelacije spada u domen srednje izražene korelacije.

Korelacija između optimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju je takođe statistički značajna, ali nisko izražena. U ovom slučaju dobijena je negativna korelacija, što znači da sa porastom nivoa izraženosti jedne varijable opada nivo izraženosti druge. Specifične hipoteze 7 i 8 su potvrđene.

Diskusija

Ovo istraživanje nastalo je u nameri da se proveri da li neki psihološki faktori imaju ulogu u nastanku ulkusne bolesti želuca i dvanaestopalačnog creva. Uz psihološke, kao činioci od značaja za nastanak ove bolesti pominju se u literaturi konstitucionalni, nasledni, biohemijski, hormonalni, histološki činioci, a u novije vreme naročito infekcija bakterijom helicobacer pylori. Neki autori, međutim i dalje smatraju da je uticaj psiholoških faktora pretežniji (Jerotić, 2003), a rezultati ovog istraživanja govore njima u prilog – sklonosti ka psihosomatskom reagovanju statistički je značajno izraženija kod ispitanika sa ulkusom nego kod ispitanika koji ne boluju od ove bolesti.

Polazeći od pretpostavke da psihosomatske pacijente karakteriše prisustvo aleksitimije koju definišu, između ostalog, nedostatak razumevanja sopstvenih i tuđih emocija, kao i nedostatak fantazmatskog mišljenja, jedan od naših ciljeva bio je da proverimo da li pacijenti sa ulkusom zaista manje razumeju emocije drugih ljudi i da li je njihovo mišljenje operativno, kao što govore pripadnici bostonske škole (Sifneos, 1977). Pokazalo se da ne postoji razlika u pogledu izraženosti ukupne empatije (kao ni njenih subdimenzija Zauzimanje tuđeg stanovišta, Empatijska brižnost i Lična nelagodnost) između onih koji boluju od ulkusa i zdravih ispitanika. Ispitanici iz obe grupe pokazali su se kao vrlo empatični, pri čemu su žene empatičnije od muškaraca, što je u skladu sa istraživanjima drugih autora (Cheng et al., 2006). Postoji, međutim jedna dimenzija empatije po kojoj se razlikuju oni koji boluju od ulkusa i ispitanici iz kontrolne grupe, a to je Fantazija. Ispitanici koji ne boluju od ulkusa imaju veću sposobnost da se užive u osećanja i postupke izmišljenih ličnosti, da se užive u zamišljene okolnosti (knjiga, film), kao i razvijeniju sklonost ka sanjarenju uopšte. Negativna povezanost ove dimenzije sa sklonošću ka psihosomatskom

reagovanju govori takođe u prilog hipotezi da su ljudi koji češće sanjare i fantaziraju, tj. imaju mišljenje koje se razlikuje od „operativnog“ manje skloni razboljevanju od psihosomatskih bolesti. Ovaj nalaz govori u prilog stavovima bostonske grupe psihologa, koji smatraju da su psihosomatski bolesnici osobe koje svakodnevne konflikte nisu u stanju da obrade kroz proces imaginacije, fantazme ili kroz kreativno stvaralaštvo, pa se instinktivni naboj, zaobilazeći neokorteks, preko hipotalamusa pretvara u vegetativno razdraženje. Postoji, takođe, negativna povezanost između sklonosti psihosomatici i subdimenzije empatije – zauzimanje tuđeg stanovišta, što govori o manjoj spremnosti psihosomatičara da koriste mehanizam kognitivnog preuzimanja uloga, odnosno da spontano prihvataju psihološku tačku posmatranja druge osobe. Pozitivna povezanost postoji sa subdimenzijom Lična nelagodnost – skloniji su psihosomatici oni koji osećaju strah, anksioznost i opštu nelagodu, izazvano opažanjem izraza tuđeg (negativnog) emocionalnog doživljavanja u objektivno ili subjektivno stresnim situacijama. Kvalitativnom analizom tvrdnji koje ulaze u sastav ove subdimenzije uočavamo da su ispitanici koji postižu visoke skorove oni koji u kriznim i stresnim situacijama reaguju jakim strahom i smanjenom efikasnošću. Ovakvo reagovanje predstavlja neadaptivan način suočavanja sa stresom, što ukazuje na potrebu da se i neadaptivno reagovanje na stres uvrsti u predmet budućih istraživanja o uzrocima i prevenciji psihosomatskih bolesti.

Radovi najpre Seligmana, a kasnije Šajera i Karvera pokazali su da postoji veza između depresije, negativnog mišljenja, očaja i pesimizma sa jedne strane i bolesti, kapitulacije, pa čak i smrti sa druge, o čemu je u tekstu već bilo reči (Seligman, 1975; Scheier & Carver, 1987).

Ovo istraživanje imalo je za cilj da proveri da li ovakva pretpostavka da je pesimizam u vezi sa bolešću, važi i za obolele od čira na želucu i dvanaestopalačnom crevu. Naši rezultati su pokazali da ispitanici koji boluju od ulkusa imaju negativnija očekivanja ishoda aktivnosti, negativniji pogled na svet, tj. da su pesimističniji od ispitanika iz kontrolne grupe, nezavisno od pola. Činjenica da se dve grupe ispitanika ne razlikuju statistički značajno u stepenu izraženosti optimizma u skladu je sa rezultatima istraživanja (Penezić, 2002) koja su ustanovila da su optimizam i pesimizam dve zasebne dimenzije.

Povezanost između stepena izraženosti pesimizma i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju statistički je značajna – što je osoba pesimističnija to je više sklona psihosomatskom reagovanju. Obrnuto važi za optimizam. Ispitanici koji su optimističniji, manje su skloni psihosomatskom reagovanju.

Pažnju privlači činjenica da se grupa ispitanika sa ulkusnom bolešću ne razlikuje od kontrolne grupe po stepenu izraženosti optimizma, dok je istovremeno utvrđena negativna korelacija između optimizma i psihosomatskog reagovanja. Ovakav rezultat ukazuje na mogućnost da nedostatak optimizma utiče na povišenu sklonosti ka psihosomatskom reagovanju, ali da ne predstavlja presudan faktor za razvoj same psihosomatske bolesti. Ovo je pretpostavka koja bi trebalo da se proveri narednim istraživanjima.

Zaključak

Sprovedeno istraživanje imalo je za cilj da utvrdi stepen izraženosti empatije, optimizma/pesimizma, i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju kod ljudi koji boluju od ulkusne bolesti želuca i dvanestopalačnog creva i kod zdravih ispitanika. U radu je razmatrana etiologija ove bolesti i potvrđena je teza o njenoj psihosomatskoj prirodi. Proverene su i pretpostavke o mogućem uticaju ispitivanih psiholoških varijabli na razvoj ulkusa. Rezultati su pokazali da se ispitanici oboleli od ulkusa značajno razlikuju od onih koji to nisu u izraženosti Fantazije (subdimenzije empatije), kao i u pogledu pesimističnosti. Osim toga, utvrđena je i značajna povezanost između izraženosti optimizma i pesimizma, sa jedne, i sklonosti ka psihosomatskom reagovanju, sa druge strane. Istraživanjem se došlo do pretpostavke da je za razvoj ove vrste bolesti značajnije prisustvo pesimizma od odsustva optimizma. Upravo ova, nedovoljno ispitana, pretpostavka mogla bi da bude tema budućih istraživanja koja se bave uspostavljanjem i održavanjem kako psihičkog, tako i fizičkog zdravlja.

Literatura

1. Berger, D., Berger, J., Mitić, M., Tomić, V. (1997) *Zdravstvena psihologija.* Beograd: Društvo psihologa Srbije – Centar za primenjenu psihologiju.
2. Bird, G. Silano, G., Brindley, R., Singer, T., Frith, U. (2006). *Alexithymia in Autism Spectrum Disorders: an fMRI Investigation*.
3. Cheng Y., Tzeng O. J., Decety J., Hsieh J. C. (2006). Gender differences in the human mirror system: a magnetoencephalography study. NeuroReport 17, 1115–1119.
4. Davis, M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. Journal of Personality and Social Psychology. 44, (1), 113–127 .
5. Feldman M, Walker P, Green JL, Weingarden K. *Life events stress and psychosocial factors in men with peptic ulcer disease. A multidimensional case–controlled study.* Retrieved 20. septembar, 2012. from http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/3770362
6. Jerotić, V. (2000). *Čovek i njegov identitet*. Beograd: Ars Libri.
7. Kim, Y. H., Lee, J. H., Lee, S. S., *et al.* (2002). „Long-term stress and Helicobacter pylori infection independently induce gastric mucosal lesions in C57BL/6 mice“. *Scand. J. Gastroenterol.* **37** (11): 1259–64.
8. Momirović, K., Wolf, B. i Džamonja, Z. (1993). *KON-6 kibernetička baterija konativnih testova.* Beograd: Savez društva psihologa srbije.
9. Mrđa Z. (2000) *Klinički i socioekonomski aspekti infekcije Helicobacterom pylori*. Novi Sad: Medicinski fakultet, doktorska disertacija.

10. Penezić, Z. (2002). Skala optimizma–pesimizna (O–P skala), U: K. Lacković–Grgin, A. Proroković, V. Ćubela, Z. Penezić (Ur.) *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*. Zadar: Filozofski fakultet, 15–17.Peterson, C. and Seligman, M. (1987). Explanatory style and illness. *Journal of Personality*, 55, 237–265.
11. Radovanović, V. (1993). Empatičnost srednjoškolskih nastavnika. *Psihologija*. 26, (1–2), 11–50.
12. Rasmussen, H. N., Scheier, M. F. and Greenhouse, J. B., (2009), Optimism and Physical Health: A Meta–analytic Review, *Behavioral Science , Annals of Behavioral Medicine*. 37, (3), 239–256.
13. Scheier, M. F., Carver, C. S. (1985*)* Optimism, Coping, and Health: Assessment and Implications of Generalized Outcome Expectancies. *Health psychology* (official journal of the Division of Health Psychology American Psychological Association), Vol. 4, Issue: 3, 219–247.
14. Scheier, M. F., & Carver, C. S. (1987). Dispositional Optimism and Physical Well–being: The influence of generalized expectancies on health. *Journal of Personality*. 55, 169–210.
15. Seligman, M. E. P. (1975). Helplessness: On depression, development, and death. New York: Freeman.
16. Senić, R. (2011). Psihosomatika. *Psihoterapijske teme.* Retrieved 20. septembar, 2012. from http://psihoterapijsketeme.rs/2011/psihosomatika/
17. Sifneos, P. (1977). *The prevalence of alexithymic characteristics in psychosomatic patients*. Psychoter Psychosom. 28.
18. Svetska zdravstvena organizacija (1998). *MKB 10 - klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja - dijagnostički kriterijumi za istraživanje*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Aleksandra Stojilković, Ivan Anđelković, Jelena Stojiljković

EMPATHY, OPTIMISM / PESSIMISM AND PSYCHOSOMATIC REACTIONS IN PATIENTS SUFFERING FROM PEPTIC ULCER DISEASE

Summary

This paper presents a research whose purpose is to examine the differences in the level of empathy, tendency to be optimistic/pesimistic, and tendency to develop psychosomatic illnesses between those who suffer from stomach and duodendum ulcers, and those who do not. The correlation between the tendency to psychosomatic reactions,

emathy, and optimism/pessimism has also been investigated. The instruments applied in the investigation are Interpersonal Reactivity Index (IRI), the Optimism – Pessimism scale (O – P scale), and Psychosomatic tendency test HI from the test battery KON 6. The sample cosists of two groups: a group of patients with peptic ulcer disease (N=50), who were tested in a specialised clinic for gastrointestology, of the Clinical Center in Nis, and the control group. The T-test has established a significant difference in the levels of Fantasy (the subscale of empathy), ($t_{(df)}$= 0.643, p< 0.01), as well as in those of pessimism ($t_{(df)}$= 4.172, p< 0.000). In addition, a significant correlation (Pearson's correlation coefficient) has been established between levels of optimism (r=–0.303, p< 0.01), and pessimism (r=0.469, p<0.01), on the one hand, and tendency to psychosomatic diseases, on the other. Finally a correlation has also been established between the tendency to psychochomatic diseases and subdimensions of empathy: Perspective-taking (r=–0.262, p<0.01), Fantasy (r=–0.308, p<0.01), Personal distress (r=0.324, p<0.01). These findings are partly in line with the notion of the Boston group of psychologists about psychosomatic patients as those with operational thinking, and the inability to understand emotions, and in line also with Seligman's view about the influence of pessimism on a development of an illness. The importance of these findings is finally in opening of the questions of prevention and treatment of psychosomatic diseases, that might be the objects of future research.

Key words: Empathy, optimism/pessimism, tendency to psychosomatic deseas, peptic ulcer.

Годишњак за психологију Vol. 10, No 12, 2013 стр. 153–170

Svetlana J. Čičević,
Univerzitet u Beogradu, Saobraćajni fakultet,
Laboratorija za saobraćajnu psihologiju i ergonomiju,
s.cicevic@sf.bg.ac.rs

UDK 316.6:004.738.5-057.87
Originalni naučni rad
Primljen: 30. 6. 2013.

Marjana V. Čubranić Dobrodolac,
Univerzitet u Beogradu, Saobraćajni fakultet,
Laboratorija za saobraćajnu psihologiju i ergonomiju,
marjana@sf.bg.ac.rs

Milkica Nešić,
Univerzitet u Nišu, Medicinski fakultet,
Departman za fiziologiju,
milkica@medfak.ni.ac.rs

UPOTREBA INFORMACIONO-KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA MEĐU STUDENTIMA

Apstrakt

Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija među studentima postala je predmet brojnih studija. U ovom radu interesovalo nas je postojanje razlika u obrascima onlajn ponašanja i korišćenju Facebook-a (FB) između dve generacije studenata. Studenti su popunjavali anketu koja se sastojala od 45 pitanja koja su pored demografskih informacija, obuhvatala podatke o vremenu i načinu korišćenja Facebook-a. Rezultati su pokazali da svi studenti treće godine imaju Facebook profil za razliku od studenata druge godine gde nalog na FB ima njih 66%. Trećina studenata druge godine su izbegavali da budu uključeni u Facebook. Kao glavne razloge su navodili da jednostavno nisu zainteresovani ili da nisu hteli da lične informacije budu dostupne putem Interneta, zatim da ni njihovi prijatelji nemaju nalog, kao i nedostatak vremena, dok je najmanje njih smatralo da je to trenutna moda. Većina ispitanika je zadovoljna Facebook-om i ne planira da ukine svoj profil. Studentima treće godine Facebook uglavnom služi za savlađivanje dosade. Na osnovu rezultata možemo zaključiti da se vreme boravljenja na Internetu očigledno produžuje, povećava se broj korisnika Facebook-a, koji je izgubio funkciju posrednika u sklapanju prijateljstava, ali se zato broj virtuelnih prijatelja povećava sa ciljem razmene informacija.

Ključne reči: Informaciono-komunikacione tehnologije, Internet, Facebook

Uvod

Danas teško da možemo zamisliti život bez interneta kao najmasovnijeg vida komunikacije. Internet nam nudi odgovore na sva naša pitanja, i to u najkraćem vremenskom roku, nudi nam obrazovne materijale, zabavu, mogućnost poslovanja.

Savremena, digitalna kultura, donosi sa sobom značajne promene u različitim sferama života, ali čini se da najveće interesovanje pobuđuju promene vezane za način komunikacije. U javnosti se postavljaju razna pitanja; od toga koliko je „zdrava" komunikacija koja se ostvaruje na ovakav način, preko toga koliko je autentična, do toga koliko je, na kraju, bezbedno komunicirati. Internet je svakako napravio revoluciju (u mnogim aspektima), a socijalne mreže su napravile svoju revoluciju u okviru interneta.

Kada se govori o socijalnim mrežama, prva asocijacija je vezana za Facebook (FB), najpopularniju i najbrojniju virtualnu zajednicu te vrste na svetu. Funkcionisanje ovakvih mreža podrazumeva lični profil, spremište za deljenje informacija putem poruka na zidovima i sposobnost da se omogući socijalna povezanost korisnika pomoću instant poruka (instant messaging – IM) i e-mail-a. Kada se ljudi pridruže socijalnoj mreži, oni počinju sa stvaranjem profila, zatim povezivanjem sa postojećim prijateljima kao i zadovoljavanjem drugih različitih potreba za komunikacijom. Članovi koriste ovakve sajtove za više namena. Dok je prvobitna motivacija bila komunikacija i održavanje odnosa, dalje popularne aktivnosti uključuju ažuriranja različitih aktivnosti, razmenu fotografija i arhiviranje događaja, dobijanje vesti o aktivnostima prijatelja i predstojećim značajnim događajima. Korisnici se mogu pridruživati u mreže koje su organizovane po gradovima, radnim mestima, školama i regionima, kako bi se povezali i komunicirali sa drugim ljudima. Takođe, ljudi mogu dodavati prijatelje, slati im poruke, a mogu i dodavati nove podatke u svoje profile kako bi obavestili prijatelje o novim dešavanjima.

Da li ste se ikada zapitali koja je to čudna sila, koja vas vuče kao magnet da čitate FB-ov „News feed" (novosti), prepun beskorisnih informacija o nebitnim aktivnostima vaših prijatelja? Sociolozi smatraju da se radi o fenomenu zvanom ambient awareness (svest o ambijentu) što nam je usađeno genetski duboko u podsvest, a upravo taj fenomen koriste Facebook i Twitter. Facebookov News Feed, dakle, pojedincima daje mogućnost da budu bliži nego ikad ljudima iz svog okruženja, što je u suprotnosti sa tvrdnjama da Internet vodi u društvenu izolaciju i otuđenje. Sociolozi čak tvrde da činjenice govore suprotno – da je ovo izum koji je čovečanstvu bio potreban, jer je u poslednjih 20 godina izolacija ljudi veća nego ikada – rad od kuće ili na udaljenim mestima, što je rezultovalo redukovanjem kontakata sa prijateljima i poznanicima. Ovo je dakle, razlog, što je mikroblogovanje (pisanje statusa) isplivalo kao dominatantna forma digitalne komunikacije danas. Sociolozi tvrde da se mikroblogovanje drastično razlikuje od blogovanja. Da bi neko napisao članak na svom blogu, mora da se priprema, sakupi materijal, razmišlja, piše, briše… kao kada se piše knjiga. Mikroblogovanje ne zahteva nikakav napor. Trendovi pokazuju da je blogovanje u opadanju. Još jedna od prednosti ovakog načina komunikacije je da se sada mnogo lakše mogu rešiti razni problemi. Tu važi takozvani „zakon slabih veza". Slabe veze su veze sa ljudima koji nam nisu prijatelji, već poznanici, ljudi koje smo negde, u prolazu, upoznali, putem posla ili preko pravih prijatelja. Većina ljudi među svojim FB prijateljima ima najviše ovih "slabih veza". Ovo ima svoju prednost: ako se nađemo u situaciji u kojoj nam je potrebno rešenje za neki problem, mnogo su veće šanse da će se javiti neko sa rešenjem. Naši bliski prijatelji, najvero-

vatnije neće znati rešenje, koliko god se trudili, jer se kreću u sličnim krugovima kao i mi, čuju slične informacije i znaju koliko i mi. Ali u tim situacijama, skoro uvek se javi neko iz ovog kruga „slabih veza“ ko zna rešenje.

Socijalne mreže, kao i korišćenje interneta i mobilnih telefona danas predstavljaju standard i nešto bez čega se ne može, naročito među mlađom populacijom. Koliko se ozbiljno razmišlja o internetu govori i podatak da je Finska Vlada donela odluku po kojoj je internet u Finskoj postao zakonom zagarantovan, što znači da će svaki građanin te zemlje, u dogledno vreme, imati univerzalni, zakonom zaštićeni pristup internetu, jer se smatra da je on neophodan za normalan život (http://www.telegraph.co.uk/technology/broadband/6337698/Finland-makes-fast-broadband-a-legal-right.html).

Pored toga što mlade generacije internet koriste kao izvor znanja, što na Fejsbook-u možemo pronaći prijatelje koje odavno nismo videli, ili koji žive daleko, i održavati kontakt sa njima, i što možemo upoznati neke nove ljude, moramo priznati da Facebook ima i svojih loših strana. Kako na internetu, tako i na Fejsbuku postoje razne mogućnosti za zloupotrebu.

Upotreba socijalnih mreža u svetu i kod nas

Upotreba socijalnih mreža u današnjem smislu počela je 1997 godine pristupom SixDegrees.com-u koji je dozvolio svojim korisnicima da kreiraju profile, liste svojih prjatelja, a godinu kasnije da surfuju listama prijatelja (Boyd i Ellison, 2008). Dva web sajta su postala posebno popularna: MySpace i Facebook. Facebook je kreirao rane 2004 godine Mark Zuckerberg, dok je bio student na Harvardu. Najpre su mu pristup imali samo studenti ovog Univerziteta koji su imali svoje e-mail adrese da bi se kasnije, 2005, proširio i na ostale zainteresovane izvan univerzitetske mreže. Početkom 2012. Fejsbuk ima oko 900 miliona korisnika u svetu. Na svoj šesti rođendan 5. Februara 2010. godine, Fejsbuk je imao 400 miliona članova. U sdeptembru iste godine 2,2 miliona ljudi u Srbiji imalo je profil na Fejsbu-ku, a u januaru 2011, 2.7 miliona (Nuković, Azemović, Nuković, 2012).

Izveštaj iz „Pew Internet and American Life Project“ 2001 godine (Lenhart i sar., 2001) je pokazao rastuću društvenu ulogu komunikacionih tehnologija u životu mladih ljudi. Prema ovom izveštaju 3/4 tinejdžera uzrasta između 12 i 17 godina korise Internet i IM a ove tehnologije postaju značajan aspekt njihovog načina života. Tinejdžeri (njih 76%) izjavljuju da bi im internet veoma nedostajao kada ne bi mogli više da ga koriste. 48% smatra da je doprineo poboljšanju kvaliteta njihovog odnosa sa prijateljima, dok 32% misli da im internet pomaže u uspostavljanju novih prijateljstava. Više od trećine adolescenata koriste IM za saopštavanje sadržaja koje inače ne bi smeli u komunikaciji licem u lice, kao što su pozivi za izlaske (17%) ili raskid veze (13%). U ponovljenom projektu iz 2007 godine (Lenhart i sar., 2007), pokazuje se porast broja online korisnika na 93%. Najviše ga koriste u svrhu socijalne interakcije, kao mesto deljenja ideja i iznošenja svojih iskustava, dok upotreba ostalih tehnologija kao što je e-mail opada.

Prema podacima kompanije EUnet u Srbiji internet svakodnevno koristi oko 1,5 miliona građana, što čini oko 25 % ukupnog stanovništva, dok je evropski prosek od 50 do 70 % stanovništva koje svakodnevno koristi Internet (www.eunet.rs). Oko 50 % ljudi u Srbiji nikada nije koristilo Internet i nema nameru jer smatraju da im to nije potrebno. Naša zemlja, sa čak 2.716.340 otvorenih naloga na ovoj društvenoj mreži je prva u regionu, 17. u Evropi, a od decembra 2009. godine do danas broj korisnika u Srbiji se uvećao za oko 40 procenata (http://www.infomreza.com). Istraživanja pokazuju da FB u Srbiji više koriste muškarci (56 %) u odnosu na žene (44 %), a najviše osobe između 18 i 34 godina (61 %). Ipak, iznenađuje činjenica da je najveći trend rasta korisnika u starosnoj grupi preko 65 godina. Podatak o velikom broju srpskih korisnika FB, dodatno dobija na težini ako se uzme u obzir da tek svaki drugi stanovnik naše zemlje koristi Internet, što je znatno ispod evropskog proseka (u razvijenim državama taj broj iznosi i više od 95 %).

Upotreba socijalnih mreža u obrazovanju

Kao jedna od najpopularnijih društvenih mreža, Facebook predstavlja alat za komunikacije veoma srodan e-mail-u jer u suštini počivaju na istoj tehnologiji. Većina visokoobrazovnih institucija ga na taj način i posmatra. Još uvek se najveći deo komunikacije između nastavnika i studenata odvija putem mejla. Fakulteti će svakako biti voljni da usvoje tehnologije za koje se ustanovi da mogu olakšati komunikaciju sa studentima. Još je značajniji socijalni aspekt FB-a. Fakulteti i nastavnici koji nastavu doživljavaju kao uspostavljanje adekvatnih odnosa sa studentima smatraće FB i slične tehnologije kao efikasan poslovni potez za uspostavljanje takve veze. Iako mnogi nastavnici imaju svoje FB stranice i aktivno su povezani sa svojim studentima, neka iskustva pokazuju da mora postojati svest o problemima koje takve aktivnosti sobom nose (Flynn, 2009; Young, 2009).

Mazer i saradnici (2007) nalaze da FB počinju da koriste kako studenti, tako i nastavnici. Prema izjavama zvaničnika Facebooka oko 297 000 članova se identifikovalo kao nastavno osoblje. Oni navode da studenti upotrebu FB od strane nastavnika opažaju kao napor da neguju pozitivne odnose sa svojim učenicima, što može imati pozitivan uticaj na njihov uspeh. Iako sa jedne strane, to može dovesti do narušavanja njihovog kredibiliteta, sa druge, može ukazzivati na prihvatanje i razumevanje savremene studentske kulture. Ovakva interakcija može biti ključni faktor za kvalitet online kurseva (Roblyer et al., 2010). FB sa svojim jedinstvenim karakteristikama (feed, online igrice i chat) podstiče interakciju i angažovanje korisnika bez obzira na lokaciju i prevazilazi jezičke barijere. Naučnici iz oblasti društvenih nauka pokušavaju da prouče upotrebu FB među mladim generacijama (Dong, 2008), da razumeju njihovu online interakciju, komunikaciju i identitet kao članova online zajednice.

Sve je veći broj publikacija koje se bave istraživanjem načina na koje mladi, posebno studenti Univerziteta koriste informaciono komunikacione tehnologije (Cotten, 2008; Jones i Fox, 2009; Pasek i sar., 2009; Roberts i Foehr, 2008). Iako su

bile dizajnirane prevashodno za socijalne potrebe, društvene mreže pokazuju tranziciju ka drugim oblastima života adolescenata, uključujući i obrazovanje. Karlin (2007) saopštava da skoro 60% studenata, korisnika društvenih mreža komunicira o temama vezanim za edukaciju, a više od 50% razmenjuje iskustva o domaćim zadacima.

Salaway i saradnici (2007) su pronašli da studenti u proseku 18 časova nedeljno provode u online aktivnostima, dok Junco i Mastrodicasa (2007) saopštavaju da studenti često koriste instant poruke (IM) provodeći najčešće svakodnevno sat i 20 minuta aktivno četujući. Najpopularnije i najzastupljenije online aktivnosti studenata predstavljaju posećivanje web sajtova socijalnih mreža (Jones i Fox, 2009; Lenhart i sar., 2008). Quan-Haase (2007) saopštava da 65 % studenata provodi više od 3 časa dnevno online, 62 % koristi e-mail nedeljno, 67 % upotrebljava IM dnevno, dok najveći broj studenata IM koristi već više od 4 godine. Morgan i Cotten (2003) pronalaze da studenti u proseku provode 3.9 sati koristeći e-mail, 16.3 sata četujući i koristeći IM, a skoro 12 časova nedeljno koristeći internet u svrhe koje ne podrazumevaju aktivnosti komunikacije, kao što su surfovanje ili igranje igrica. Hargittai (2007) nalazi da 82 % studenata saopštava da učestvuje u četovanju, a gotovo 84 % je online više od jednom dnevno.

Nagel i Kotzé (2010), sugerišu da je potrebno obratiti pažnju na aktivnost na društvenim mrežama i interpersonalne odnose kao na nove forme ili mogućnosti za učenje, vežbanje, razmenu iskustava i saradnju. Na primer, pridruživanje grupama u kojima korisnici dele slične interese ima pedagoški potencijal koji se može iskoristiti na bezbroj konstruktivnih načina (Blattner i Fiori, 2009).

Trend uvođenja socijalnih mreža u proces nastave je relativno nov i malo je istraživanja o njihovom prihvatanju. Ova studija trebalo bi da pruži preliminarne podatke o načinu korišćenja FB od strane studenata. Za koje svrhe studenti koriste FB? Kolika je proporcija studenata koji FB koriste za dnevne aktivnosti i socijalnu interakciju, a koliko u akademske svrhe? Koliko dugo studenti imaju FB nalog, koliko često posećuju i koliko vremena dnevno provode na FB? Koliko prijatelja imaju na FB?

Cilj istraživanja

U ovom radu interesovalo nas je postojanje razlika u obrascima onlajn ponašanja i korišćenju Facebook-a između dve generacije studenata Saobraćajnog fakulteta u Beogradu.

Materijal i metode istraživanja

Uzorak je činilo 70 ispitanika, 35 studenata druge godine studija (60% muškaraca i 40% žena) i isto toliko studenata treće godine (45% muškaraca i 55% žena). Učesnici su bili polaznici uvodnog kursa iz psihologije i dobrovoljno su pristali da učestvuju u istraživanju.

Studenti su popunjavali anketu koja se sastojala od 45 pitanja sa višestrukim izborom, koja je pored demografskih informacija, obuhvatala podatke o vremenu i načinu korišćenja Facebook-a, prethodnom iskustvu u korišćenju Interneta, vrsti aktivnosti na FB, broju prijatelja, motivima i slično. Obrada rezultata podrazumevala je izračunavanje osnovnih parametara deskriptivne statistike.

Rezultati

Rezultati su pokazali da svi studenti treće godine imaju Facebook profil za razliku od studenata druge godine gde nalog na FB ima njih 66%. Trećina studenata druge godine su izbegavali da budu uključeni u Facebook. Kao glavne razloge su navodili da jednostavno nisu zainteresovani ili da nisu hteli da lične informacije budu dostupne putem Interneta, zatim da ni njihovi prijatelji nemaju nalog, kao i nedostatak vremena, dok je najmanje njih smatralo da je to trenutna moda. Trenutno, većina ispitanika je zadovoljna Facebook-om i ne planira da ukine svoj profil. Studentima treća godine Facebook uglavnom služi za savlađivanje dosade. Studenti druge godine pokazali su bolji prosečan uspeh tokom studija (χ^2 (3) = 25.05, p < .0001).

Ispitivane grupe studenata se razlukuju prema iskustvu u korišćenju interneta (χ^2 (3) = 8.58, p < .0354). Najveći broj studenata druge godine studija ima veće iskustvo u korišćenju interneta, mereno brojem godina (3 ili više), za razliku od studenata treće godine gde je polovina ispitanika sa iskustvom od 2 do 3 godine (Slika 1).

Među studentima druge godine nije zastupljeno igranje online igrica (čak 74% ih ne igra). Kod studenata treće godine situacija je obrnuta, 70% njih igra online igrice (χ^2 (1) = 8.52, p < .0035).

Studenti druge godine značajno manje vremna provode na FB (χ^2 (4) = 10.73, p < . 0298). Među studentima druge godine, najveći broj ispitanika (57%) na FB provodi manje od 30 min dnevno, među studentima treće godine to čini samo njih 17%. Nešto više vremena, između 30 minuta i jednog sata, na FB provodi 22% studenata druge godine, a među studentima treće godine, 40% ispitanika. Studenti druge godine na FB nisu provodili više od 3 sata dok studenti treće godine provode i preko 4 sata (Slika 2).

Najčešća aktivnost je proveravanje pošte, većina studenata to čini dnevno. Nešto ređe to čine studenti druge godine, čak 43% to radi samo sedmično (χ^2 (4) = 25.37, p < .0000).

Nešto manje od polovine studenata druge godine i polovina studenata treće godine imaju više od 300 prijatelja. U drugoj godini veći je procenat studenata koji imaju između 100 i 200, dok je taj odnos obrnut kada se broj prijatelja kreće između 200 i 300 (χ^2 (3) = 15.66, p < .0013). Više od 600 prijatelja ima manji broj studenata novije generacije (Slika 3).

Studenti druge godine mnogo češće ažuriraju svoj profil nego studenti treće godine (χ^2 (5) = 20.13, p < .0011). Slično važi i za pisanje na sopstvenom (χ^2 (5) = 13.77, p < .0171) i zidu svojih prijatelja (χ^2 (4) = 14.49, p < .0058) (Slika 4). Najveći broj ispitanika FB retko koristi za traženje novih prijatelja (Slika 5) i retko kreira grupe i oblasti interesovanja (Slika 6).

Članstvo u grupama više karakteriše studente treće godine studija (70% je učlanjeno u 20 do 40 grupa). Članstvo u grupama studentata druge godine pokazuje drugačiju distribuciju (χ^2 (3) = 12.94, p < .0048), ili su članovi malog, ili velikog broja grupa (Slika 7). Oba uzorka gotovo ne pokazuju sklonost da budu ni kreatori ni administratori u svojim grupama (Slika 8).

Ispitanici druge godine poriču da su bili uzbuđeni kada su se pridružili FBu, to je više karakteristika mlađe generacije studenata (χ^2 (4) = 29.16, p < .0000). Isto tako, većina studenata obe generacije ne smatraju se zavisnim od FB, ovi stavovi su nešto izraženiji kod studenata druge godine, a čak 25% studenata treće godine je spremno da prizna zavisnost (χ^2 (4) = 23.08, p < .0001) (Slika 9).

Približno jednak broj studenata oba ispitivana uzorka koristi FB za upoznavanje novih prijatelja, ali zato gotovo polovina studenata druge godine poriče da FB koristi u ove svrhe (χ^2 (4) = 37.18, p < .0001). Najveći broj studenata obe generacije FB koristi da bi ostao u kontaktu sa prijateljima iz srednje škole. Ova karakteristika znatno je izraženija kod studenata druge godine (χ^2 (3) = 25.71, p < .0001). Sa konstatacijom da FB koriste da bi znali šta rade njihovi prijatelji najveći procenat slaganja pokazuju studenti druge godine, dok je po tom pitanju polovina studenata treće godine neutralna. Razlike po ovom pitanju se bliže statističkoj značajnosti (χ^2 (4) = 9.19, p < .0565). Po pitanju osećaja povezanosti sa FB prijateljima studenti druge godine pokazuju podeljena mišljenja, dok su studenti treće godine umereniji u svojim stavovima po ovom pitanju (χ^2 (4) = 23.33, p < .0001). Preko polovine studenata obe generacije sklonije je da smatra da FB ne koristi da bi uspostavili kontakte sa ljudima sa kojima to nisu spremni da učine uživo (Slika 10). Ovakvo stanovište je izraženije kod studenata treće godine (χ^2 (4) = 12.04, p < .0170).

Da bi pronašli potrebna obaveštenja, oko polovine studenata obe generacije svakodnevno pretražuje internet, studenti druge godine i nešto ređe (nedeljno, njih 40%) a studenti treće godine nešto češće (χ^2 (4) = 27.94, p < .0000). Slično ponašanje ispoljavaju studenti po pitanju upotrebe interneta u svrhe akademskog obrazovanja, ovde prednjače studenti druge godine (χ^2 (4) = 9.583, p < .0480) (Slika 11). Sumarni prikaz sličnosti i razlika u ponašanju studenata druge i treće godine pri korišćenju FB-a dat je u Tabeli 1.

Diskusija

Na osnovu rezultata ove studije možemo zaključiti da broj korisnika FB raste (u trećoj godini studija). Studenti druge godine imaju duže iskustvo u korišćenju interneta. Primetan je trend porasta igranja online igrica kod studenata treće godine. Najveći procenat studenata druge godine na FB provodi do 30 minuta dnevno a niko više od tri časa, dok u trečoj godini najveći procenat korisnika provodi na FB između 30 minuta i jednog sata, a čak 10% i duže od 3 sata, što znači da se produžuje vreme boravka na FB kod pripadnika novije generacije studenata. Prisutan je, takođe trend porasta broja prijatelja kod obe generacije, ali je on izraženiji kod studenata treće godine studija. Pripadnici druge godine češće ažuriraju svoje profile i češće pišu na

zidu. Obe generacije retko koriste FB za stvaranje novih prijateljstava. Članstvo u grupama više karakteriše studente treće godine. Studenti druge godine poriču da su bili uzbuđeni kada su se pridružili FBu, to je više karakteristika novije generacije studenata. Najveći broj studenata obe generacije FB koristi da bi ostao u kontaktu sa prijateljima iz srednje škole. Isto tako, većina studenata obe generacije ne smatraju se zavisnim od FB, ovi stavovi su nešto izraženiji kod studenata druge godine, a čak 25% studenata treće godine je spremno da prizna zavisnost. Da bi pronašli potrebna obaveštenja, oko polovine studenata obe generacije dnevno pretražuje internet, studenti druge godine i nešto ređe a studenti treće godine nešto češće. Očigledno je da postoje drugačiji obrasci koorišćenja Fejsbuka među različitim generacijama studenata.

Zaključci

Nekoliko zaključaka proizilazi iz rezultata studije: vreme boravljenja na Internetu se produžuje; povećava se broj korisnika Facebook-a; FB gubi funkciju posrednika u sklapanju prijateljstava, ali se zato broj virtuelnih prijatelja povećava sa ciljem razmene informacija; javlja se blagi porast svesti o mogućnosti pojave zavisnosti od FB, što se može objasniti ili dužim korišćenjem FB-a ili većom spremnošću da takvo ponašanje pripišu zavisnosti; i konačno, povećava se udeo korišćenja FB u pronalaženju informacija vezanih za studiranje.

Literatura

1. Blattner, G., & Fiori, M. (2009): Facebook in the language classroom: Promises and possibilities, *Instructional Technology and Distance Learning*, 6, 17−28.
2. Boyd, D. M., & Ellison, N.B. (2008): Social network sites: Definition, history, and scholarship, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13, 210−230.
3. Cotten, S.R. (2008) : Students' technology use and the impacts on well-being; In Junco, R. & Timm, D. M. (eds.): *Using emerging technologies to enhance student engagement* (55–70). New directions for student services issue #124. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
4. Dong, Q. (2008): Explaining why young adults use MySpace and Facebook through uses & gratification theory. Paper presented at the Annual Meeting of the NCA 94th Annual Convention, Nov 20, TBA, San Diego, California.
5. Flynn, N. (2009): *Facebook, take 2: Cyberbullying*. Education week Retrieved January 20, 2011 from http://blogs.edweek.org/edweek/LeaderTalk/2009/05/facebook_take_2_cyberbullying.
6. html?qs=facebook.
7. Hargittai, E. (2007): A Framework for Studying Differences in People's Digital Media Uses; In Kutscher, N. & Otto, H.-U. (eds.): Cyberworld Unlimited (121–137). VS Verlag für Sozialwissenschaften /GWV Fachverlage GmbH.

8. Jones, S. & Fox, S. (2009): Generations online in 2009, Washington, DC: Pew Internet and American Life Project. Retrieved from. http://www.pewinternet.org/w/media/ /Files/ Reports /2009/ PIP_Generations_2009.pdf.
9. Junco, R. & Mastrodicasa, J. (2007) : Connecting to the Net Generation, Washington, D. C.: National Association of Student Personnel Administrators.
10. Karlin, S. (2007): Examining howyouths interact online, School Board News, 73, 6−9.
11. Lenhart, A. et al. (2001): Teenage life online: The rise of the instant-message generation and the internet's impact on friendships and family relationships. Pew internet and American life project.
12. Lenhart, A. et al. (2007): Teens and social media. Pew internet and American life project Retrieved from http://www.pewinternet.org/Reports/2007/Teens-and-Social-Media.aspx?r=1.
13. Lenhart, A. et al. (2008): Writing, technology, and teens, Washington, DC: Pew Internet and American Life Project. Retrieved from http://www.pewinternet.org /w/media // Files /Reports /2008 /PIP _ Writing_Report_FINAL3.pdf.pdf.
14. Mazer, J. P. et al. (2007): I'll see you on "Facebook": The effects of computer-mediated teacher self-disclosure on studentmotivation, affective learning, and classroom climate, *Communication Education*, 56, 1−17.
15. Morgan, C. & Cotten, S. R. (2003): The relationship between Internet activities and depressive symptoms in a sample of college freshmen, Cyberpsychology and Behavior, 6, 133–142.
16. Nagel, L., & Kotzé, T. (2010): Supersizing e-learning: What a CoI survey reveals about teaching presence in a large online class, *The Internet and Higher Education*, 13, 45−51.
17. Nuković, M., Azemović, N., Nuković, J. (2012): Društvene mreže i njihova uloga u savremenom poslovanju, Proceedings of the 1st International Scientific Conference on „POWER COMM 2012", Beograd, 1–2. 6. 2012, 138–153.
18. Pasek, J. & Hargittai, E. (2009): Facebook and academic performance: reconciling a media sensation with data, First Monday, 14, no.5, 2009. Available at: http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/view/2498/2181 (27 December 2009).
19. Quan-Haase, A. (2007) : College Students' Local and Distant Communication: Blending Online and Offline Media, Information, Communication and Society, 10, 671–693.
20. Roberts, D. F. & Foehr, U. G. (2008) : Trends in media use, The Future of Children, 18, 11–37.
21. Roblyer, M. D. et al. (2010): Findings on Facebook in higher education: A comparison of college faculty and student uses and perceptions of social networking sites, *Internet and Higher Education*, 13, 134–140.
22. Salaway, G. et al. (2007): The ECAR Study of Undergraduate Students and Information Technology, Boulder, Colo.: EDUCAUSE, 2007. Retrieved from http://connect.educause.edu/library/abstract/TheECARStudyof Underg/45075.

23. Young, J. R. (2009): How not to lose face on Facebook, for professors,*The Chronicle of Higher Education,* 55, A1. A1–A13. Retrieved from EBSCOhost.
24. www.eunet.rs
25. http://www.infomreza.com
26. http://www.telegraph.co.uk/technology/broadband/6337698/Finland-makes-fast-broadband-a-legal-right.html

Svetlana J. Čičević, Marjana V. Čubranić Dobrodolac, Milkica Nešić

USE OF INFORMATION AND COMMUNICATIONS TECHNOLOGIES (ICT) AMONG STUDENTS

Abstract

The use of Information and communications technologies (ICT) among students has become the subject of numerous studies. In this study we were interested in differences in patterns of online behavior and use of Facebook (FB) among two generations of students. The participants completed a survey consisting of 45 questions, which, in addition to demographic, included information about the proportion of students who use FB for daily activities and social interaction, as well as for academic purposes; upon how long do students have a FB account, how often they visit, and how long they spend dayly on FB; how many friends they have on FB. The results showed that 66% of first-generation students had FB account, but, in the next generation all of the respondents have a FB account. A third of the previous generation of students were excited to be involved in FB. The main reasons respondents indicated for not being in engaged FB were lack of interest and because they didn't want to put personal information online. Currently, most of them are satisfied using FB, and do not plan to turn off their profile. Newer generation of students used FB mainly for overcoming boredom. Based on the results we can conclude that the time being online increases, as well as the number of FB users, and also increases the number of virtual friends with the purpose of information exchange.

Key words: ICT, Internet, Facebook

Tabela 1. Sličnosti i razlike između dve generacije studenata u pogledu korišćenja FB-a

KARAKTERISTIKE STUDENATA DRUGE GODINE	SLIČNOSTI IZMEĐU DVE GENERACIJE STUDENATA	KARAKTERISTIKE STUDENATA TREĆE GODINE
- manji broj korisnika FB-a	- nisu skloni kreiranju grupa	- svi imaju prfil na FB
- duže iskustvo u korišćenju Interneta	- osnovni motiv korišćenja FB-a je ostajanje u kontaktu sa prijateljima iz srednje škole	- veliki procenat igra online igrice
- bolji prosečan uspeh tokom studija	- nisu skloni uspostavljanju kontakata sa osobama sa kojima to ne bi uradili i uživo	- češće proveravaju e-majl
- manji procenat igra online igrice	- svakodnevno koriste Internet radi pronalaženja potrebnih obaveštenja i u akademske svrhe	- imaju veći broj prijatelja
- manje vremena provode na FB-u		- veći broj učlanjen u grupe, članstvo u većem broju grupa
- češće ažuriraju profil i pišu na zidu		- više uzbuđeni povodom pristupanja na FB
		- spremniji da izjave da su zavisni od FB-a

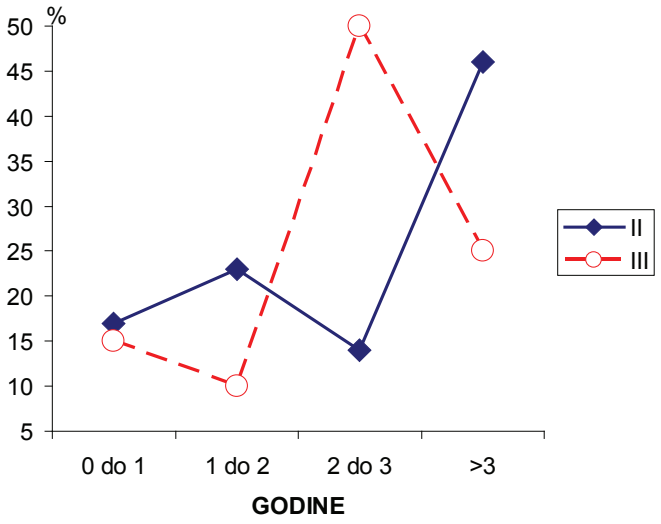

Slika 1. Procenat studenata dve generacije sa različitom dužinom iskustva na internetu izraženim u godinama

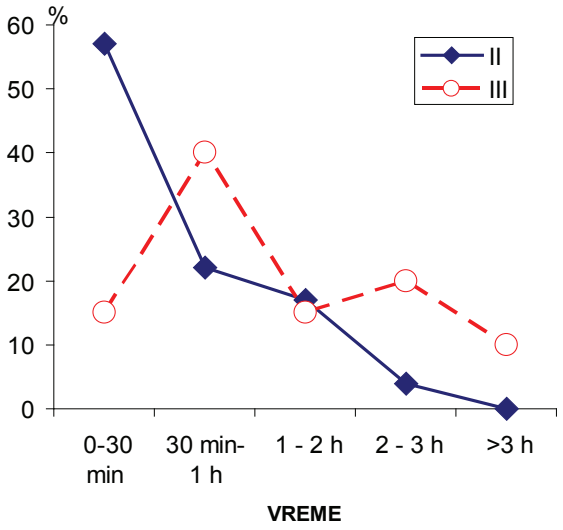

Slika 2. Procenat studenata dve generacije sa različitim vremenom u toku dana koje provode na Facebook-u

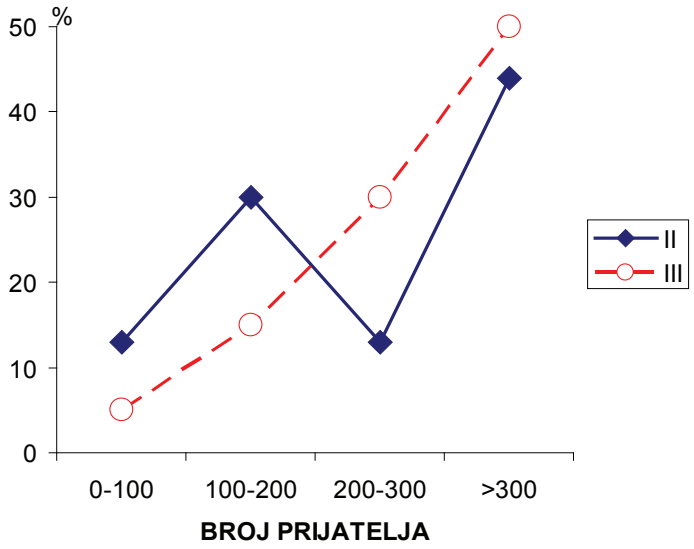

Slika 3. Procenat studenata dve generacije sa različitim brojem prijatelja na Facebook-u

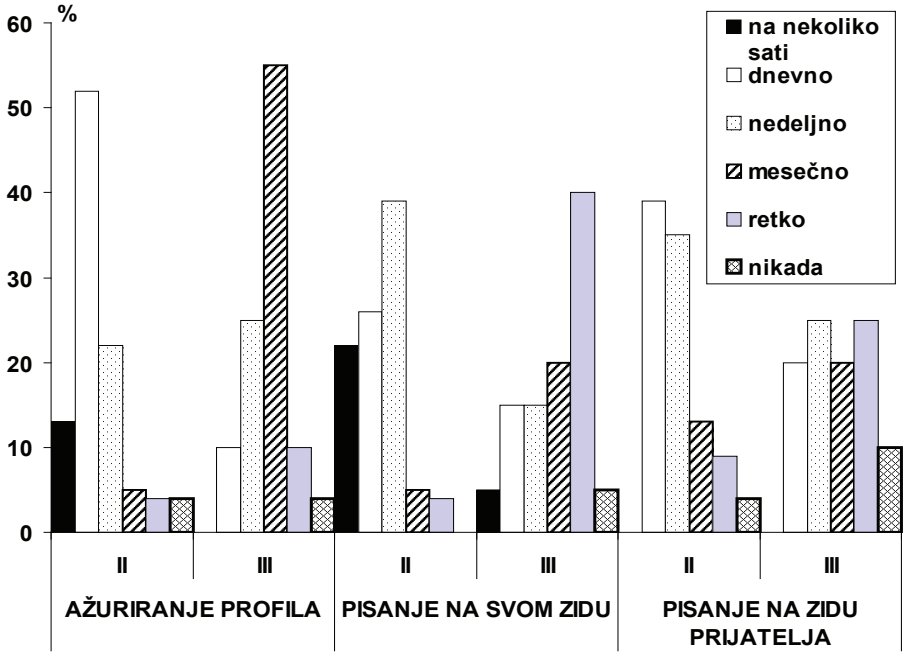

Slika 4. Procenat studenata dve generacije sa različitim vremenskim intervalima ažuriranja profila i pisanja po svom i tuđem zidu na Facebook-u

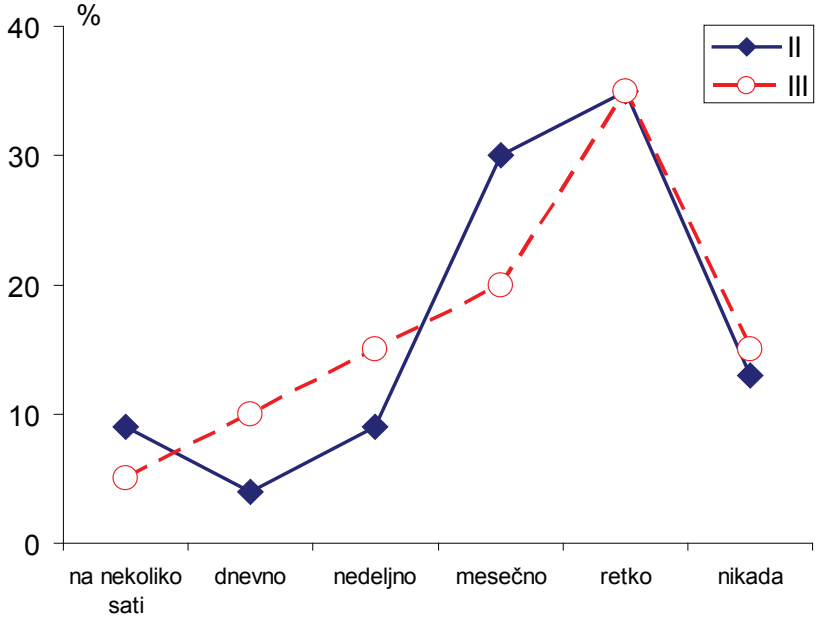

Slika 5. Procenat studenata dve generacije sa različitom učestalošću traženja novih prijatelja

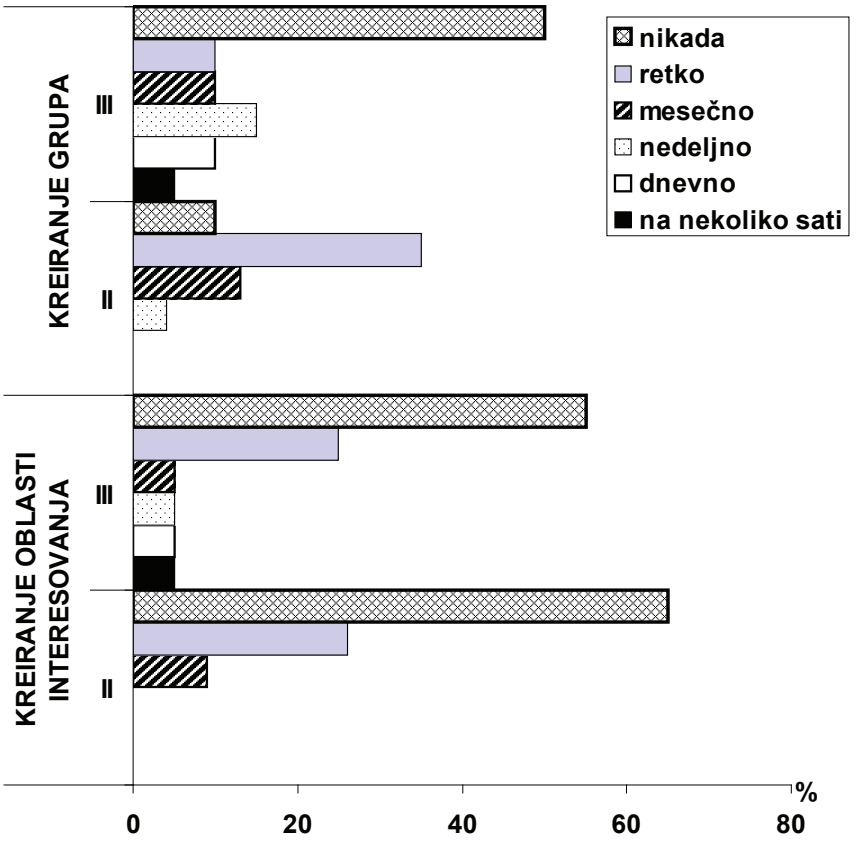

Slika 6. Procenat studenata dve generacije prema učestalosti kreiranja grupa i interesovanja na Facebook-u

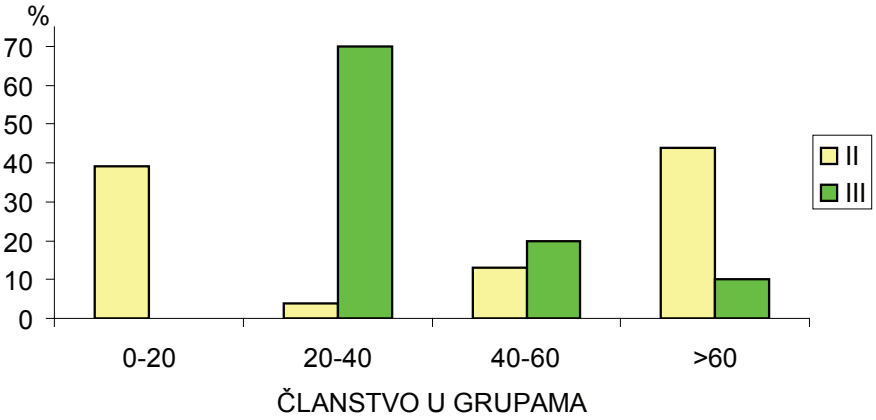

Slika 7. Procenat studenata dve generacije sa različitim brojem grupa u kojima su članovi

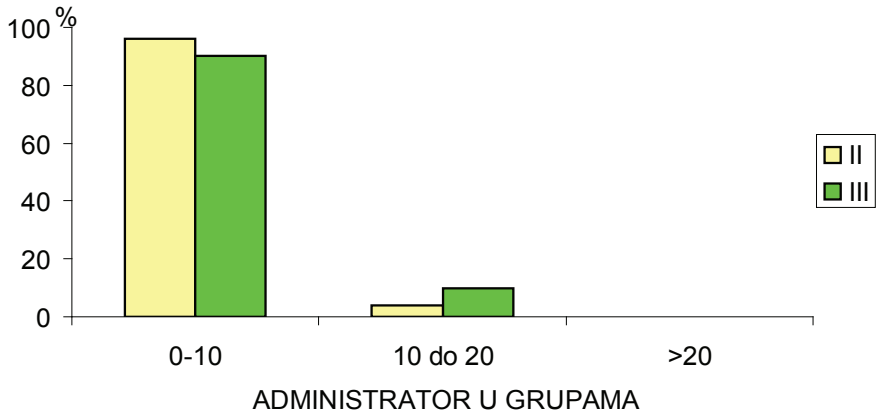

Slika 8. Procenat studenata dve generacije sa različitim brojem grupa u kojima su administratori

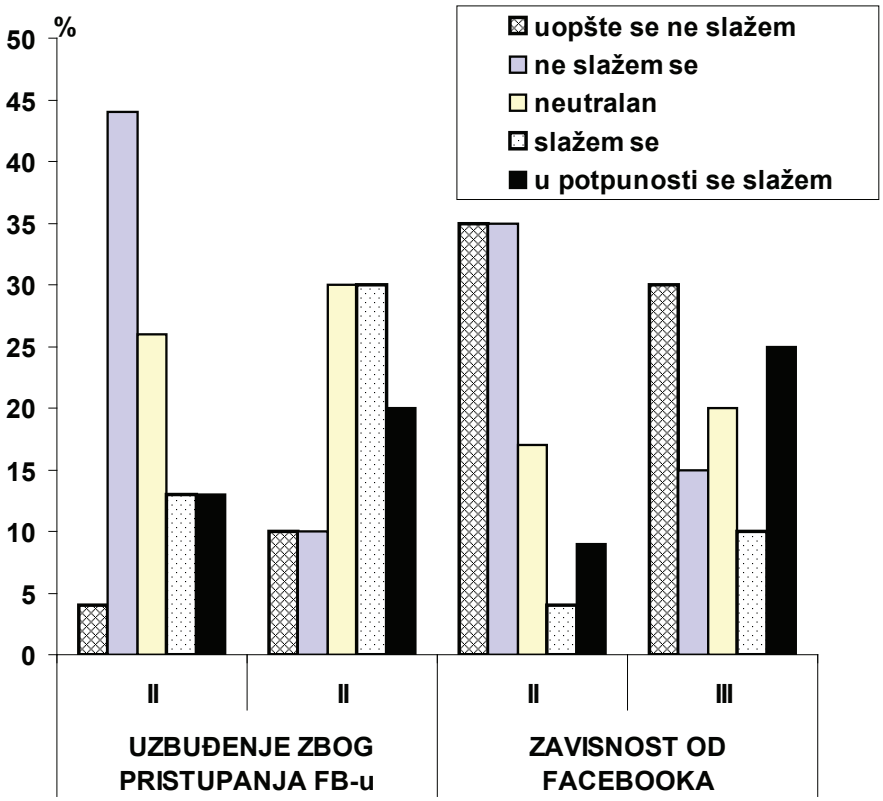

Slika 9. Procenat studenata dve generacije sa različitim stepenom uzbuđenja pri pristupanju Facebook-u i razvijanja zavisnosti od Facebook-a

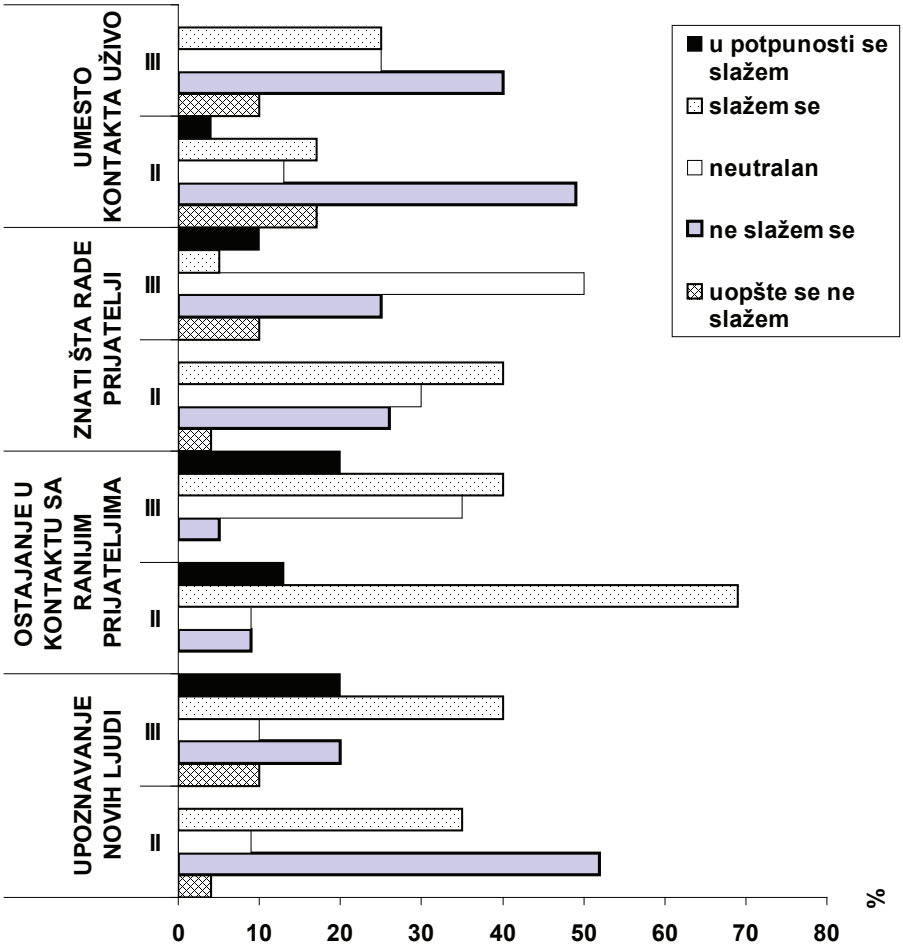

Slika 10. Procenat studenata dve generacije sa različitom motivacijom u vezi sa uspostavljanjem kontakata sa drugim ljudima na Facebook-u

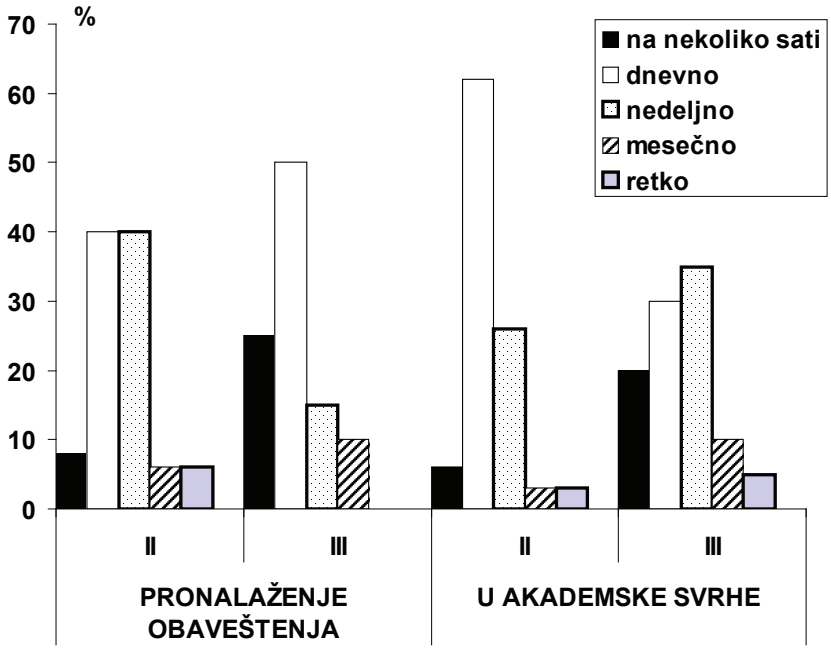

Slika 11. Upotreba Facebook-a u akademske svrhe

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Горан Максимовић, декан

Лектор / коректор
Маја Д. Стојковић

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
17 x 24 cm

Штампа
SCERO PRINT

Тираж
200 примерака

Ниш 2014.

ISSN 1451-5407

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.9

ГОДИШЊАК за психологију / главни и одговорни уредник Весна Анђелковић. – Год. 10, бр. 12 (2014)- . – Ниш (Ћирила и Методија 2) : Филозофски факултет, 2014- . - 24 cm

Годишње. – Је наставак : Godišnjak studijske grupe za psihologiju = ISSN 1451-1967

ISSN 1451-5407 = Годишњак за психологију

COBISS.SR-ID 108659468